

**Kjell Lars Berge, Trine Gedde Dahl
og Stephen Walton (red.)**

Skriftkultur

© Forfatterne 2004

Trykk: Lobo Media AS
Omslagsdesign: Aud Gloppen

ISSN 1502-6000
ISBN 82-90954-25-5

Utgitt av Norsk sakprosa i samarbeid med
Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening (NFF)
Utgivelsen er finansiert av NFF

Norsk språkråd og Ivar Aasen-instituttet har støttet utgivelsen

Norsk Sakprosa
INL
Postboks 1013 Blindern
0315 Oslo

Tlf : (+47) 22 85 67 11
Faks: (+47) 22 85 71 00
E-post: norsk-sakprosa@inl.uio.no
Internett: www.hf.uio.no/inl/sakprosa

Innhold

Skriftkultur.....	5
<i>Kjell Lars Berge</i>	
Skriftkultur – kva er det?	15
<i>Leidulf Melve</i>	
I stället för nynorska. Folkrörelser, modernitet och skriftkultur – ett svenskt perspektiv	43
<i>Olle Josephson</i>	
Pragerskolen og skriftlighedssproget – et tjekkisk perspektiv	59
<i>Karen Gammelgaard</i>	
Kultursemiotiske perspektiv på skriftkulturen	71
<i>Jostein Børtnes</i>	
Nynorskens sanselege kropp – eit kulturanthropologisk perspektiv.....	83
<i>Ole M. Høystad</i>	
Sex and rock'n'roll, but probably not many drugs: Nynorsk skriftkultur.....	97
<i>Stephen Walton</i>	
Domenet for den nynorske skriftkulturen	109
<i>Vidar Lynghammar</i>	
Jorda rundt i kavbåt og andre klassikarar.....	125
<i>Per Egil Hegge</i>	

Skriftkultur

Kjell Lars Berge

I denne boka trykkes et utvalg artikler opprinnelig holdt som foredrag ved et seminar om skriftkultur som prosjektmiljøet Norsk sakprosa 2000-2003 arrangerte i samarbeid med Norsk språkråd og Ivar Aasen-instituttet ved Høgskulen i Volda i 28.–29. november 2002. Seminaret ble arrangert på Universitetet i Oslo. Temaet for seminaret var ”skriftkultur”. En svært viktig grunn til at Ivar Aasen-instituttet stod som samarbeidspartner, var at Høgskulen i Volda ganske nylig hadde etablert et studium i nynorsk skriftkultur. Derfor var – og er – temaet for de fleste foredragsholderne/artikkelforfatterne den nynorske delen av den norske skriftkulturen.

Når begrepet ”skriftkultur” ble valgt som begrep for seminaret og som tittel og i innledningen til denne artikkelsamlingen, er det ment som et ord som skal dekke betydningsområdet for det engelske fagordet ”literacy”. Det har ikke vært enkelt å finne noen fullgod norsk eller nordisk avløserterm for ”literacy”, og mange løsninger har vært presentert. Ett av de beste forslagene er nettopp ”skriftkultur”. Så hvorfor ikke bestemme oss for det? Termen ”skriftkulturforskning” vil i så fall dekke det fagområdet som det refereres til med den engelske termen ”literacy studies”.

Men hvorfor skulle prosjektmiljøet Norsk sakprosa arrangere et seminar om skriftkultur generelt og involvere seg i nynorsk skriftkultur spesielt? Vi svarer på spørsmålet med en liten orientering om noen utvalgte temaer i skriftkulturforskningen.

Hvorfor skriftkultur?

I prosjektmiljøet Norsk sakprosa 2000-2003 har det overordnede formålet gjennom hele prosjektperioden vært å etablere forskningen på sakprosaens tekster og tekstkulturer som et tekstvitenskapelig fag, på linje med studiet av skjønnlitteratur og religiøse tekster for eksempel. Strategien har *ikke* vært å ta hensyn til, tilpasse eller underlegge studiet av sakprosa etablerte måter å studere tekster på innenfor andre fagtradisjoner. Hensikten har vært å prøve ut ulike muligheter som forskjellige tekstorienterte fagtradisjoner tilbyr, slik som retorikk, diskursanalyse, tekstlingvistikk, genreanalyse m.m. Noen av disse forskningstradisjonene har pekt seg ut som mer opplagte å knytte an til enn andre når sakprosaforskningen skal utvikles som en vitenskapelig disiplin.

Skriftkulturforskning er en svært viktig forskningstradisjon for den som vil forske på sakprosaen i fortid og nåtid. Sakprosa er skriftkultur, og skriftkulturforskningen tilbyr redskaper for å studere hvordan og hvorfor sakprosaen etableres i en skriftkultur, og hvordan og hvorfor den utvikler og endrer seg.

Men skriftkulturforskningen er en kompleks og sammensatt disiplin med mange forskjellige utgangspunkt og problemstillinger. De grunnleggende forståelsene er ikke særlig etablerte. Likevel er de fleste av de grunnleggende problemstillingene innenfor dette feltet relevante for studiet av sakprosa. La oss nevne noen av dem:

Studier av "literacy"/skriftkultur har i norske fagmiljøer for en stor del vært studier av alfabetiseringen av samfunnet og individer i samfunnet. I en slik tradisjon er kjernen i skriftkulturforskningen avskaffelsen av analfabetisme. Analfabetisme forstås av mange skriftkulturforskere som en slags kulturell lidelse eller mangel. Og der den er utbredt, vurderes den som en av de viktigste hindringene for at komplekse samfunn kan utvikle seg. Studiet av skriftkultur/literacy er derfor det samme som studiet av alfabetiseringsprosesser. Typiske problemstillinger i alfabetiseringstradisjonen av skriftkulturforskningen har vært lese- og skriveferdighetsnivået i ulike samfunn, hvordan man lærer seg å lese og skrive, hvem det er som leser og skriver, og hvorfor noen mennesker har problemer med å utvikle en akseptabel lese- og skriveferdighet. Det er publisert flere viktige bidrag til studiet av norsk skriftkultur der en tilnærming av denne typen er den framtreddende, f.eks. Kjell Ivar Vannebos *En nasjon av skriveføre: om utviklinga fram mot allmenn skriveferdighet på 1800-tallet* (1984), eller Bente Hagtvatn, Frøydis Hertzberg, og Kjell Ivar Vannebos antologi *Ferdigheter i fare? Om lesing og skriving i dagens samfunn* (1994).

Som en forstår, er denne tilnærmingen til studiet av skriftkultur preget av å være praktisk-pedagogisk orientert. En er opptatt av strategier for hvordan lese- og skriveferdighetene blant barn og unge kan utvikles, hvordan tendensene til såkalt "funksjonell" analfabetisme blant voksne kan motarbeides, og hvordan man skal komme videre fra det nivået lese- og skriveferdighetene i samfunnet står på. Mellom denne typen skriftkulturforskning og fagfeltet språkplanlegging er avstanden ikke lang. Ikke minst er det opplagt i et land med en skriftkulturell tradisjon som Norge. I Norge er det tradisjon for omfattende rettskrivningsreformer der hensikten har vært å tilpasse skriftspråket til talespråket så langt som overhodet mulig. Motivasjonen for denne tilnærmingen av tale og skrift på talens premisser har hele tida vært å gjøre tilgangen til skriften enkel for folk flest. Et viktig ideologisk premiss for rettskrivingsarbeidet har vært at jo nærmere skriften står talen, jo mer tilgjengelig blir skriftkulturen for hverdagsmennesker uten spesiell faglig ballast eller skoling. Det var en av grunnene til at skriftkulturseminaret hadde interesse for Norsk språkråd også. På seminaret ble forslagene til den nye nynorsknorma som da forelå, diskutert, uten at det er markert direkte i noen av de foredragene som er trykt i denne boka.

Men den internasjonale literacy-forskningen har etter hvert blitt betydelig mer og omfattende enn studiet av alfabetisering og det praktiske pedagogiske arbeidet med alfabetiseringen. Skriftkulturforskning er også studiet av skriftsystemer, studiet av hva skrift brukes til og skriftkulturer generelt. Og den er opptatt

av skriftkulturens påvirkning på individer og grupper av individer. En problemstilling som har vakt stor interesse i denne utvidede skriftkulturforskningen, har vært om, og i så fall hvordan, skriften og ulike typer skriftssystemer kan strukturere og påvirke våre måter å tenke på, og hvordan skriften organiserer samhandlingen i et samfunn. Blant de tekstene som etablerte en slik brei skriftkulturforskning, kan den klassiske artikkelen til den engelske antropologen Jack Goody og landsmannen litteraturviteren Ian Watt "The consequences of literacy" fra 1963 nevnes. Jack Goody har gjennom et omfattende forfatterskap utviklet tankene fra denne teksten i bøker som *The domestication of the savage mind* (1977) og *The interface between the written and the oral* (1987)¹. Walter Ongs bok fra 1982 *Orality and literacy: the technologizing of the word* er en populær versjon av de tankene og ideene som Goody og andre utvikler i andre publikasjoner. Et nordisk bidrag til samme fagtradisjon er Jan Lindhardts bok fra 1989 *Tale og skrift: to kulturer* utgitt bl.a. i skriftserien til Landslaget for norskundervisning.

Denne litteraturen og forskningsretningen har gitt skriftkulturforskningen en utpreget kognitiv og teknologideterministisk forankring. Men den er omstridt, for å si det mildt. Grunnleggende hevder man at skrifteknologien påvirker tenkningen direkte. Antakelsen er gjerne ledsaget av forestillinger om at visse skriftsystemer påvirker vår måte å tenke på i spesielle retninger og strukturerer den på særskilte måter - derav determinismen. I en viss periode var det en etablert forestilling innenfor denne tradisjonen at alfabetisk eller fonologisk basert skrift påvirket tenkningen på en måte som la til rette for moderne vitenskap og rasjonalitet. Teknologi- og vitenskapsrevolusjonen i den europeiske kulturen skulle altså kunne forklares med en utbredt bruk av fonologisk skrift. Walter Ong (og Jan Lindhardt for øvrig) er en innflytelsesrik talsmann for et slikt syn. Et sentralt kapittel i Ongs bok heter da også "Writing restructures consciousness" (Ong: 78). Ikke minst her i Norge har Ong blitt lest mye.

Å nærme seg skriftkulturer på en slik måte, innebærer at man antar at samfunn kan studeres, forstås og klassifiseres alt ettersom de har utviklet og tar i bruk skriftspråk eller ikke. Ikke overraskende har fundamentet for antakelsene - at visse skriftsystemer påvirker og strukturerer tenkningen etter visse mønstre - blitt imøtegått. Innflytelsesrike bidrag til en kritikk av en kognisjons- og teknologideterministiske forståelser av skrift og skriftkultur er Sylvia Scribner og Michael Coles bok *The psychology of literacy* fra 1981. I Scribner og Coles bok kritiseres forestillingen om at våre skriftsystemer legger bedre til rette for moderne rasjonalitet enn andre, på en måte som var svært overbevisende. Helt avgjørende for Scribner og Coles troverdighet var at deres kritikk var basert på grundige empiriske studier av den afrikanske Vai-kulturen, der flere skriftsystemer ble brukt ved sida av hverandre. Et svært viktig moment i den sammen-

¹ Goody var en av bidragsyterne til et av seminarene som la grunnen for studiet av nynorsk skriftkultur, publisert som artikkelen "Modernity, Nation and Written Culture" i boka med samme navn redigert av J. Peter Burgess og Odd Monsson.

hengen som denne samlingen av foredrag er, er at Scribner og Coles bok la grunnen for en mer sosio-kulturelt orientert tilnærming til skriftkultur. Tankene deres bidro til at skriftforskerne gikk over fra å interessere seg for skriftens kognitive konsekvenser til å interessere seg for de kulturelle og sosiologiske følgene av bruken av skrift i meningsskapende samhandling mennesker i mellom (Melve 2001).

I den sosio-kulturelt orienterte skriftkulturforskningen er den overordnede problemstillingen hva skrift brukes til et samfunn, hvordan skriftkulturen stimulerer til utviklingen av visse genrer og skrivemåter, hvilke disse skriftkulturelle genrene er, hvorfor de er utviklet slik de er, og hvem det er som bruker disse forskjellige genrene. Man er opptatt av hvorfor og i hvilke sammenhenger og kontekster skrift brukes som kommunikasjon mellom individer, grupper og institusjoner. Gode eksempler på bøker som argumenterer for og presenterer en slik skriftkulturforskning, er den engelske lingvisten Brian Streets *Literacy in theory and practice* fra 1984 og David Bartons *Writing in the Community* fra 1991 (sammen med Roz Ivanic) og *Literacy: an introduction to the ecology of written language* fra 1994. Denne skriftkulturforskningen står meget sterkt i dag. Her i Norge har det de seineste åra blitt utgitt to meget viktige norske bidrag til denne versjonen av skriftkulturforskningen gjennom Jostein Fets skjellsettende empiriske studier av skriftkulturen på Sunnmøre: *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840* (utgitt i 1995), samt hans helt ferske bok *Skrivande bønder: skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600-1850* (2003). Siden starten på 1960-tallet har skriftkulturforskningen har følgelig utviklet seg i en utpreget samhandlingsorientert retning.

Sakprosa er som nevnt skriftkultur. Derfor er store deler av den skriftkulturelle fagtradisjonen interessant for sakprosaforskningen. Men spesielt rik på spennende muligheter er kanskje den sistnevnte bruksorienterte, sosio-kulturelt definerte skriftkulturforskningen. Denne skriftkulturforskningen gir sakprosaforskeren redskaper til å studere hvordan sakprosaen etableres, hvordan den utvikler seg og hvordan sakprosaen plasserer seg i den samlede skriftkulturen i et samfunn.

Det som likevel skiller skriftkulturforskningen fra mye av den språk- og tekstvitenskapen som sakprosaforskningen også må forholde seg til og innarbeide i teori- og metodegrunnlaget, er at den i grunnen er *antropologisk* orientert. Følgelig er skriftkulturforskningen helt klart mer opptatt av å studere kontekst enn å undersøke tekst og teksters strukturer. Tekstene og språket som brukes i dem, er interessant i den grad de representerer skriftkulturene. Tekst og språk studeres ikke nødvendigvis med en språk- eller tekstvitenskapelig tilnærming. Samfunnet beskrives og klassifiseres ut i fra i hvilken grad det brukes skrift i organiseringen av samfunnet, hvordan det brukes skrift i samfunnet, hvilke yrker og arbeidsoppgaver i samfunnet som krever skriftspråk, hvilken praktisk, kulturell og symbolsk verdi skriften har i samfunnet, f.eks. som kilde til og redskap i

utøvelsen av makt. Et godt eksempel på en slik skriftkulturklassifiserende tilnærming er Jack Goodys bok *The logic of writing and the organization of society* fra 1986. I denne boka er grunnlaget for komplekse samfunn beskrevet ut i fra, og delvis forklart med, bruken av skrift. Undersøkelsen av hvordan samfunnet er bygd opp, tar utgangspunkt i de ulike skriftkulturene som til sammen utgjør samfunnet: religionen ("The word of God"), økonomien ("The word of Mammon"), administrasjonen ("The state, the bureau and the file") og rettsvesenet ("The letter of the law"). Et av Goodys poenger er at bruken av skrift gjør det mulig med komplekse organisasjoner innenfor disse feltene. Takket være skriften har denne typen organisasjoner en høyt utviklet hukommelse (et arkiv er et tekstlager, et bibliotek er et tekstmuseum) og tilgang til et redskap som tillater en kritisk og distanserende selvrefleksjon. Dermed legges det også til rette for mulighetene til samfunnsendring. Et godt eksempel på det er utviklingen av den vitenskapelige artikkelen i Toscana og England rundt 1600 (Halliday & Martin 1993, Bazerman 1988). Den vitenskapelige artikkelen er en strengt kovensjonalisert skriftspråklig genre som gjør det mulig for folk å etterprøve vitenskapelige forsøk, finne forskningsbasert kunnskap og bidra til teknologisk nyskaping.

I skriftkulturforskningen er man også opptatt av å forstå skrift som teknologi, og skriftens historie som teknologihistorie. Derfor er det kort avstand fra skriftkulturforskningen til medieforskningen. I mye medieforskning er det en stor interesse for hvordan utviklingen av ulike teknologier legger til rette for og stimulerer til visse typer medier, slik som bøker, aviser, radio, tv og Internett. Slik kan forskningen på skrift og bruken av skrift suppleres med studier av andre semiotiske måter å skape mening på, for eksempel bilder, typografi og design. Internasjonalt har det de siste åra utviklet seg en stor interesse for det som kalles *multimodalitet*, dvs. hvordan det i en og samme tekst kan brukes flere menings-skapende ressurser samtidig (Kress & van Leeuwen 1996). Ett godt eksempel er en avisforside, et annet et nettsted. Det er selvsagt ikke noe nytt under sola her. En hvilken som helst velbevart kirke fra middelalderen gir vel så gode eksempler. At protestantene når de herjet på som verst og var mest ihuga, hadde stor glede av å ødelegge disse sanselige smykkeskrinene og erstatte dem med kalke-de vegger der kun skriften og Skriften fikk bli igjen, illustrerer mer enn tydelig nok at skrift i visse sammenhenger kan tillegges magisk makt. Ikonoklaster og puritanere i alle varianter har gjennom hele historien og i ulike religioner ment at skriften og den skriftbaserte teksten har en spesiell verdi som en intellektuell og umiddelbar representasjon av guddommens tale. Den visuelle kulturen er derimot sanselig, frodig og verdslig, og følgelig truende.

Hvorfor nynorsk skriftkultur?

Jeg har allerede nevnt det opplagte svaret på spørsmålet. Det nylig etablerte masterstudiet i nynorsk skriftkultur var og er en viktig faglig nyskaping i den norske vitenskapskulturen. Dette originale studietilbudet fortjente en presentasjon for et akademisk publikum også i hovedstaden, og for et forskningsmiljø som ønsker å

studere den norske sakprosaen både på nynorsk, landsmål, bokmål, riksmål og dansk. At det nettopp er nynorsken som det utvikles et skriftkulturelt studium for, kan kanskje overraske, så opptatt som man innenfor nynorsk- og Aasenfilologien har vært av å legitimere nynorsk skriftspråk og utbredelsen av det, med særtrekkene til norske dialekter og den talespråklige variasjonen som finnes der. Den tradisjonelle og dominerende norskfilologien har ment at den konstituerende egenskapen ved nynorsken har vært å reflektere visse gjennomgående (dvs. "norske") trekk ved disse norske dialektene. Og dessuten har man vært opptatt av å skille ut fra det nynorske skriftspråket trekk som har vært ansett som fremmede for norske dialekter (f.eks. orddanning med hjelp av affiksene an-, be-, -het og -else og nominaliseringskonstruksjoner allment). Debatten om hvordan nynorsken skal struktureres som skriftspråk, har ofte, ja oftest, vært basert på forestillinger om hvilke egenskaper norsk talespråk på bygdene har, og ikke skriften og skrifttradisjonen. Den siste har en tendens ikke bare til å bli oppfattet som sekundær, men også som truende. I dette forordet er det ikke uinteressant å vise til Helge Sandøys artikkel "Tale og skrift - to kulturar?" (Sandøy 2002: 113-134) som et klart uttrykk for slike ideer. Artikkelen ble opprinnelig holdt som et foredrag på ett av oppstartseminarene for masterstudiet i nynorsk skriftkultur. Når denne artikkelen spesielt nevnes, er det fordi den artikulerer den frykten en etablert talespråklig orientert forsker med nynorsk som målform, kan føle når skriftspråksforskere tar til orde for et mer nyansert syn på forholdet mellom tale og skrift, og talespråkskultur og skriftkultur, enn det som har vært vanlig i Norge. Mens han går til frontalangrep på norske og nordiske skriftkulturforskere, trekker han følgende konklusjon:

Jan Lindhardt gav i 1989 ut boka *Tale og skrift - to kulturer*, der han viser til dei store framstega som kjem med skriftkulturen, og til at skriftmålet riv seg laus fra talen. Med eit slikt utgangspunkt blir neste steget i den tankerekkeja lett at ein seier talen er blitt mindre viktig for skriftera, og så er steget - som lesaren sluttar seg til - at talen er mindre verd. I det siste har eg faktisk sett at folk vågar å skrive avisinnlegg igjen om at talemålet representerer *ei forflating*. Så lenge dialektørsla verka, var det visse kulturelle restriksjonar mot slik formuleringar. No kjem dei att. (op.cit: 123)

At Sandøy i artikkelen går til angrep på de problematiske sidene ved skriftkulturforskningen som jeg har omtalt ovenfor, er ikke poenget her. Denne fikseringen ved talespråk innenfor nynorskfilologien, som Sandøy er en utmerket representant for, har bidratt til at oppmerksomheten sjelden har blitt rettet mot de skriftlige dimensjonene ved det språklige kulturarbeidet nynorsken har bidratt til. Man har sett bort fra at nynorsken og nynorskulturen siden midten av 1850-tallet har vært et laboratorium for skriftkulturelle eksperimenter. Med etableringen av studiet i nynorsk skriftkultur vil det med nødvendighet skje en dramatisk endring i tilnærmingen. Endringen vil måtte føre med seg at hovedfokuset i studiet av nynorsk skifter fra talespråklig variasjon til skriftspråklig variasjon. Og når en legger vekt på å studere skriftspråklig variasjon, studerer man tekster og

de genrene som tekstene forholder seg til og brukes som meningsskapingsressurs for. Dermed blir det også viktig å studere de sammenhengene disse tekstene skrives i og i hvilke sammenhenger genrene er utviklet, samt hvilke behov og funksjoner de skal ivareta - uten nødvendigvis å skjele til talespråket.

At normeringsideologien i liten grad har tatt utgangspunkt i skriften og skriftkulturen, har også bidratt til at nynorsk skriftkultur har vært lite studert. Seminaret og denne artikkelsamlingen skal da også være en oppfordring til å gjøre den nynorske skriftkulturen til en selvfølgelig gjenstand for undersøkelser.

Om bidragene

Alle foredragene på konferansen er gjengitt i denne artikkelsamlingen. Det som ikke er gjengitt, er kommentarene til de ulike innleggene.

Leidulf Melve fikk æren av å innlede både seminar og artikkelsamling. Melve er stipendiat i historie ved Universitetet i Bergen. Han har etterhvert etablert seg som en av Norges fremste kjennere av skriftkulturforskning. På Det Norske Samlaget utgav han i 2001 boka *Med ordet som våpen: tale og skrift i vestleg historie*. Denne boka er den første presentasjonen av skriftkulturforskning på norsk. Melve presenterer de konstituerende problemstillingene og frontene i skriftkulturforskningen, og gir oversikt over noen av de viktigste epokene i skriftkulturhistorien. Han avslutter med å knytte sine synspunkter og presentasjoner til temaet nynorsk skriftkultur.

Olle Josephsons bidrag *I stället for nynorska. Folk rörelser, modernitet och skriftkultur – ett svenskt perspektiv* presenterer meget viktig svensk grunnforskning om utviklingen av de skriftkulturene de mange folkebevegelsene på 1800-tallet bidro til. Josephson er docent i svensk språk, og er leder for Svenska språknämnden. Josephson har vært medansvarlig for de viktige og nyskapende forskningsprosjektene *Arbetarrörelsen och språkbruket* (Josephson 1996) og *Svensk sakprosa* (Melander & Olsson 2001, Englund & Ledin 2003). Josephson viser hvilke konsekvenser denne skriftkulturelle utviklingen fikk for utviklingen av svensk riksspråk. Et av Josephsons mange viktige poenger og innsikter er at selv om man i Sverige – i motsetning til i Norge – mangler en folkebevegelse som argumenterer for et skriftspråk som er forankret i vanlige folks talespråk, har den skriftkulturelle utviklingen fulgt den samme retningen som her. Det avgjørende for en slik utvikling er at skriftspråket tas i bruk av folkebevegelsene på deres premisser og blir tilpasset genrer som er hensiktsmessige for de politiske og kulturelle arenaene som folkebevegelsene opptrer på.

Et spennende laboratorium for skriftspråksutvikling har vært Tjekkia og Tjekkosllovakia. I hovedstaden Praha har dessuten et av de viktigste, mest originale og mest innflytelsesrike forskningsmiljøene på skriftforskning blitt utviklet. Førsteamanuensis i tjekkisk ved Universitetet i Oslo, Karen Gammelgaard, presenterer i sin artikkel *Pragerskolen og skrifflighedssproget – et tjekkisk pers-*

pektiv denne forskningen og de praktiske språkplanleggingsoppgavene den vokste fram av. Pragerskolen har vært - og er - en av de toneangivende retningene innenfor den funksjonalistiske språkforskningen. Et grunntrekk ved skolen er at den foreslår å utvikle skriftspråket ut i fra de oppgaver det skal fylle i samfunnet. Skriftspråkene må altså tilpasses de genrene og stilregistrene som finnes i en skriftkultur. Merkelig nok har denne forskningstradisjonen hatt liten innflytelse på norsk språkforskning og språkplanlegging.

Et av de få forskningsmiljøene internasjonalt som kopler studiet av kontekst med studiet av meningsskaping gjennom språk og tekst er Tartu-skolen. I artikkelen *Kultursemiotiske perspektiv på skriftkulturen* presenterer Jostein Børtnes dette viktige tverrfaglige og disiplinoverskridende forskningsmiljøet. Skolen ble etablert på Universitetet i Tartu i Estland under den sovjetiske perioden. Det ble ledet av litteraturforskeren Jurij Lotman. Tartu-skolens kulturforståelse er utpreget dynamisk, og den er opptatt av kulturenes grenser og kulturelle grenseoverskridelser. Skolen legger også stor vekt på å forstå som språk kommunikativt og gjennom de tekster som skapes i kulturen. Børtnes illustrerer skolens problemstillinger og gjør dem levende for oss gjennom å beskrive sine egne kulturelle reiser i norsk språk og i norske skriftkulturer. Børtnes er professor i russisk litteratur ved Universitetet i Bergen.

I artikkelen *Nynorskens sanselege kropp. Eit kulturanthropologisk perspektiv* presenterer Ole M. Høystad noen problemstillinger som lett kan overses i skriftkulturelle sammenhenger. Høystad ønsker å sette fokus på forholdet mellom språk og våre kroppslige og sanselige erfaringer. Språket er innvevd i dem, og kan ikke forstås og gis mening uavhengig av dem, mener Høystad. Fra denne litt uvante posisjonen argumenterer han for at nynorsken gjennom sin spesielle skriftkulturelle tradisjon, er plassert spesielt tett opp til slike kroppslige erfaringer og forståelser. Høystad er professor i kulturstudier ved Høgskolen i Bø.

Stephen J. Walton, Norges første professor i nynorsk skriftkultur, får i artikkelen med den heftige tittelen *Sex and rock'n'roll, but probably not many drugs: nynorsk skriftkultur* slippe til med en presentasjon av det nye studietilbudet han er faglig ansvarlig for. Walton diskuterer faget og det fagsynet det nynorske skriftkulturstudiet bygger på, skisserer noen faktiske og mulige konflikter knyttet til studiet av nynorsk skriftkultur og opprettelsen av det.

Tidligere i denne innledningen argumenterte jeg for og oppfordret til forskning på nynorsk skriftkultur. Det lille som finnes av slike studier har ofte tatt utgangspunkt i skjønnlitteratur på nynorsk (f.eks. Stegane 1987). I artikkelen *Domenet for den norske skriftkulturen* presenterer Vidar Lynghammer sin egen forskning på hva nynorsk har blitt brukt til i sakprosaen. Lynghammers bidrag er basert på hovedoppgaven hans fra 2002: *Nynorsk sakprosa 1900-1999. Nynorsk skriftkultur sett gjennom den nynorske sakprosaen*. Lynghammer har deltatt i prosjektmiljøet Norsk sakprosa ved Universitetet i Oslo. I artikkelen dokumenterer Lynghammer et av sine viktigste funn: Domenet for nynorsk sakprosa har

vært stabilt helt siden starten i 1900. Det har verken blitt mindre eller større. Nynorsken har altså ikke utvidet sitt bruksområde i samsvar med de store skriftkulturelle endringene på 1900-tallet.

Redaktør i Aftenposten Per Egil Hegge avslutter boka, for øvrig som han avsluttet konferansen, med et spenstig kåseri der han reflekterer over egne erfaringer med nynorsk skriftkultur fra oppveksten i Trøndelag til et yrkesliv i Oslos mediaverden.

Referanser

Bazerman, Charles. 1988. *Shaping Written Knowledge: The Genre and Activity of the Experimental Article in Science*. Madison, University of Wisconsin Press: Wisconsin.

Englund, Boel & Ledin, Per. (red.) 2003. *Teoretiska perspektiv på sakprosa*. Studentlitteratur: Lund.

Goody, Jack & Watt, Ian. 1963. "The consequences of literacy". I: *Comparative Studies in History and Society*, 5, 304 - 345.

Goody, Jack. 1986. *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge UP: Cambridge.

Halliday, MAK, Martin Jim R. 1993. *Writing Science*. The Falmer Press: London.

Josephson, Olle (red.) 1996. *Arbetarna tar ordet. Språk och kommunikation i tidig arbetarrörelse*. Stockholm

Kress, Gunther & van Leeuwen, Theo. 1996. *Reading Images*. Routledge: London.

Melander, Björn & Olsson, Björn (red.) 2001. *Verklighetens texter. Sjutton fallstudier*. Studentlitteratur: Lund.

Melve, Leidulf . 2001. *Med ordet som våpen: tale og skrift i vestleg historie*. Oslo: Samlaget.

Helge Sandøy. 2002. "Skrift og tale - to kulturar?" I: J. Peter Burgess og Odd Monsson (red.) *Modernity, Nation and Written Culture*. Høyskoleforlaget: Kristiansand. 113-134.

Stegane, Idar. 1987. *Det nynorske skriftlivet: nynorsk heimstaddikting og den litterære institusjon*. Oslo: Samlaget.

Skriftkultur – kva er det?

Skriftkultur og ålmentefigurasjonar frå mellomalderen til moderne tid

Leidulf Melve

Innleiing

Kva er skriftkultur? Slik spørsmålet står, er det misvisande. Skriftkultur kan ikkje forståast som eit eintydig fenomen, men dreier seg om ei rekkje meir eller mindre forbunde fenomen som av og til samhandlar og produserer eit gjeve *skriftkulturelt uttrykk*. Mitt perspektiv er historisk. Då dette seminaret drøftar nynorsk skriftkultur, vil eg freiste å dra opp nokre lange historiske liner der eg ser på oppkomsten av ein nynorsk skriftkultur som eit historisk fenomen i samheng med kontinentale forgjengarar så vel som med ein 'folkeleg' skriftkultur i Noreg. Desse forgjengarane – kontinentale og norske - har i alle fall ein ting sams i form av at det er tale om bruk av skrift som protest eller opposisjonsreiskap. Med andre ord, i staden for å nytte den meir vanlege tilnærminga til ein gjeven historisk skriftkultur, nemleg å ta utgangspunkt i korleis staten disiplinere bruken av skriftkulturen, eller korleis framstående sosiale grupper tileigner seg den nye teknologien i kunnskapsmessig samheng, vil eg nytte eit nedanfrå og opp-perspektiv. Den nynorske skriftkulturen var i stor mon ei opposisjonsrørsle som drog nytte av den skrivne kommunikasjonsforma som utgangspunkt for sementering av ein nynorsk identitet, så vel som ein kommunikasjonsbasis som gjorde denne kulturen betre kjend. Eit slikt nedanifrå-og-opp-perspektiv vil vonleg òg gje til kjenne noko av kompleksiteten bak ein gjeven skriftkultur. I tillegg er det eit like viktig poeng at den nynorske skriftkulturen som eit historisk fenomen betre kan forståast om han vert sett inn i ein historisk samheng som tek omsyn til baa komponentane i omgrepet skriftkultur. Eit siste perspektiv som høyrer med i forståinga av skriftkultur som opposisjonsverktøy, er ei forståing av den sosiale omgjevnaden som vanlegvis er den viktigaste premissleverandøren, nemleg ei ålmente på den eine sida og dei strukturane som omgjev ei gjeven historisk ålmente på den andre. Med andre ord, strukturendringar i ålmenta står i samband med korleis ei gjeve kommunikasjonsform – i dei fleste høve skrift – kan fungere som grunnlag for identitetsdanning og opposisjon.

'Skrift'

Om me deler opp omgrepet 'skriftkultur', og fyrst spør kva er 'skrift'?, vil ein med Marshall McLuhan seie at 'skrift' fyrst og fremst er ein teknologi. Denne teknologien er, framleis i følge McLuhan, i stand til å setje i gang kognitiv, sosial, og institusjonell utvikling nesten av seg sjølv. Teknologien er med andre

ord autonom, og overgangen frå munnleg til skriftleg samkvem er knytt til overgangen frå eitt 'verdsbilete' til eit anna.² Med innføringa av alfabetet i det antikke Hellas starta ein kognitiv omformingsprosess som ikkje berre leidde til den filosofiske revolusjonen i den athenske bystaten, men også til ei rekkje andre fenomen som framsteg i naturvitskap og utvikling av etnisk identitet og dernest statsdanning.³ No skal eg ikkje gå for mykje inn på argumenta til denne retninga som eg har kalla 'brotsynet' ('Great-Divide'),⁴ men berre nemna at stikkordet her er samanlikning: med den skriftlege kommunikasjonsforma oppstod høvet for eit 'ekstraminne' som i neste omgang kunne jamførast anten med andre tekstar eller med den samstidige stoda. Eit illustrerande døme er når Aristoteles i Metafysikken innleier med ei oppsummering av kva som tidlegare hadde vorte gjort på dette området, før han presenterer sin eigen filosofi. Det vanskeleg å tenkje seg ei slik omfattande jamføring utan skriftlege førelegg. Av andre kognitive prosessar som vert sette i gang av skriftbruk, er abstraksjon og logisk deduksjon vanlege å nemne. I analysen av Platon og skriftkulturen til Havelock vert idélæra eit resultat av skriftleggjinga av samfunnet i perioden.⁵

Når eg no har definert skrift som ein 'teknologi', må det understrekast at det heller ikkje her er mogeleg å halde seg til eintalsforma. Innføringa av alfabetet er allereie nemnt, og sjølv om dette gav opphav til skriftkulturen slik me kjenner han i dag, må me ikkje gløyme at ulike former for epigrafikk, til dømes i Mesopotamia og Egypt, førebudde gjennombrøtet til den alfabetiske skriftkulturen.⁶ Runeskrifta som verka parallelt med den latinske skriftkulturen heilt til høgmellomalderen, er eit anna døme på mangfaldet av 'teknologiar'.⁷ Sjølv om me held oss til den alfabetiske skriftkulturen, er denne òg mangfaldig frå eit teknologisk perspektiv. Dei fyrste brukarane av denne teknologien i antikken skreiv på alt anna enn papir slik me kjenner det, potteskår, innskrifter, og stundom papyrus og pergament er restar frå denne tidlege skriftkulturen.⁸ Boka kom fyrst mykje sei-

² Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, (Toronto, 1968 (1962)); McLuhan, *Understanding media: the extensions of man*, (New York, 1964)

³ Viktige undersøkingar som i større eller mindre grad vurderer skriftteknologien som autonom inkluderer Eric A. Havelock, *Preface to Plato*, (Belknap Press, Cambridge and London, 1963); Jack Goody, *The Domestication of the Savage Mind*, (Cambridge, 1977); Walter Ong, *Orality and literacy: the technologizing of the word*, (London, 1982); Eric A. Havelock, *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequence*, (New Jersey, 1982); Eric A. Havelock, *The Muse Learns to Write*, (New Haven, London, 1986);

⁴ Sjø Leidulf Melve, *Med ordet som våpen: tale og skrift i vestleg historie*, (Oslo, 2001), 17-31

⁵ I tillegg til Havelock, *Preface*, sjå Havelock, *The Greek Concept of Justice. From Its Shadow in Homer to Its Substance in Platon*, (Cambridge, Mass., 1978)

⁶ Litteraturen er omfattande og av nyare bidrag kan desse nemnast Jean Bottéro, *Mesopotamia. Writing, Reasoning, and the Gods*, (Chicago, 1992); Henri-Jean Martin, *The History and Power of Writing*, (Chicago, 1994)

⁷ For eit nyare bidrag, sjå Birgit Sawyer, *The Viking-Age rune-stones: custom and commemoration in early medieval Scandinavia*, (Oxford, 2000)

⁸ Ulike nyare blikk på den antikke skriftkulturen inkluderer William V. Harris, *Ancient Literacy*, (Cambridge, 1989); Rosalind Thomas, *Oral Tradition and the Written Record in Classical Athens*, (Cambridge, 1990); Rosalind Thomas, *Literacy and Orality in Ancient Greece*, (Cambridge, 1992); Jocelyn Penny Small, *Wax tablets of the mind: cognitive studies of memory and literacy in classical antiquity*, (London, 1997);

nare, på 400-talet e. Kr.,⁹ minuskelskrift på 800-talet,¹⁰ og papir fyrst på 1300-talet.¹¹

Det me kort sagt har å gjere med i dei fyrste 2000 åra av den alfabetiske skriftkulturen er ein manuskriptkultur, bøker skrivne for hand der berre få titlar vart kopierte i fleire eksemplar, og forskjellane mellom ulike kopiar kunne vere markante. Standardisering kom fyrst med det som vanlegvis er sett på som ein neste fase i historia om den alfabetiske skriftkulturen, nemleg oppfinninga av prentepressa. Vitskapsmannen Francis Bacon uttala på 1600-talet at i tillegg til krutet og kompasset, var prentepressa den viktigaste oppfinninga i menneskehistoria. Ei slik vurdering av det omkalfatrande potencialet til prenteteknologien har vorte gjenteke i moderne forskning. I denne samanhengen er det interessant at ein reknar prenteteknologien som ein viktig føresetnad for fundamentale historiske hendingar som renessansen og reformasjonen.¹² Avslutningsvis skal eg berre leggje til at med nye kommunikasjonsformer som radio, film, fjernsyn, og no seinast Internett har det skjedd viktige endringar i det kommunikasjonsmessige rammeverket med ei forskyving i tilhøvet mellom det munnlege og det skriftlege.¹³

'Kultur'

Om 'skrift' sett på som ein teknologi var og er eit mangfaldig fenomen, er det mykje verre å få grep om den siste lekken i omgrepet 'skriftkultur', nemleg 'kultur'. No er sjølv sagt ikkje dette rett tid og stad for å ta til med ein diskusjon om kulturomgrepet. I staden vil eg nytte 'kultur' som eit utgangspunkt for å problematisere oppfatningar av 'skrift' som ein teknologi. Såleis vert skriftkultur eit interessant omgrep då det indikerer at 'skrift' ikkje kan rivast laus frå 'kultur'. Med andre ord, den skriftlege teknologien må nødvendigvis brukast for å kunne føre til noko som helst. Og med ein gong ein talar om bruk, impliserer nødvendigvis dette òg ein sosial bruk. 'Kultur' er dermed integrert som ein del av 'det skriftlege', og me får omgrepet 'skriftkultur'. Innanfor literacy-forskinga har eit 'ideologisyn' som legg vekt på dei sosiale eller ideologiske føringane bak bruk av kommunikasjon, oppstått som ein reaksjon mot 'brotsynet'.¹⁴

⁹ For ei nyare innføring som diskuterer kritisk eldre oppfatningar av 'boka', sjå Harry Y. Gamble, *Books and Readers in the Early Church. A History of Early Christian Texts*. (New Haven, 1995)

¹⁰ Bernhard Bischoff, *Latin Palaeography, Antiquity and the Middle Ages*, (Cambridge, 1990)

¹¹ Martin, *The History and Power of Writing*, 209-223

¹² Den mest kjende og omdebatterte framstillinga er Elisabeth L. Eisenstein, *The printing press as an agent of change: communications and cultural transformations in early-modern Europe*, (Cambridge, 1979). Noko av kritikken mot Eisenstein er oppsummert i Melve, *Med ordet som våpen*, 161-166

¹³ Sjå til dømes Neil Postman, *The disappearance of childhood*, (New York, 1982); Paul Levinson, *Digital McLuhan: a guide to the information millennium*, (London, 1999)

¹⁴ Claude Lévi-Strauss, *Le pensée sauvage*, (Paris, 1962); Claude Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*, (London, 1968); Harvey J. Graff, *The Literacy Myth. Literacy and Social Structure in the Nineteenth-Century*

Medan ein ståstad som forstår skrift som ein teknologi uavhengig av kulturell kontekst, no er sjeldan, har det vore ein tendens i seinare forskning til å gå for langt i andre retninga: skriftteknologien er fråteke all autonomi. Det heile vert redusert til eit spørsmål om dei ideologiske overvegingane som ligg bak ein gjeven bruk av teknologien. I følgje antropologen Brian Street er det knapt mogeleg å skilje munnleg og skriftleg kommunikasjon.¹⁵ Og berre for å gjere biletet meir komplisert og for å understreke at dei to 'syna', 'brotsynet' og 'ideologisy-net', er omlaglege kategoriseringar, talar ein gjerne om ei tredje tilnærming innan literacy-forskinga: Det er ein 'mellomveg' som understrekar eit element av 'kontinuitet' i overgangen frå munnleg samkvem til skrift, og som legg vekt på 'potensialet' i skriftkulturen. Sjølv om dette 'potensialet' til å setje i gang kognitiv, sosial, og institusjonell utvikling er uttala, ser ein likevel ikkje skriftteknologiensom 'autonom'. Til skilnad frå 'brotsynet' peiker denne teoretiske mellomvegen på at 'potensialet' må realiserast gjennom sosial bruk. Med dette er den sosiale konteksten innlemma i det teoretiske rammeverket.¹⁶

Når dette er sagt, er det ein samanheng mellom ulike teknologiar på den eine sida, og ein gjeven 'skriftkultur' på den andre.¹⁷ Manuskriptkulturen var elitær; det var relativt få som kunne lese og endå færre som kunne skrive, både i antikken og i mellomalderen.¹⁸ Og når det gjeld mellomalderen: latin som eit 'offisielt' språk saman med dominansen av geistlege utdanningsinstitusjonar leidde til ei 'monopolisering' av skriftkulturen for den geistlege eliten. Med den auka nytten av morsmål for skriftlege føremål frå 1200-talet av, saman med ein auka lese- og skrivekunne òg blant lekfolk, vert dette 'monopolet' skipla og skriftkulturen vert sterkt utvida ved at den sosiale bruken ikkje lenger er utelukkande knytt til geistlege føremål. Såleis oppstår det nye litterære sjangrar på 12- og 1300-talet som primært appellerer til hoffsamfunna og den nye lesande borgarklassen i byane. Fleire litterære sjangrar veks fram. For mellomklassa dreier dette seg til dømes om litteratur for rekreasjon¹⁹ samt ulike former for klagelitteratur.²⁰ Ved hoffa oppstod romansen i skriftleg form på morsmålet.²¹ Ei slik dif-

City, (New York, San Francisco, London, 1979); Harvey J. Graff, *The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society*, (Bloomington and Indianapolis, 1987)

¹⁵ Brian V. Street, *Literacy in Theory and Practice*, (Cambridge, 1984); Brian V. Street, "Introduction: the new literacy studies", i Street (red.), *Cross-cultural approaches to literacy*, (Cambridge, 1993), 1-23

¹⁶ Jenny Cook-Gumpertz, *The Social Construction of Literacy*, (Cambridge, 1986); Ruth Finnegan, *Orality and Literacy. Studies in the Technology of Communications*, (Oxford, 1988)

¹⁷ Sider ved dette problemkomplekset er handsama i Leidulf Melve, "Krosstogstalen til Urban II. Om bruken av literacy-teori i analysa av mellomalderretorikk", i *Rhetorica Scandinavica*, 19 (2001), 52-66

¹⁸ James W. Thompson, *The Literacy of the Laity of the Middle Ages*, (Berkeley, 1960 (1939)); A. Wendehorst, "Wer konnte im Mittelalter lesen und schreiben?", i J. Fried (Hrsg.), *Schulen und Studium im Sozialen Wandel des Hohen und Späten Mittelalters*, (Sigmaringen, 1986), 11-33; Malcolm B. Parkes, "The Literacy of the Laity in the Middle Ages", i M. B. Parkes, *Scribes, scripts and readers: studies in the communication, presentation and dissemination of medieval texts*, (London, 1991), 275-296

¹⁹ Glending Olson, *Literature as Recreation in the Later Middle Ages*, (Ithaca, 1982)

²⁰ Janet Coleman, *Medieval Readers and Writers 1350-1400*, (New York, 1981)

ferensiering i ulike sjangrar indikerer ei litterær modning blant dei øvste sosiale laga. Ei tydelegare sekularisering i seinmellomalderen gjorde og sitt til at skiljet mellom geistleg og verdsleg litteratur vart mindre. Når ein likevel må rekne med ulike publikum, har det hovudsakleg med eit skilje mellom kva språk litteraturen var skrivi på å gjere. Medan den latinske kulturen stod sterkt innan kyrkja trass i sekularisering, oppstod det ein eksplosjon i verdsleg morsmåls litteratur i seinmellomalderen.²²

Men det var grenser for kor 'folkeleg' ein manuskriptkultur kunne bli grunna dei høge kostnadane ved handskrivne bøker. Prentepressa var såleis viktig for å gjere skriftleg materiale kjend for eit vidare publikum. Medan det vert feil å forklare den humanistiske renessansen som ein konsekvens av prentepressa – berre ein kikk på kronologien seier det meste: renessansen oppstod før oppfinninga til Gutenberg i 1455 – gjev det meir meining å sjå på reformasjonen som delvis avhengig av teknologien. Martin Luther sjølv var særst imponert over kor fort skriftene hans vart spreia.²³ Og her er me ved eit viktig skilje: Medan manuskriptkulturen var hovudsakleg elitær, 'populariserte' prenteteknologien gradvis skriftleg materiale. Ei jamføring av den 'skriftlege' sida til dei to store religiøse omveltingane i høvesvis mellomalderen og tidleg moderne tid, Investiturstriden og reformasjonen, understrekar skilnaden. Medan det finst kring 150 ulike pamflettar frå Investiturstriden der mange berre finst i ei manuskriptutgåve,²⁴ er talet for prenta pamflettar frå tysktalande land i perioden 1500 til 1530 kring 10000.²⁵ Jamføringa er sjølv sagt urettvis, men er ikkje meint å gje noko meir enn eit inntrykk av skilnader. Når dette er sagt, vert det òg feil å sjå på tilhøvet mellom 'teknologi' og 'kultur' som eit eintydig høve. Berre det at relativt få kunne lese og skrivi på 1500-talet, syner til strukturelle avgrensingar ingen 'teknologi' kunne få bukt med, same kor 'autonom' han er vurdert å vere. Det er truleg meir

²¹ Robert F. Green, *Poets and Princepleasers: Literature and the English Court in the Late Middle Ages*, (Toronto, 1980); E. B. Vitz, *Orality and Performance in Earl French Romance*, (Cambridge, 1999)

²² Eit lite utval av nyare granskingar av morsmåls litteratur i seinmellomalderen frå eit 'literacy-perspektiv' inkluderer H. L. C. Tristram, "Die Fragestellung: Problembereich und Spannungsbreite der Medialität im älteren Irischen Schrifttum", i S. N. Tranter og H. L. C. Tristram (red.), *Early Irish Literature – Media and Communication. Mündlichkeit und Schriftlichkeit in der frühen Irischen Literatur*, (Tübingen, 1989), 13-39; Gabrielle M. Spiegel, *Romancing the Past, The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth-Century France*, (Los Angeles, 1993); Dennis H. Green, *Medieval Listening and Reading: The primary reception of German literature 800-1300*, (Cambridge, 1994); Armando Petrucci, *Writers and Readers in Medieval Italy, Studies in the History of Written Culture*, (New Haven, 1995); Margaret Clunies-Ross (red.), *Old Icelandic literature and society*, (Cambridge, 2000)

²³ William A. Graham, *Beyond the Written Word. Oral aspects of scripture in the history of religion*, (Cambridge, 1987), 147

²⁴ Dei fleste er samla i Monumenta Germaniae Historica, *Libelli de lite*, I-III

²⁵ Hans-Joachim Köhler, "The *Flugschriften* and their Importance in Religious Debate: A Quantitative Approach", i P. Zambelli (ed.), *'Astrologi hallucinati': Stars and the End of the World in Luther's Time*, (New York, 1986), 153-176

korrekt å seie at prenteteknologien forsterka tendensar som allereie var kome med manuskriptkulturen.²⁶

Ein tekst frå antikken og eit manuskript frå seinmellomalderen er to ulike skriftkulturelle univers og gjev til kjenne ein skriftkulturar som langt frå var statiske. I tillegg til oppfinninga av boka, minuskelskrift og papir, stod mellomalderperioden for ei rekkje 'tekniske nyvinningar' som leidde til endringar i lese-kulturen og la grunnlaget for prentekulturen. På 1100-talet byrjar ein 'leserevolusjon' i form av stillelesing.²⁷ Resultatet er høvet til å lese 'ekstensivt', og det er høgst truleg eit samband mellom denne nye leseteknikken og den kulturelle bløminga som har fått namnet 1100-talsrenessansen.²⁸ Stillelesing på si side står i samband med andre tekniske nyvinningar på den eine sida, og legg grunnlaget for seinare utviklingar på den andre. Her kan me nemne punktsetjing, overskrifter, indeks, noteapparat, og litteraturliste.²⁹ Med andre ord, fleirtalet av dei tekniske kjenneteikna som sjølv i dag utgjer den tekniske sida av 'boka', oppstod i mellomalderperioden. Såleis vart den 'standardiseringa' som kom i stand ved overgangen frå munnleg samkvem til ein 'skriftkultur', ytterlegare forsterka av ein teknologi som ikkje var avhengig av skrivarar.

Skriftkultur og ålmentefigurasjon: nokre teoretiske refleksjonar

Dersom 'skrift' har eit 'potensial', vert det i vår samanheng av interesse å spørje: 'potensial' for kven? Her er me attende til tilhøvet mellom ein elitær skriftkultur og ein plural eller folkeleg definert skriftkultur. Korleis skal ein forstå relasjonane mellom desse? Er det ulike variantar av ein overordna 'skriftkultur', eller er det fleire 'skriftkulturar' som fungerer delvis sjølvstendig og berre er knytt saman av bruken av ein sams teknologi? I kva grad endrar denne relasjonen seg med overgangen frå ein manuskriptkultur til ein prentekultur? Å seie at bruk av ei kvar kommunikasjonsform må forståast i ljøs av den sosiale konteksten, hjelper ikkje så mykje om ikkje dei viktigaste sosiale strukturane er klårgjorte.

I denne skissa over bruk av skrift som identitetsskapande opposisjonsverktøy er det framfor alt 'strukturendringane i ålmenta' som må presenterast.³⁰ Desse strukturendringane er viktige å få grep om av di dei introduserer rammeverket

²⁶ Michael T. Clanchy, "Looking Back from the Invention of Printing", i David P. Resnick (red.), *Literacy in Historical Perspective*, (New Haven, 1983), 13

²⁷ Paul Saenger, "Books of Hours and the Reading Habits of the Later Middle Ages", i R. Chartier (red.), *The Culture of Print: Power and the Uses of Print in Early Modern Europe*, (Cambridge, 1989), 142-157; Saenger, *Space Between Words: The Origins of Silent Reading*, (California, 1997); Saenger, "Reading in the Later Middle Ages", i G. Cavalli & R. Chartier (Eds.), *A History of Reading in the West*, (Oxford, 1999), 120-148

²⁸ Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, (Cambridge, 1928); R. L. Benson, G. Constable, & C. D. Lanham (red.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, (Toronto, 1991) (1982).

²⁹ Malcolm B. Parkes, *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*, (Berkeley, 1992); Richard H. Rouse & Mary A. Rouse, "Bibliography before print: the medieval *De viris illustribus*", i P. Ganz (red.), *The Role of the Book in Medieval Culture*, (Turnhout, 1986), 133-154.

³⁰ 'Strukturendringane til ålmenta' referer til den klassiske framstillinga til Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerliche Gesellschaft*, (Luchterhand, 1969)

for bruken av kommunikasjon i høve til eit gjeve sett av strukturelle og institusjonelle variablar. I framstilling til Habermas, som framleis er det teoretiske utgangspunktet for dei fleste empiriske handsamingar av ålmenta, er 'statsdanning', 'kapitalisme', 'individualisme' og 'prent' dei fire strukturelle føresetnadene for framveksten til den 'borgarlege ålmenta'. Diskursen innan denne ålmenta er eit resultat av tre institusjonelle kriterium: han må vere open for alle tema, deltaking er ikkje avhengig av sosial status, og endeleg, ålmenta kan ikkje 'lukke seg'.³¹ Denne idealtypiske framstillinga av den borgarlege ålmenta passar kanskje aller best som skildring av kafeane i London og dei litterære salongane i Frankrike på 1600- og 1700-talet. I desse 'romma' var 'opposisjon' ikkje berre legitimt, men òg naudsynt for å oppretthalde 'logikken i den offentlege debatten': utan kritiske røyster som tek opp tema som ikkje tidlegare er debatterte, ville ålmenta ha mista den argumentative dynamikken og til slutt ha 'lukka seg'.

I vår samanheng er det viktig at dette er ein 'idealtipe' som knapt har eksistert i rein form. Delar av kritikken mot framstillinga til Habermas har nettopp gått på ambivalensen mellom den borgarlege ålmenta som teoretisk kategori på den eine sida og empirisk røyndom på den andre.³² Vidare, om blikket vert rette utover den 'borgarlege ålmenta', er det òg eit poeng at dei strukturelle og institusjonelle kriteria i idealtypen er abstraherte frå den engelske ålmenta på 1600-talet og berre i liten grad opnar opp for å innlemme andre former for ålmenter i modellen. Til dømes er ålmenta i mellomalderen vurdert som 'representativ'. I motsetnad til den borgarlege ålmenta der 'det beste argumentet' skulle vere retningsgjevande for politisk handling, er ålmenta i mellomalderen ikkje argumenterende. Argumentasjon uavhengig av sosial status er her erstatta med sosial status som utslagsgjevande for krafta til utsegna. Ein 'herredømfri diskurs' som kjenneteiknande for den borgarlege ålmenta er kledd i eit mylder av rituelle og symbolske praksisar i form av innsigniar, habitus, gestar, og retorikk som til saman danna ein streng 'kode' for offentleg framferd.³³

Med andre ord, Habermas' teoretiske oppfatning må modifiserast for å kunne gripe eit større mangfald av historiske ålmenter. Då fokuset her er på 'skrift', er det den fjerde strukturelle variabelen – 'prent' – som er av interesse i freistna-

³¹ Habermas, *Strukturwandel*, 47-48: "sie verfügen daher über eine Reihe gemeinsamer institutioneller Kriterien. *Zunächst* ist eine Art gesellschaftlichen Verkehrs gefordert, der nicht etwa die Gleichheit des Status voraussetzt, sondern von diesem überhaupt absieht...Die Diskussion in einem solchen Publikum setzt *zweitens* die Problematisierung von Bereichen voraus, die bislang nicht als fragwürdig galten...Der gleiche Vorgang, der Kultur in Warenform überführt und sie damit zu einer diskussionsfähigen Kultur überhaupt erst macht, führt drittens zur prinzipiellen Unabgeschlossenheit des Publikums."

³² Den beste kritiske innføringa til Habermas sin ålmentetenking er Craig Calhoun (red.), *Habermas and the Public Sphere*, (Cambridge, Mass., 1993)

³³ Habermas, *Strukturwandel*, 18-18: "Diese *repräsentative Öffentlichkeit* konstituiert sich nicht als ein sozialer Bereich, als eine Sphäre der Öffentlichkeit, vielmehr ist sie, wenn sich der Terminus darauf übertragen ließe, so etwas wie ein Statusmerkmal...Die Entfaltung der repräsentativen Öffentlichkeit ist an Attribute der Person geknüpft: an Insignien (Abzeichen, Waffen), Habitus (Kleidung, Haartracht), Gestus (Grußform, Gebärde) und Rhetorik (Form der Anrede, förmliche Rede überhaupt), mit einem Wort – an einen strengen Kodex 'edlen' Verhaltens."

den på å forstå det historiske sambandet mellom skrift som identitetsdannande opposisjonsverktøy og ulike ålmentefigurasjonar. I staden for å nytte 'prent' som ein naudsynt føresetnad for i det heile teke kunne tale om ei 'ålmente', vil eg hevde at ei 'ålmente' òg kan vere tufta på andre kommunikasjonsformer som manuskript så vel som auralt og munnleg samkvem. Auralt kommunikasjon inneber høgtlesing av ein tekst. Som me skal sjå, står kommunikasjonsform i samband med ulike typar av ålmenter på den eine sida og diskursform innan for ein gjeven ålmentetype på den andre. Når det gjeld ålmentefigurasjonar, dreier det seg om ein skilnad mellom elitistiske, semi-elitistiske, semi-plurale, og plurale figurasjonar. Diskursforma innanfor ein gjeven ålmentefigurasjon kan vere 'bunden', 'relativt autonom' og 'open'. Ein siste variabel som må vere med i modifiseringa av modellen til Habermas, er 'grad av institusjonalisering'. Den borgarlege ålmenta må i følgje Habermas vere institusjonalisert, men dette synest å vere eit for ekskluderande kriterium. I staden kan det vere fornuftig å tale om 'ikkje-institusjonaliserte', 'semi-institusjonaliserte', og 'institusjonaliserte' ålmenter. I figuren nedanfor er desse variablane vorte ordna i høve til ulike historiske periodar.³⁴

No hevdar ikkje eg at verken figuren eller variablane under er uttømmende. Det teoretiske poenget er meir å syne korleis endringar i den skriftlege kommunikasjonsforma, frå manuskript til prent, er sentral for å forstå ulike aspekt ved ålmentedanning og bruk av skrift som identitetsdannande opposisjonsverktøy. Eit andre teoretisk poeng er å peike på strukturelle likskapar og ulikskapar mellom den kontinentale og den norske skriftkulturen. Gjennom historiske døme vil denne jamføringa kunna ut i ein presentasjon av somme tentative årsakssamband som vonleg kan kaste nytt ljøs over oppkomsten og funksjonen av den nynorske ålmenta som ei 'borgarleg ålmente'.

Fig. 1. Ålmentefigurasjonar frå mellomalderen til moderne tid

	Høg og sein-mellomalder	Tidleg moderne tid	Opplysningstid	1800-talet
<i>Type ålmente</i>	Elitistisk / Semi-elitistisk	Semi-Elitistisk / Semi-plural	Semi-plural / Plural	Plural
<i>Diskursform</i>	Relativt autonom	Relativt autonom	Open	Open
<i>Grad av institusjonalisering</i>	Ikkje og semi-inst.	Ikkje og semi-inst	Ikkje, semi og inst.	Ikkje, semi og inst.
<i>Kommunikasjonsform</i>	Munnleg, aural, skriftleg (manuskript)	Munnleg, aural, skriftleg (manuskript / prent)	Munnleg, aural, skriftleg (manuskript / prent)	Aural, skriftleg (manuskript / prent)

³⁴ Sjå nedanfor, fig. 1. Ålmentefigurasjonar frå mellomalderen til moderne tid

Skrift og ålmenta: nokre døme frå europeisk søge

Føremålet med dei historiske døma er for det fyrste å illustrere den teoretiske modifiseringa av modellen til Habermas ved å introdusere dei fire variablane 'type av ålmente', 'diskursform', 'grad av institusjonalisering', og 'kommunikasjonsform'. Sidan fokuset her er på skriftkulturen, er det det sistnemnde, 'kommunikasjonsform', som skal tene som uavhengig variabel. Eit andre føremål er å illustrere poenget med å vurdere skriftkulturelle uttrykk – likegyldig om det er tale om manuskript eller prent – i ljøs av den sosiale konteksten. 'Kultur' vert såleis ein andre sentral strukturell variabel. Denne variabelen, til skilnad frå den knytt til kommunikasjonsform, kan ikkje definerast på førehand og er i det heile teke umogeleg å få eit fullstendig overblikk over. Såleis vil den skisseaktige jamføringa mellom kontinental skriftbruk som identitetsskapande opposisjonsreiskap og norsk skriftbruk frå same historiske periode illustrere ikkje berre det teoretiske poenget med sosial kontekstualisering, men like mykje rette vinsten ved å tenkje komparativt og teoretisk i handsaminga av eit empirisk materiale.³⁵

Investiturstriden

Investiturstriden var den fyrste 'offentlege debatten' i middelalderssamfunnet. To parti, kongepartiet leidd av kong Henrik IV (1053-1106) og pavepartiet med den karismatiske paven Gregor VII (1073-1085) som førar, stod mot kvarandre i det som i siste instans var ein strid som handla om makt; kven skulle ha mynda til å definere grensene mellom det religiøse og det verdslege. Det var ein strid om 'den rette ordenen i verda' og gjekk såleis langt utover ein kamp om 'investitur'.³⁶ I vår samanheng er striden av særleg interesse då den leidde til ein pamflettdebatt som vara i nesten hundre år. Frå dei fyrste skriftlege åtaka på ulike sider ved verdsleggjeringa av kyrkja på 1030- og 1040-talet til dei siste pamflettane som leidde opp til konkordatet i Worms i 1122, som sette sluttstrek for striden, tel ein kring 150 pamflettar.³⁷ I tillegg til dette kjem eit stort tal brev, diplom og krøniker som òg må reknast som partsinnlegg i striden. 150 skriftstykke kan synast lite samanlikna med dei kring 10000 pamflettane frå reformasjonen. Men i ein høgmellomalderkontekster det eit stort tal, og berre det kvantitative omfanget indikerer korleis skrift vart sett på som tenleg for opposisjon og konfliktløysing.

³⁵ Sjø Leidulf Melve, 'Ein reflektert historiefagleg identitet?' Tankar om tilhøvet mellom historie og sosiologi før og etter den språklege vendinga, i *Historisk Tidsskrift*, 81 (4), 2002, 443-489

³⁶ Litteraturen er enorm. Gode nyare innføringar inkluderer Uta-Renate Blumenthal, *The Investiture Controversy. Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, (University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1988); Wilfried Hartman, *Der Investiturstreit*, (München, 1993); Gerd Tellenbach, *The Church in Western Europe from the Tenth to the Early Twelfth Century*, (Cambridge, 1993); Werner Goez, *Kirchenreform und Investiturstreit, 910-1122*, (Stuttgart, 2000)

³⁷ For innføring i den polemiske litteraturen, sjå Carl Mirbt, *Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII.*, (Leipzig, 1965 (1894)); Ian S. Robinson, *Authority and Resistance in the Investiture Contest, The Polemical Literature of the Late Eleventh Century*, (Manchester, 1978)

I høve til den teoretiske skjematiskeringa av ulike ålmenter, var denne ålmenta semi-elitistisk. Grunna avgrensa lese- og skrivekunnskap var ordskiptet reservert for kyrkjemenn, og frå denne ståstaden var ålmenta elitistisk. Når det likevel dreier seg om ei semi-elitistisk ålmente, så har det å gjere med at nokre av hovudpoenga frå debatten vart spreia auralt gjennom opplesing av til dømes pavebrev og munnleg gjennom sladder formidla òg til vanlege folk. Under den mest intensive fasen av debatten, midt på 1080-talet, omtalar paveskribenten Manegold av Lautenbach pamfletten til ein av kongen sine støttespelarar på denne måten: 'den (pamfletten) er høyrte over alt i gatene og på marknadsplassen og er sladra over blant kvinnene i vevstovene.'³⁸ No må ein gå ut frå at Manegold overdriv, men frå andre kjelder som melder om liknande aural og munnleg formidling av budskapen til eit breiare publikum gjev det grunnlag for å tale om ei 'semi-elitistisk' ålmente. I høve til det 'identitetsskapande' aspektet ved bruken av skrift i striden gjev det kanskje viktigaste skriftstykket, pave Gregor VII si rettfærdiggjering av bannlysinga av kong Henrik IV frå 1081, eit representativt innblikk i den identitetsskapande retorikken. I eskatologiske vendingar framstiller paven striden som ein konflikt mellom det 'gode og det vonde', og appellerer til det kristne samfunnet om å stå saman i kampen mot det vonde, personifisert av den tyske kongen: 'Kort sagt, all gode kristne, likegyldig kven dei er, kan meir rettmessig bli kalla kongar enn vonde fyrstar...dei fyrstnemnde er lekamen til den sanne Kristus; sistnemnde, lekamen til djevelen.'³⁹ Gregor VII var ekstrem, og det var ingen av skribentane som nekta for at einskapen til kyrkja, *unitas ecclesiae*, måtte vernast. Det den offentlege debatten på eitt nivå handla om, var ulike tolkingar av kva som utgjorde den 'kristne einskapen' og den 'rette ordenen'. Det er såleis indikerande at det mest omfattande skriftstykket frå kongesida heiter 'Om vernet av den kyrkjelege einskapen' (*De unitate ecclesiae conservanda*). Dette skriftet er vidare av interesse då det stadfestar sambandet mellom den identitetsskapande funksjonen til skrift, opposisjon og konfliktløysing, og til skriftkulturen. I eit overberande augneblikk slår den anonyme forfattaren fast at bøker er ei velsigning fordi det berre er gjennom bokleg visdom ein kan få ein slutt på striden.⁴⁰ Og det skulle syna seg at skribenten fekk rett, sjølv den teknisk-juridiske løysinga på investiturstriden vart den gradvise utviklinga i det offentlege ordskiptet.

Når det gjeld dei to andre teoretiske variablane, diskursform og grad av institusjonalisering, har me her å gjere med ei relativt autonom diskursform og ei semi-institusjonalisert ålmente. Det fyrste har å gjere med at 'identiteten' til partia var tufta på ei gjeven tolking av den tekstlege fortida, og dette hermeneutiske mangfaldet gjer sitt til at diskursen ikkje kan seiast å vere 'bunden'. I høve til grad av institusjonalisering, er det semi-institusjonelle ein funksjon av om-

³⁸ Manegold of Lautenbach, *Liber ad Gebhardum*, (MGH, Ldl, I, 420) (eiga omsetjing)

³⁹ *Epistolae selectae*, (MGH, Ed. Caspar, VIII, 21, 557) (eiga omsetjing)

⁴⁰ *De unitate ecclesiae conservanda*, (MGH, Ldl, I, 234)

fanget og lengda på debatten på den eine sida og det faktum at det fanst halvoffentlege institusjonar der stridsspørsmål kunne debatterast, nemleg råd og synodar. Hovudpoenget i vår samanheng er likevel at 'kommunikasjonsform' som den uavhengig variabelen er utslagsgjevande for denne høgmellomalderske ålmentestrukturen: ein manuskriptkultur med få lese- og skriveføre avgrensar nødvendigvis type ålmente då han ikkje er 'open for alle.' Vidare, dei same avgrensingane i manuskriptkulturen forklarar òg kvifor diskursforma berre var relativt autonom. Til sist er det òg eit samband mellom den semi-institusjonaliserte forma og dei kvantitative sidene kring ein manuskriptkultur. Som me skal sjå, ei institusjonalisert ålmente treng institusjonell produksjon av skriftleg materiale, noko som hovudsakleg føresette prent. Sjølv om pave- og kongekanselliet må reknast som institusjonaliserte skriftprodusentar, var samlege pamflettar frå investiturstriden private føretak med få eller ingen høve til omfattande kopiering.

England i 1381

Bondeopprøret i England i 1381 illustrerer fleire nye aspekt ved bruk av skrift som identitetsskapande opposisjonsverktøy. I seinmellomalderen fekk me som nemnt ei gradvis differensiering av skriftkulturen ved at morsmålet vart stendig viktigare, òg for politiske føremål.⁴¹ Denne nye sida ved manuskriptkulturen var i sin tur delvis ei følgje av auka lese- og skrivekunne, òg blant lekfolk. Ei siste side av det kommunikasjonsmessige rammeverket i perioden er administrativ skriftbruk. Medan kansellia – geistlege eller verdslege – i høgmellomalderen var av rudimentær karakter og skriftbruk ikkje var ein systematisk del av det administrative apparatet, er kansellivesenet i seinmellomalderen 'moderne' i den forstand at skriftlege reglar og ordningar dannar utgangspunktet for den administrative rasjonaliteten.⁴²

Desse tre kommunikasjonsmessige føresetnadene – morsmål, auka lese- og skrivekunne, og administrativ skriftbruk – dannar bakteppet bondeopprøret i England i 1381. No var ikkje ein 'folkeleg' opposisjon gjennom skriftbruk eit nytt historisk fenomen, dei tidlegaste kjettarrørslene kring tusenårsskiftet hadde stundom innslag frå 'dei som arbeider', for å nytta mellomaldersk terminologi. Når det er sagt, var den skriftkulturelle leiarskapen i desse tidlege kjettarrørslene reservert for den utdanna eliten, og 'folket' hadde nok i beste fall ei omtrentleg oppfatning av den kjetterske læra.⁴³ I seinmellomalderen, derimot, hadde skrift i større grad vorte ein bruksgjenstand, og bondeopprøret i England syner nettopp til at 'dei som arbeider' ikkje berre var innlemma i skriftlege kommunikasjons-

⁴¹ Sjå ovanfor, 'Kultur'

⁴² Hovudverket når det gjeld utviklinga av ein administrativ skriftkultur for England er Michael T. Clanchy, *From Memory to Written Record – England 1066-1307*, (London, 1993 (1978))

⁴³ For ei analyse av dei tidlege kjettarrørslene i ljøs av skriftkulturen, sjå Brian Stock, *The Implication of Literacy, Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, (New Jersey, 1983)

former, men endå viktigare, at 'folk' nytta skrift for egne opposisjonelle føremål.

Utgangspunktet for striden var, som ved dei fleste bondeopprør, fordringar frå føydalmaktene kopla med utviding av geistlege privilegium. Desse skrivne fordringane, gjerne frå parlamentet, men òg frå lokale landherrar, vart nytta som utgangspunkt for diskusjonar i ølhuset, i kyrkja, eller i den lokale rettssalen. Den eine sida av kommunikasjonen var eit resultat av auka administrativ skriftbruk, og han leidde til ein gradvis 'tekstualisering' av samfunnet.⁴⁴ Det praktiske uttrykket for tekstualiseringa var danninga av lokale ålmenter kring 'offentlege' stader i lokalsamfunnet.⁴⁵ No inneber ikkje dette at fleirtalet i denne lokale ålmenta var lese-kunnige, men gjennom høgtlesing av administrative forordningar på morsmålet kunne 'folket' likevel ta del i skriftkulturen. I neste omgang formulerte skrivekunnige representantar for denne lokale ålmenta skriftlege svar, som så sirkulerte i lokalmiljøet. Denne debatten var langt mindre elitistisk enn debatten under investiturstriden då diskusjonen ikkje var reservert for dei intellektuelle i samfunnet. Dette gav vidare utslag i ein anna diskurs innanfor ålmenta. Der investiturdebatten hovudsakleg dreidde seg om politisk ekklesiologi, var 'lærd' i den forstand at han gjekk føre seg på Latin og knapt kunne forståast utan kjennskap til den heilage skrifta, kyrkjefedrane, kyrkjelov og sakramental teologi, var den politiske budskapet her stutt, slagordsprega, og med bruk av rytme og alliterasjon: 'When Adam delved and Eve span, Who was then the gentleman?'⁴⁶

I følgje Steven Justice som har studert opprøret inngåande frå eit skriftkulturelt perspektiv, skapa dette kommunikasjonsnettverket ei tidleg form for klasse-medvit.⁴⁷ No kan ein sjølv sagt diskutere om det gjer meining å tale om klasse-medvit i eit før-kapitalistisk samfunn. Det ein i alle høve kan slå fast, er at den offentlege debatten tufta på ein 'tekst' styrka 'identiteten' til lokalsamfunnet ved at makthavarane representerte gjennom eit skrift vart definert som ein antitese til den lokale sedvanen. I siste omgang vart sluttproduktet av dette lokale offentlege ordskiftet nedfelt i skrift og kommunisert til dei sentrale styresmaktene. Denne siste fasen i 'tekstualiseringa' har dermed to funksjonar. For det fyrste skapa den skriftlege formuleringa av den opposisjonen som opphavleg vart skapt i ein

⁴⁴ 'Tekstualisering' refererer til den praktiske bruken av ein tekst. Med andre ord, ein kontekstuelle analyse der ein spør kven som brukar ein tekst og kvifor dei vart nytta, sjå Brian Stock, "Textual Communities: Judaism, Christianity, and the Definitional Problem", i B. Stock, *Listening for the Text – On the Uses of the Past*, (Philadelphia, 1996)

⁴⁵ Freistnader på å kartleggje kommunikasjonsnettverket i seinmellomalderssamfunnet har peika på fem offentlege rom: hoffet, landsbyen, kloster/universitet, kyrkja, og byen. Tre kommunikasjonsstrukturar formidla mellom desse fem offentlege romma: i sambandet mellom kloster/universitet, kyrkja og byen var den nye klosterrørsla av Friarar viktig. For det andre opprettheldt omstreifarar kontakten mellom hoffet, landsbyen og byen. Og til slutt hadde brev ein viktig rolle i formidlinga mellom hoffet, kyrkja, og byen, sjå Werner Faulstich, Werner, *Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter, 800-1400*, (Göttingen, 1996)

⁴⁶ Sitert i Oliver Thompson, *Easily Led. A History of Propaganda*, (Gloucestershire, 1999), 49

⁴⁷ Steven Justice, *Writing and rebellion: England in 1381*, (Berkeley, 1994)

munnleg offentleg debatt, eit 'ekstraminne' som vart henta fram att seinare i striden, og ho tente såleis som utgangspunkt for vidare diskusjon. Men skrift hadde ein ekstern funksjon i tillegg til intern sementering av identitet, nemleg å tene som opposisjonsverktøy i høve til sentralmakta. Med dette nytta folkelege segment det same 'våpenet' – eit skriftkulturelt uttrykk – attende mot styresmakterne, og såleis underminerte dei noko av den symbolske verknaden av den administrative bruken av skrift.

Men medan me truleg her har å gjere med ei semi-plural ålmente, er diskursen i denne lokale ålmenta framleis berre 'relativt autonom'. Det semi-institusjonaliserte uttrykket er heller ikkje ulikt graden av institusjonalisering under investiturstridsdebatten. Skiljet ligg såleis i den semi-plurale ålmenteforma, og den meir aktive folkelege tileigninga og bruken av skriftkulturen er òg i dette høvet eit resultat av endringar i variabelen 'kommunikasjonsform'. Morsmål, auka lesekunne, og administrativ skriftbruk er nemnt, og i tillegg er må det aurale og munnlege innslaget i manuskriptkulturen understreka. Medan utgangspunktet for og sluttproduktet av den offentlege debatten var eit skriftkulturelt uttrykk, kviler heile dynamikken på aural og munnleg formidling og diskusjon av innhaldet i teksten. Som me skal sjå, denne kommunikasjonsdynamikken endrar seg berre gradvis og er sentral sjølv i debattkulturen under reformasjonen.

Reformasjonen

Nokre hundre år fram i tid bankar Luther opp sine vidfemnde 95 tesar, og innleier med dette reformasjonen. Prenteteknologien hadde på denne tida vore aktiv i godt over 50 år, og det er liten tvil om at teknologien hjelpte godt til med å spreie den protestantiske budskapet til breiare lag av folket. Allereie i 1520 hadde pressene i Wittenberg, Strasbourg, Basel og andre byar, som var sympatisk innstilte til reformasjonen, utsteda 300 000 kopiar av bøkene til Luther. Reformasjonen har med rette vorte sett på den fyrste medvitne freistnaden på å nytte prentepressa til å forme ei masserørslé.⁴⁸ Ei viktig side ved denne masseappellen var bruken av morsmålet. Sjølv om det vart skriva pamflettar både på Latin og på morsmålet, går det ikkje lenge før storparten av publikasjonane til Luther er på morsmålet.⁴⁹ Og saman med bruk av morsmål gjekk aural og munnleg formidling. Gissingar om graden av lese- og skrivekunne i den tidlege moderne perioden har ofte enda opp med i beste fall 30 prosent i storbyane, og høgst 5 prosent på landsbygda. Kommunikasjonsdynamikken var såleis mykje lik den me finn i mellomalderen, trass i ein enorm kvantitativ skilnad i produksjon av skriftleg materiale. Med andre ord, det er tale om ein 'tostegs kommunikasjonsprosess' der pamflettar i fyrste omgang påverka opinionsleiarar som prestar,

⁴⁸ A. G. Dickens, *The German Nation and Martin Luther*, (London, 1974), 103

⁴⁹ I 1518 var fordelinga femti-femti mellom Latin og morsmål, men berre tre år seinare er tilhøvet 9:10 i favør morsmålet, sjå Mark U. Edwards Jr., *Printing, Propaganda, and Martin Luther*, (Berkeley, 1994), 21

lærarar og dei lokale styresmaktene for derest å bli spreia munnleg vidare til større segment.⁵⁰

Frå ein innhaldsmessig ståstad, er det store skilnader på pamflettane. Jamført med våre to tidlegare døme – investiturstriden og bondeopprøret – er det særleg to skilnader. Dei innhaldsmessige skilnadane er eit utslag av ein medviten freistnad på å appellere til ei differensiert ålmente. Medan investiturstridspamflettane hovudsakleg var meint for det intellektuelle samfunnet, og eventuell vidareformidling i dei fleste høva var uintendert frå skribentane si side, verkar morsmålpamflettane til Luther å vere tilpassa lekfolk. Språket er lite teknisk og fjernt frå dei tekniske distinksjonane frå samtidig skolastisk litteratur. Luther unngår polemikk mot andre teologar, og legg i staden vekta på å formidle si eiga forståing av skrifa. Den meir lærde og polemiske sida ved debatten er reservert for dei Latinske pamflettane.⁵¹

Ein andre skilnad har å gjere med korleis denne skriftlege kommunikasjonen vart understreka av visuell propaganda. Igjen dreier det seg om ei differensiering av budskapet i høve til det intenderte publikumet. Denne visuelle propagandaen – òg kalla ein *placard*⁵² - intendert for grupper som vanta lesekunne, bestod i dei fleste høve av eit bilete som tok det meste av merksemda, og ein stutt tekst, vanlegvis i slagordform, som utdjupa innhaldet.⁵³ Dette har sjølvstendig samanheng med kven ein ønska å nå; reformfolka såg potensialet i prenteteknologien. Då lese- og skrivekunna på 1500-talet ikkje var monaleg høgare enn i seinmellomalderen, måtte ein ty til andre verkemiddel for å nå fram til 'folket'. Resultatet vart i alle høve ei mobilisering. Sjølv om det framleis var ein 'elite' som stod bak og trakk i trådane, er det liten tvil om at prenteteknologien for alvor førte 'folket' inn på banen som eit potensielt politisk publikum. Kommunikasjonsdynamikken, derimot, er mykje den same som i mellomalderdebattane, og dette trass i at prent hadde erstatta manuskript.

Eit blick på dei katolske polemikkane som freista å imøtegå læra til Luther, understrekar fleire sider ved denne kommunikasjonsdynamikken. Innleiingsvis vart ikkje bruken reformfolka gjorde av prenta materiale på morsmålet tatt seriøst, og fyrst sist i 1520 kom dei fire fyrste polemikkane som gjekk Luther i

⁵⁰ Hans-Joachim Köhler, "The *Flugschriften* and their Importance in Religious Debate: A Quantitative Approach", i P. Zambelli (ed.), *'Astrologi hallucinati': Starts and the End of the World in Luther's Time*, (New York, 1986), 153-176

⁵¹ Mark U. Edwards Jr., *Luther's Last Battles. Politics and Polemics, 1531-46*, (Leiden, 1983)

⁵² Roger Chartier, "General Introduction: Print Culture", i R. Chartier, (red.), *The Culture of Print. Power and the Uses of Print in Early Modern Europe*, (Cambridge, 1989), 4: "Such was the *placard*, a print piece in the form of a broadsheet designed to be read, handled or posted...Political broadsides and religious images are the major types of the *placard*..."

⁵³ Sjå Robert W. Scribner, *Popular Culture and Popular Movement in Reformation Germany*, (London, 1987); Robert W. Scribner, *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*, (Oxford 1994)

møte.⁵⁴ Det vil i praksis seie at Luther hadde rådd grunnen åleine i tre år og dermed hadde hatt lang tid på seg til å forme ein identitet i opposisjon til den katolske læra hjå eit breitt publikum. Ei uro over den religiøse lojaliteten til 'folk flest' er klårt synleg i dei fyrste katolske polemikkane forfatta av Thomas Murner. Murner er redd at den kristne autoriteten skal bli underminert gjennom Luthersk kjetterske appell til 'enkle kristne'. Det var ikkje passande, i følgje Murner, at Luther involverte 'opprørske og dumme vanlege folk (*gemein*)'.⁵⁵ Vidare, ein offentlege debatt hadde den følgja at 'vanlege folk' gjorde seg opp ei meining på eiga hand og dermed underminerte autoritet. Dette førte i sin tur til opprør. Murner freistar å avgrense rommet for legitim debatt: 'trusspørsmål skal ikkje drøftast for det uvitande vanlege folket'.⁵⁶ Og den nye rolla til morsmålet er frykta: 'Tidlegare har du publisert bøker på latin, men no har to teke til med å svare kvar lyd i si eiga form (morsmål), å svare kvar fornærming med ei fornærming og å tale uverdige om paven og dei høgaste autoritetane om trua i Europa.'⁵⁷ Murner var ikkje åleine om å innsjå denne faren då følgjene av morsmåls pamflettar vart tekne opp att med jamne mellomrom i åra som kom.⁵⁸

For å vende attende til utgangspunktet: sjølv om reformasjonen vitnar om den fyrste medvitne freistnaden på å nytte prentepressa til å skape ei masserørsle, er kommunikasjonsdynamikken mykje lik den me såg under bondeopprøret i 1381.⁵⁹ I båe høva, og til skilnad frå investiturstridsdebatten, er det bruken av morsmålet som synest å vere mest utslagsgjevande. Vidare er det òg eit poeng at båe hendingane syner til ein 'to-steps-kommunikasjon' som føresetnad for å etablere den offentlege debatten. Munnleg overlevering av den avvikande læra frå lesekyndige la grunnlaget for mobilisering av 'vanlege folk'. På bakgrunn av dette har me å gjere med ein semi-plural type ålmente og ein relativ autonom diskurs innan denne ålmenta.⁶⁰ På desse punkta er kontinuiteten med seinmel-

⁵⁴ Alle var skrivne av Thomas Murner: *A Christian and Fraternal Admonition to the Highly Learned Doctor Martin Luther of the Augustinian Order at Wittenberg, That He Distance Himself from Several Statements He Made Concerning the New Testament of the Holy Mass and That He join Himself Once Again With Common Christianity* (11. november 1520); *Concerning Doctor Martin Luther's Teaching and Preaching, That They Are Suspicious and Not To Be Considered Completely Trustworthy* (24. november 1520); *Concerning the Papacy, That Is, the Highest Authority of Christian Faith, Against Doctor Martin Luther* (13. desember 1520); *To the Most Mighty and Enlightened Nobility of the German Nation, That They Protect the Christian Faith Against the Destroyer of the Faith of Christ, Martin Luther, a Seducer of Simple Christians* (juletider 1520)

⁵⁵ Sitert i Edwards Jr., *Printing*, 61 (eiga omsetjing)

⁵⁶ Sitert i Edwards Jr., *Printing*, 62 (eiga omsetjing)

⁵⁷ Sitert i Edwards Jr., *Printing*, 63 (eiga omsetjing)

⁵⁸ David V. N. Bagchi, *Luther's Earliest Opponents: Catholic Controversialists, 1518-1525*, (Minneapolis, 1991)

⁵⁹ Sjå ovanfor, England i 1381

⁶⁰ Mangfaldet av meir eller mindre institusjonaliserte offentlege fora har vorte understreka i nyare forskning, sjå til dømes Bob Scribner, "Heterodoxy, literacy and print in the early German Reformation", i Peter Biller & Anne Hudson (red.), *Heresy and Literacy, 1000-1530*, (Cambridge, 1994), 262: "We can distinguish six such partial forms, three formal and three informal. 1) official public opinion. 2) Ritualised public opinion. 3) Sectional public opinion. 4) Public opinion of sociability. 5) Public opinion of the streets and the market 6) Private public opinion."

lomalderen slående. Og grunnen er sjølvsagt at kommunikasjonsstrukturane var mykje dei same, inkludert graden av lese- og skrivekunne.

Når me jamfører reformasjonsålmenta med den seinmellomalderske finn me hovudsakleg to skilnader. Fyrst, 'vanlege folk' var i mykje større grad oppfatta som eit politisk publikum sjølv om dei til liks med mellomalderålmenta ikkje tok aktivt del i den offentlege debatten. For det andre, prentepressa la grunnlag for ein grad av institusjonalisering vanskeleg – om enn ikkje heilt umogeleg⁶¹ – i ein manuskriptkultur. Om ein reknar med motreformasjonen, dreier det seg om ein debatt som strekte seg over nesten to hundre år.⁶² Det er i den samanhengen indikerande at den katolske kyrkja tok den praktiske konsekvensen av skrift som identitetsdannande opposisjonsreiskap ved å oppretta eit departement for propaganda fyrst i 1622.⁶³

Den franske revolusjonen

Endå nokre hundre år fram i tid, under den franske revolusjonen, er dei kommunikasjonsmessige føresetnadane heilt endra Talet på lese- og skrivekunnige er langt høgare enn under reformasjonen.⁶⁴ Dette har sjølvsagt å gjere med utdanning. Med eit mogeleg unntak av England,⁶⁵ er det fyrst på andre halvdel av 1700-talet og fyrste halvdel av 1800-talet – med innføringa av ålmennskulen og den påfølgjande 'leserevolusjonen' – at det er mogeleg å tale om 'ålmenn lese- og skrivekunne'.⁶⁶ Den franske revolusjonen finn såleis stad i ein overgangsperiode. Ein reknar med at monalege delar av innbyggjarane i dei store byane – særleg Paris – var i stand til å lese på andre halvdel av 1700-talet. På landsbygda derimot, verkar det som om munnleg og auralt samkvem framleis var regelen meir enn unnataket.⁶⁷ I tillegg har morsmålet, med god hjelp av den humanistiske rørsla, vunne kampen mot latinen, og fortrent dette tidlegare universalspråket til daglegdags bruk.

⁶¹ Investiturstridsdebatten vara i kring hundre år, sjå ovanfor, Investiturstriden

⁶² For ei nyare handsaming av den franske reformasjonen med vekt på den offentlege debatten, sjå Jeffrey K. Sawyer, *Printed Poison. Pamphlet Propaganda, Faction Politics, and the Public Sphere in Early Seventeenth-Century France*, (Oxford, 1990)

⁶³ Robert Jackall, "Introduction", i R. Jackall (red.), *Propaganda*, (Houndsmills, 1995), 1

⁶⁴ Sjø til dømes Lucien Febvre & Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450-1800*, (London, 1976); R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500-1800*, (London, 1988)

⁶⁵ David Cressy, *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, (Cambridge, 1980)

⁶⁶ Litteraturen er enorm. For eit nyare bidrag sjå Reinhard Wittmann, "Was there a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century?", i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.), *A History of Reading in the West*, (Oxford, 1999), 312: "Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century? Yes...Around 1800, the public was largely anonymous, unhomogenous and fragmented – in short, modern- and an education in reading had long ceased to have a hold on the public."

⁶⁷ Natalie Zemon Davies, "Printing and the People", in N. Z. Davies, *Society and Culture in Early Modern France*, (London, 1975), 189-226; Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, (Aldershot, 1988 (1978))

Mot denne bakgrunnen oppstod det i revolusjonsperioden ein tidlegare ukjend propagandaverksemd tufta på det skrivne ordet. Det er tale om kanskje så mykje som 70000 – 80000 pamflettar i tiåret kring revolusjonen.⁶⁸ Ikkje berre er omfanget utan samanlikning – til dømes jamført med propagandakampanjen under den franske reformasjonen på 15- og 1600-talet.⁶⁹ I tillegg kom påverkna-dene frå aviser og tidsskrift.⁷⁰ Medan den seinmellomalderske skriftkulturen av-grensa korleis vanlege folk kunne dra nytte av skriftera, bondeopprøret hadde litte-rære representantar, og reformasjonen viste korleis skriftleg propaganda kunne ha ein praktisk verknad, vart den skriftlege propagandaen frå den franske revolu-sjonen fundamentet for ein 'identitet' som gjekk på tvers av sosiale grupper og lag. Innan den såkalla 'nyare kulturhistoria'⁷¹ har det i dei siste femten åra vorte via stor merksemd til korleis den franske revolusjonen delvis var årsaka av skriftleg mobilisering i ulike sosiale lag på andre halvdel av 1700-talet. Advoka-tar,⁷² frimurarar,⁷³ kapitalistar,⁷⁴ byborgarar,⁷⁵ storbønder,⁷⁶ framstående kvin-ner,⁷⁷ og sjølv vanlege 'folk' i distrikta⁷⁸ var forfattarar og mottakarar av skriftle-ge materiale med ulik grad av kritisk brodd mot regimet.

Ei oppfatning av 'offentleg mening' er kanskje eit sams trekk ved debattan-tane,⁷⁹ uavhengig av den mytologien som vart freista knytt til omgrepet,⁸⁰ og den

⁶⁸ Harvey Chisick, "The Pamphlet Literature of the French Revolution: An Overview", i H. Chisick (red.), *Pamphlet Literature of the French Revolution*, (Oxford, 1993), 152

⁶⁹ Donald Kelley, *The Beginning of Ideology. Consciousness and Society in the French Reformation*, (Cambridge, 1981), 235

⁷⁰ Jeremy D. Popkin, *Revolutionary News. The Press In France, 1789-1799*.

⁷¹ Lynn Hunt, "Introduction: The French Revolution in Culture: New Approaches and Perspectives", *Eighteenth-Century Studies*, 22 (1989), 293-301

⁷² David A. Bell, *Lawyers and Citizens: The Making of a Political Elite in Old Regime France*, (New York, 1994)

⁷³ Margaret C. Jacob, *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*, (New York, 1991)

⁷⁴ Jones, Colin, "The Great Chain of Buying: Medical Advertisement, the Bourgeois Public Sphere, and the Origins of the French Revolution", *AHR*, 101, (1996), 13-40

⁷⁵ J. A. W. Gunn, *Queen of the world: opinion in the public life of France from the Renaissance to the Revolution*, (Oxford, 1995)

⁷⁶ Roger Chartier, *The Cultural Origins of the French Revolution*, (Duke University Press, Durham and London, 1990)

⁷⁷ Nina Rattner Gelbart, *Feminine and Opposition Journalism in Old Regime France: Le Journals des Dames*, (Berkeley, 1987); Dena Goodman, "Enlightenment Salons: The Convergence of Female and Philosophic Ambitions", *Eighteenth-Century Studies*, 22 (1989), 329-350

⁷⁸ Darnton, Robert, *The Literary Underground of the Old Regime*, (London, 1982); Vivian R. Gruder, "Can we hear the voices of peasants? – France 1788", i H. Chisick (red.), *Pamphlet Literature of the French Revolution*, (Oxford, 1993), 167-191

⁷⁹ Sjø den historiografiske oppsummeringa til Anthony J. La Vopa, "Conceiving a Public: Ideas and Society in Eighteenth-Century Europe", i *The Journal of Modern History*, 64, (1992), 79-116

⁸⁰ Daniel Gordon, *Citizens without Sovereignty. Equality and Sociability in French Thought, 1670-1789*, (New Jersey, 1994)

ideologiske komponenten i omgrepet.⁸¹ Den abstrakte oppfatninga av ei 'offentleg meining' skapa eit nytt politisk rom som ikkje var knytt til kongemakta.⁸² Dette nye rommet – det sivile samfunnet – autoriserte og legitimerte ei ålmente som ikkje berre var sjølvopprethaldande, men som òg utvida seg i høve til ein særskild logikk knytt til offentleg debatt: sidan ålmenta er grunnlagt på sjølve det offentlege ordskiftet uavhengig av statsstrukturar, vil den freiste å inkludere nye segment for dermed å oppretthalde og styrke fundamentet til det offentlege rommet. Sjølv om ein skal vere varsam med idealisere dette sivile samfunnet, er nærmar denne ålmenta seg Habermas' idealtipe.⁸³

Og nettopp denne sjølvautoriserande logikken til den 'borgarlege ålmenta' er den sentrale faktoren når me skal forklara skiljet mellom reformasjonsdebatten og den offentlege debatten rundt den franske revolusjon. Ålmenta under reformasjonen vart etablert og oppretthalden av ein intellektuell elite og sidan breiare sosiale lag hadde rolla som passive mottakarar, bidrog dei ikkje til ålmenta sin logikk. . Og sjølv om den intellektuelle eliten var medviten om den latente politiske funksjonen til 'vanlege folk', er det lite truleg at desse 'vanlege folka' vurderte seg sjølv som eit politisk publikum. I den franske revolusjonen, derimot, har ein individuelle bidrag frå langt fleire sosial lag som i større eller mindre grad forstod logikken til den offentlege debatten. Eit døme på eit slikt medvit finn me hjå filosofen Daniel Mornet: 'Dette er kvifor hundrevis av skrifter utan filosofisk innhald og andre anonyme traktatar var blant årsakene som hadde den sterkaste verknaden på opinionen: dei klårgjorde dei politiske problema og stimulerte til refleksjon over politiske saker.'⁸⁴ Ein annan skribent, Morellet, går endå lengre og gjer den 'offentlege meininga' til ei epistemologisk kjelde for sanning og korreksjon: "Dei fryktar det kritiske blikket til ålmenta ; som alltid er hardt og alltid rettvist, i langt større grad enn ein embetsmann, same kor opplyst han er....Diskusjon leier til idear som elles berre kunne ha blitt tileigna gjennom fleire års arbeid åleine"⁸⁵

Frå eit institusjonelt perspektiv er dette saga om salongane og andre diskusjonsforum som tente som dei institusjonelle fora for den borgarlege ålmenta. Men å avgrense diskusjonen til slike Paris-miljø – i lag med den samtidige kafé-kulturen i London⁸⁶ - er truleg å gjere denne ålmenta meir elitistisk enn den var. I alle høve vil ei slik avgrensing gjere det vanskeleg å få grep om kommunika-

⁸¹ Kenneth Margerison, *Pamphlets & Public Opinion: The Campaign for a Union of Orders in the Early French Revolution*, (Indiana, 1998), 5

⁸² Keith Michael Baker, "Public opinion as political invention", i K. M. Baker, *Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*, (Cambridge, 1990), 167-199

⁸³ Sjå ovanfor, Skriftkultur og ålmentefigurasjon: nokre teoretiske refleksjonar

⁸⁴ Sitert i Chartier, *Cultural Origins*, 67 (eiga omsetjing)

⁸⁵ Sitert i Daniel Gordon, "'Public Opinion' and the Civilizing Process in France: The Example of Morellet", I *Eighteenth-Century Studies*, 22 (1989), 315 (eiga omsetjing)

⁸⁶ Sjå til dømes Donna T. Andrew, "Popular Culture and Public Debate: London 1780", I *The Historical Journal*, 39, (1996), 405-423

sjonsdynamikken som låg til grunn for etableringa av det 'sivile samfunnet' som ei ramme for ålmenta. Her kan igjen eit jamførande perspektiv vere til hjelp. Me har sett at ein vesentleg skilnad mellom den offentlege debatten under reforma-sjonen og den franske reformasjonen var den rolla det politiske publikumet spelte, høvesvis ei passiv og ei meir aktiv rolle.

Denne faktoren skal står i nært samband med to andre. For det fyrste, ein meir aktiv resepsjon frå det politiske publikumet står i samband med den 'plura-le' ålmenteforma under den franske revolusjonen så vel som den 'opne' diskurs-forma karakteristisk for denne ålmenta. Denne aktive resepsjonen har igjen kommunikasjonsmessige føresetnader i eit samfunn der skriftkulturen var tilgjengeleg for langt fleire enn under reformasjonen. For det andre, medan skrift som identitetsdannande opposisjonsverktøy under reformasjonsdebattane vart retta mot den overnasjonale institusjonen i form av den katolske kyrkja og pa-vemakta, har skrift under den franske revolusjonen to funksjonar knytt til det sivile samfunnet. På den eine sida er prenta materiale identitetsskapande då denne kommunikasjonsforma føreset oppretthaldinga av ein 'logikk' i ålmenta. ' Denne skriftleg funderte identiteten vert i neste omgang viktig i opposisjonen mot makthavarane. Med Roger Chartier er det såleis mogeleg å spørja, 'skaper bøker revolusjonar'? Chartier sjølv svarer nei, men legg til at nytt skriftleg mate-riale og nye lesevanar la grunnlaget for ein meir kritisk mentalitet.⁸⁷

Skriftkulturen og ålmenta: nokre døme frå norsk søge

Dei følgjande døma frå norsk søge er ikkje meint å utgjere ein streng jamførande motpart til den presenterte skissa av europeiske ålmentefigurasjonar. I staden har den fleire perpektiverande føremål. Eitt er å illustrere dei teoretiske modifise-ringane av modellen til Habermas frå eit norsk perspektiv.⁸⁸ Eit anna er å peike på likskapar og ulikskapar mellom europeiske mønster og norske når det gjeld sambandet mellom skriftkulturen og ålmenta.. Og til sist skal døma danne grunn-lag for ei betre forståing av dei kommunikasjonsteoretiske føresetnadene for oppkomsten av ei nynorsk ålmente.

Høgmellomalderen

Det latinske alfabetet kom til Noreg med kristninga, og levde side om side ved runeskrift i kring 100 år. Jamført med kontinentet, gjekk utviklinga seinare, og det er fyrst på slutten av 1100-talet og på fyrste halvdel av 1200-talet at det er mogeleg å tale om ein 'skriftkultur' i Noreg.⁸⁹ Kongsspegelen som er det klåraste uttrykket for den litterære kulturen på 1200-talet, har òg noko å seie om det norske målet: "Og om du vil verta fullkomen i lærdom, så lær alle tungemål,

⁸⁷ Chartier, *Cultural Origins*, 67-91

⁸⁸ Sjå ovanfor, Skriftkultur og ålmentefigurasjon: nokre teoretiske refleksjonar

⁸⁹ For oppsummering av forkinga, sjå Melve, *Med ordet som våpen*, 127-130

men aller helst latin og velsk (fransk), for dei måla går vidast, men gløym likevel ikkje ditt eige tungemål.”⁹⁰ Forfattaren er òg klar når det gjeld kor viktig bokleg eller skriftleg kunnskap er: ”For det har røynt seg at dei som tek kunnskapen sin or bøker, dei har betre skjøn enn alle andre...”⁹¹

Eitt av dei få døma på bruk av skrift som identitetsdannande opposisjonsverktøy i denne perioden er eit lite kampskrift som skulle forsvare kong Sverre i høve til ei meir aggressiv kyrkjemakt i andre halvdel av 1100-talet. Skriftet, ’Ein tale mot biskopane’ frå slutten av 1100-talet, har mange likskaps- trekk med den polemiske litteraturen frå investiturstriden,⁹² og til liks med denne litteraturen har det openbart hatt som målsetjing å appellere til ei ålmente.⁹³ Fleire stader vert det referert til ålmenta, og i dei fleste høva står appellen i samband med opplysning. ”Det er kome ein så stor sjukdom på landet vårt at kvar mann er heilt nøydd til å finne dei orda som kan tene til å oppyse ålmenta, og som har mest sanning og kunnskap i seg”⁹⁴ heiter det i innleiinga. I tillegg til biskopane, er eit openbart intendert publikum lokale prestar, noko som forfattaren sjølv gjev uttrykk for: ”Det er ei villfaring nokre av prestane våre svevar i, at dei trur dei gjer ein god gjerning og bedrar sedane når dei ser ned på kongen sin...”⁹⁵ Men appellen synest å nå vidare enn til geistlege lag og dermed inkludere ’ulærde’ som publikum: ”No skal dykk vite og forstå det, både lærde og ulærde, at kongar og andre verdslege høvdingar ikkje er sett til å vere motstandarar av gud og den heilage kyrkja.”⁹⁶

I ljøs av den argumentative konteksten - ein generell appell om oppslutnad om kongedømet – må ’ulærde’ referere til verdslege stormenn. Det er heller ikkje utenkjeleg at storbønder var eit intendert publikum, for forfattaren gjer fleire stader saka til kongen og saka til ’folket’ til eitt i opposisjon mot den geistlege makta. Fleire andre indikatorar tyder òg på eit relativt breitt publikum. Éin har å gjere med at forfattaren omset dei mange latinske sitata: ”men me har skrive dette og sett det om til vårt mål for at ukyndige menn som før tok feil i slike saker, no skulle få vite den fulle og heile sanninga...”⁹⁷ I ein annan passasje oppgjev forfattaren ein av grunnane til at han har omsett latin til morsmålet: ”Men me har skrive dette og omsett det til vårt eige språk for at dei som ikkje skjønnte det så lenge det berre var skrive på latin, òg skal forstå det, enten dei er

⁹⁰ *Kongspegelen*, (Alf Hellevik (omsetj.), Oslo, 1951), 9

⁹¹ *Kongspegelen*, 8

⁹² For ei analyse av skriftet i ljøs av den polemiske litteraturen, sjå Erik Gunnes, *Kongens ære. Kontemakt og kirke i ’En Tale mot biskopene’*, (Oslo, 1971). Sjå òg Anne Holtsmark, *En tale mot biskopene. En sproglig-historisk undersøkelse*, (Oslo, 1931); ByrgeBreiteig, *Studier i ”En tale mot biskopene”*, (Trondheim 1966). Sverre Bagge, *Da boken kom til Norge*, (Oslo, 2001), 411-414

⁹³ Sjå ovanfor, Investiturstriden

⁹⁴ *En tale mot biskopene*, (Anne Holtsmark (omsetj.), Oslo, 1986), 263 (eiga omsetjing)

⁹⁵ *En tale mot biskopene*, 270 (eiga omsetjing)

⁹⁶ *En tale mot biskopene*, 271 (eiga omsetjing)

⁹⁷ *En tale mot biskopene*, 286 (eiga omsetjing)

lærde eller ulærde, no som det vert lest opp på vårt språk.”⁹⁸ Offentleg høgtlesing vert understreka i siste lekken av skriftet som fungerer som ein ’appell’ (*petitio*): ”Det me har skrive her og lest opp om løfter dei geistlege seier seg å ha fått...”⁹⁹

No skal ein vere varsam med å generalisere for mykje ut frå desse utsegnene. Det som likevel må understrekast, er dei kommunikasjonsteoretiske likskapane med dei kontinentale variantane. Jamført med investiturstridsdebatten er det og i dette høvet tale om ein freistnad på å appellere til ei mangfaldig ålmente:¹⁰⁰ biskopar, prestar, stormenn og bønder må reknast som viktige grupper, men det er heller ikkje utenkeleg at skriftet hadde som funksjon å styrkje det indre samholdet i krinsen kring kong Sverre. I kva grad skriftet fekk praktisk verknad er det derimot vanskelegare å seie noko om. Men berre det faktum at det finst eit slikt skrift, seier noko om graden av skriftkulturell utvikling: å adressere eit skrift som hovudsakleg autoriserer seg sjølv gjennom å referere til andre skrifter til ei brei samansett ålmente, syner til ei skriftkulturell utvikling der skrift som konfliktløysar og opposisjonsreiskap er innsett. På eitt punkt har skriftet meir til felles med debatten under bondeopprøret i England i 1381,¹⁰¹ begge bruker morsmålet og har appell om høgtlesing. Det er dermed ikkje berre mogeleg, men òg høgst truleg at formidlinga av skriftet føregjekk gjennom den same ’tostegskommunikasjonen’ som var karakteristisk for alle dei offentlege debattane fram til den franske revolusjonen. Offentleg høgtlesing av skriftet, kanskje av hirda kringom i landet, danna utgangspunktet for ein resepsjon som kanskje òg vart snappa opp av ’vanlege folk’.

Om me skal plassere ålmenta i høg mellomalderen i skjemaet, er det mykje som talar for same ålmentestrukturar som under investiturstriden. Ein kommunikasjonsdynamikk basert på munnleg, aural og skriftleg formidling står såleis i samband med ein semi-elitistisk type. Når det gjeld grad av institusjonalisering, er det vanskeleg å konkludere med noko anna enn ei ikkje-institusjonalisert ålmente. Ingenting vitnar om at ’Ein tale’ fekk skriftlege svar eller avleggjarar, og ein kontinuitet på lokalnivået seier kjeldene ikkje noko om.

Sein mellomalderen og tidleg moderne tid

Sjølv om det bilete tidlegare forskning har gjeve av sein mellomalderen som ei kulturell nedgangstid er overdriven,¹⁰² er det likevel liten tvil om at sentra for skriftkulturen i form av kongehoffet og bispesetet i Trondheim ikkje makta å oppretthalde det kulturelle nivået frå høg mellomalderen gjennom sein mellomalderen. Folketap og unionar må ta delar av skulda her. Men utviklinga av ein

⁹⁸ *En tale mot biskopene*, 283 (eiga omsetjing)

⁹⁹ *En tale mot biskopene*, 286 (eiga omsetjing)

¹⁰⁰ Sjå ovanfor, Investiturstriden

¹⁰¹ Sjå ovanfor, England i 1381

¹⁰² Sjå til dømes den moderate revisjonistiske freistnaden til Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo, *Norsk historie I 750-1537*, (Oslo, 1999)

skriftkultur i Noreg har òg ei anna side i denne perioden, nemleg ei som har å gjere med den administrative skriftkulturen. Litt forenkla hadde denne eit dobbelt utgangspunkt, eit sentralt i form av kongekanselliet og eit lokalt i tinga og bygdenemndene.

Kongekanselliet skal me late liggje og i staden rette merksemda mot den lokale administrative skriftkulturen.¹⁰³ Og det er nettopp eit slikt lokal miljø som gjev eit vidare innblikk i ein tidleg bruk av skrift som opposisjonsverktøy. At norske bønder hadde ei relativt sjølvstendige stilling frå mellomalderen av, er ikkje berre eit uttrykk for patriotismen i den romantiske historieskrivinga, det hadde eit reelt rettsleg grunnlag. Og det er knapt nokon stader denne sjølvstendige stillinga kjem betre til uttrykk enn på dei lokale tingmøta. Her møtte bøndene i seinmellomalderen skriftlege fordringar, og gradvis vart dei nøydd til å møte denne nye disiplineringsreiskapen med same mynt. Sjølveigarbønder tok allereie i seinmellomalderen vare på alt skriftleg materiale som kunne dokumentere eigedomsrettar og andre økonomiske rettar. Ein tidleg variant av skriftleg opposisjon kom i form av 'bygdebrev', og mesteparten av desse stammar frå dei områda som var klårast påverka av sentralmakta. Allereie på fyrste halvdel av 1300-talet hadde det nye statssamfunnets tekniske hjelpemiddel, skrifta og seglet, vorte bondeieige.¹⁰⁴ Den skriftlege avtalen vart rettsbindande, og erstatta delvis den munnlege avtalen i påsyn av vitne. Ei årsak til denne endringa var at landslova påbaud skriftfesting av større økonomiske avtalar.¹⁰⁵ Ei anna årsak var framveksten av praktisk skriftkultur og ei tilhøyrande pragmatisk tilnærming til den skriftlege kommunikasjonsforma.¹⁰⁶

Overgangen frå seinmellomalderen til tidleg moderne tid er såleis meir prega av kontinuitet enn brot.¹⁰⁷ Dette gjeld òg sambandet mellom skriftkulturen og ålmentefigurasjonar. Når det likevel er markante skilnader på bruken av skrift som identitetsdannande opposisjonsverktøy i tidleg moderne tid jamført med mellomalderen, har det hovudsakleg å gjere med to faktorar. Sameleis som under bondeopprøret i England i 1381 var skriftbruken eit svar på fordringar frå dei offentlege styresmaktene, og berre i avgrensa grad kan ein seie at det gjekk føre seg ein aktiv resepsjon av skriftkulturen i ålmenta. Dette har i sin tur å gjere med graden av lese- og skrivekunne; 'to-steps-kommunikasjonen' som var regelen i

¹⁰³ Det finst så vidt eg veit ingen granskingar som har granska framveksten av eit norsk kansellivesen frå eit skriftkulturelt perspektiv. Nyttig informasjon kan likevel finnast i Sverre Bagge, *Den kongelige kapellgeistlighet 1158-1319*, (Bergen, 1976); Jan R. Hagland, *Riksstyring og språknorm. Spørsmålet om kongekanselliets rolle i norsk språkhistorie på 1200- og i første halvdel av 1300-tallet*, (Oslo, 1986); Eivind Vågslid, *Norske skrivarar i mellomalderen*, (Oslo, 1989)

¹⁰⁴ Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 1. Middelalderen*, (Tapir Forlag, Oslo, 1990)

¹⁰⁵ Geir Atle Ermland & Hilde Sandvik, *Norsk historie 1300-1625. Eit rike tek form*, (Oslo, 1999), 93

¹⁰⁶ Sjø Elisabeth Aronsen, "Innføring av praktisk skriftkultur i norsk senmiddelalder – et ledd i sentraliseringsprosessen", i *Historisk tidsskrift*, 80 (4), 2001, 419-445

¹⁰⁷ Sjø til dømes Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. Del 2. Lydriketiden*, (Trondheim, 1994)

seinmellomalderen, gjorde ei aktiv tileigning av skriftkulturelle uttrykk vanskelegare.

Men om 1500-talet syner store likskapstrekk med hundreåra før, er biletet eit noko anna på 1600-talet. Forsking dei siste tiåra har grundig rokka ved biletet av ein bondestand som avsondra frå ein meir 'elitær' skriftkultur. No kunne rett nok berre eit fåtal skrive, men lang fleire kunne lese og endå fleire kom i kontakt med skriftkulturen gjennom ei rekkje nye skriftlege uttrykk som almanakkar og dagbøker. I Noreg har særleg Jostein Fet gjort eit pionerarbeid ved å syne at bønder på Sunnmøre på 16- og 1700 både eigde bøker og til ein viss grad var i stand til å lese dei. Nyare granskingar av utviklinga av den Nord-europeiske skriftkulturen generelt,¹⁰⁸ og i Sverige¹⁰⁹ og i Danmark¹¹⁰ spesielt, har kome til liknande konklusjonar. Ein skilnad mellom Noreg på den eine sida og Sverige og Danmark på den andre sida må likevel nemnast; prenta materiale byrjar fyrst å få innpass på andre halvdel av 1600-talet i Noreg og da hadde dei nordiske naboane teke til seg teknologien over eit hundreår tidlegare. Men nyare forskning har teikna eit bilete av ein 'folkeleg skriftkultur' i tidleg moderne tid, med andre ord lenge før gjennombrøtet til skriftkulturen kom på 1800-talet gjennom ålmennskulen. I nyare forskning er det tale om ei 'kommunalistisk rørsle', med ein tilhøyrande 'lokaloffentlighet'¹¹¹ I forlenginga av eit slikt kommunalistisk medvit er det naturleg å sjå dei noko seinare bondeopprøra, samt tradisjonen med å sende skriftlege petisjonar til kongen. Men, for ikkje å gjere dette til eit særnorsk fenomen, bøndene i England i 1381 nytta same framgangsmåte, og på kontinentet – i Sveits, Tyskland, Austerrike og Danmark – var det ein lang kommunalistisk tradisjon som resulterte i eit mangfald av bondeopprør i tidleg moderne tid.¹¹²

Sett på bakgrunn av dette er det interessant å følgje den norske bygdeålmenta vidare. På den eine sida syner tinga – frå eit institusjonelt perspektiv – ein kontinuitet frå mellomalderen og over til tidleg moderne tid. Innanfor desse same rammene skjedde det endringar i korleis bøndene handsama skrift. Det store tingbokprosjektet på 1990-talet hadde i utgangspunktet ikkje ei gransking av 'skriftkulturen' som mål, men fleire av konklusjonane herifrå syner til ein

¹⁰⁸ Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt & Bjørn Poulsen (ed.), *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*, (Gylling, 2002)

¹⁰⁹ Egil Johansson, *The History of Literacy in Sweden: in comparison with some other countries*, (Umeå, 1977)

¹¹⁰ Charlotte Appell, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark. Bind 1 og 2.*, (Copenhagen, 2001)

¹¹¹ Imsen, *Norsk bondekommunalisme. Del II*, 15: " Med begrepet lokaloffentlighet har jeg ønsket å definere felles rom – eller åpne fellesarenaer – for samhandling og kommunikasjon i lokalsamfunnet bygdefolk imellom så vel som mellom lokalsamfunn og øvrighet. Siktemålet er å kunne synliggjøre og fange inn mangfoldet i det kommunale livet."; Österberg, Eva, "Bønder och centralmakt i det tidig-moderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia*, band 55, 1989, 73-97; Peter Aronsson, *Bönder gör politikk. Det lokala självstyret som social arena i tre smäländssocknar*, (Lund, 1992)

¹¹² Peter Blickle, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, (München, 1981); Peter Blickle, *From the Communal reformation to the Revolution of the Common Man*, (Leiden, 1998)

bondestand som har omfemna skriftkulturen.¹¹³ Den noko statiske bruken av skrift i mellomalderen tvunge fram som eit forsvar mot statsmakta, har på 1600- og 1700-talet vorte erstatta av skriving som ikkje berre uttrykker den symbolske autoriteten til skrift, men er i stand til å gripe dei legale fordringane frå statsmakta på ein heilt anna måte enn tidlegare. Tingbøkene syner korleis skriftlege fordringar frå makthavarane vert kritisk handsama, samanlikna med tidlegare skriftleg presedens så vel som med munnleg sedvane. Ein reknar hovudsakleg med tre kanalar som formidla informasjon mellom staten og lokalålmenta: lokale lagrettemenn, einskildparagrafar i skinnbrev, og 'orskurd'. Sluttproduktet av desse resonnementa vart ofte sett fram i skriftleg form, og i mange høve kan me etterrøka ein praktisk verknad av argumentasjonen.¹¹⁴

Framleis dreier det seg om konservativt forsvar av ein 'gammal orden', men bøndene har tilpassa seg og adoptert skriftkulturen til eiga nytte. Stikkordet her er 'initiativ': medan bygdeålmenta i mellomalderen vart innlemma i ein skriftkultur utelukkande premissa til styresmaktene, tek ålmenta på 1600-talet sjølv initiativ i høve staten. Relasjonen er såleis vorten meir symmetrisk, og han reflekterer truleg òg eit meir direkte møte med skriftkulturen der 'to-stegskommunikasjonen' rådande i mellomalderen ikkje lenger er heilt dominerande. Når det er sagt, er det ein lang veg frå denne bygdeålmenta til den 'borgarleg ålmenta' som gjorde seg gjeldande i den franske revolusjonen. Det kan knapt hevdast at den norske bygdeålmenta autoriserte seg sjølv gjennom ein fri og open debatt. Framleis har ein å gjere med bruken av skrift som identitetsdannande opposisjonsreiskap innan for rammene av ein statleg etablert institusjon. Tinga er såleis semi-institusjonaliserte som ein følge av at institusjonen ikkje er tufta på logikken til eit sivilt samfunn, men forankra i mellomalderen sitt stendersamfunn. Dette avgrensar i siste instans sjølve diskursforma, ho er bunden som eit resultat av at den diskursive ramma er definert på førehand, og dermed ikkje kan oppstå frå sjølve debatten.

¹¹³ I jamføringa av seinmellomalderen og tidleg moderne tid støyter ein på eit metodisk problem. I granskinga av mellomalderen si lokale ålmente må ein ty til diplommateriale som berre gjev avgrensa innblikk i lokale ålmentefigurasjonar. Kjeldematerialet nytta for å gå grep om 1600-talet si lokale ålmente, derimot, er tingbøker. Desse gjev mykje meir informasjon både om form og funksjonen til bygdeålmenta. Når ein likevel kan konkludere med relativt store skilnader mellom seinmellomalderen og 1600-talet sine ålmentefigurasjonar støttar dette seg på komparative perspektiv.

¹¹⁴ I ei analyse av bøndene på tinget i Rogaland i 1613-1625 syner Hilde Sandvik korleis skriftleg opposisjon tufta på argument og resonnement mot auka skattlegging gav resultat. Dømet syner, i følge Sandvik, "at bondeargumentet om gammal lov og rett ikkje var tilstrekkeleg i ei ny tid, med veksande statsadministrasjon... Dei (bøndene i Rogaland) valde ikkje lenger opprør, men sindig argumentasjon av representantar for bygdene, med bygdekollektivet til stades som pressgruppe. Dei meistra svært godt bruken av rettsapparatet, frå bygdetinga til herredagen. Sjølv sagt var premissane lagde, kongen kravde skatt, men ein kunne forhandla om rettferdig utlikning, korleis skatten skulle betalast, og kor langt landskyldvarene skulle først." (Ersland & Sandvik, *Norsk historie 1300-1625*, 214)

Nynorsk skriftkultur i eit skriftkulturelt perspektiv

Eg snakka tidlegare om danninga av ein nynorsk skriftkultur på 1800-talet. Dette er sjølvsagt feil frå eit språkhistorisk perspektiv (1536 er vel det tekstbøker oppgjev). Òg frå eit historisk perspektiv gjev det lite meining. Å syne oppkomsten til eit gjeve fenomen er langt frå det same som å forklare det. Når eg no likevel har nytta bedrifta til Ivar Aasen mitt på 1800-talet som sentral for danninga av ein nynorsk skriftkultur, er det av di eg ikkje har hatt som siktemål å seie noko direkte om oppkomsten av ein nynorsk skriftkultur. Indirekte, derimot, vonar eg at mine teoretiske og historiske skisser over det mangfaldige bak omgrepet 'skriftkultur' så vel som den historiske utviklinga av skrift som 'opposisjonsverktøy' i relasjon til ålmentefigurasjonar, har sett 'nynorsk skriftkultur' i eit perspektiv. Dei følgjande avsluttande kommentarane vil ikkje seie mykje om den nynorske skriftkulturen då andre er langt meir kompetente til dette enn eg. I staden vil eg peike på korleis oppkomsten av ei nynorsk ålmente best kan forståast ved å kombinere blikket på det særnorske opphavet i ei bygdeålmente med eit europeisk perspektiv.

Eit gjennomgangstema har vore tilhøvet mellom ein 'elitær' og ein 'folkeleg' skriftkultur. Denne opposisjonen finn me uavhengig om det er tale om ein manuskript- eller ein prentekultur. Den 'folkelege' skriftkulturen i Noreg kom relativt seint i gang, men når bønder i tidleg moderne tid adopterte den skriftlege teknologien, vart han nytta som opposisjonsverktøy i sterkare grad enn hjå kontinentale standsbrør. Med andre ord, den tradisjonelt sjølvstendige stillinga til bøndene idet norske samfunnet fekk utlaup i ein meir dynamisk bruk av skrift til eigne føremål. Det er truleg mogeleg å tale ikkje berre om ein 'kommunalisme' og ei 'bygdeålmente' men òg om ein lokal skriftkultur som primært var tufta på dei økonomiske interessene til bøndene. Frå eit slikt perspektiv kan ein forstå danninga av ein nynorsk skriftkultur som eit resultat av ein 'folkeleg' opposisjon som gjennom ein eigen skriftkultur hadde ein lang tradisjon i Noreg. Opposisjonen til det danske språket vart forsterka ved at det hadde sitt utspring i byane, samt at det i byrjinga var eit elitespråk. Og det var dette elitespråket bøndene møtte i form av fordringar frå sentralmakta som vart handsama på dei lokale tinga. Motstanden mot riksmålet låg såleis som ein del av opposisjonen i det heile teke, og dermed òg som ein føresetnad for danninga av ein 'lokal skriftkultur'. Skrift vert gradvis berar av to ulike identitetar: ein lokal identitet delvis tufta på talemålet og munnleg formidla på tinga, og ein tufta på 'det framande riksmålet'.

No skal eg ikkje gjere for mykje ut av korleis språket er identitetsformande og korleis skriftspråket av somme har vorte sett på som ein føresetnad for utviklinga av nasjonalisme.¹¹⁵ Det er likevel ikkje tilfeldig at danninga av den nynorske skriftkulturen ikkje skjedde medan Noreg var i union med Danmark, men i

¹¹⁵ Sjå til dømes Benedict Anderson, *Imagined Communities*, (London, 1983); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, (Oxford, 1983)

den romantiske perioden som utmerka seg blant anna med å 'finne opp tradisjonar'. Arne Garborg tala i 1877 om 'den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse',¹¹⁶ og seinare har Sigmund Skard omtala rørsle som ein 'norsk nasjonal renessanse'.¹¹⁷ På bakgrunn av det eg har sagt, vert det feil å gjere danninga av den nynorske skriftkulturen utelukkande til eit romantisk prosjekt. I ei opposisjonsrørsle som hadde lange tradisjonar, var det ikkje vanskeleg å finna fruktbar grunn. Innføringa av ålmennskulen og den påfølgjande auke i lese- og skrivekunne la endå ein strukturell føresetnad for at prosjektet kunne lukkast. At patriotiske straumar hjelpte til, er vel likevel ikkje til å kome heilt utanom. Poenget er at Ivar Aasen på mange måtar førte ei opposisjonsrørsle som nytta skrift som verkemiddel til ei førebels konklusjon: resultatet vart ei institusjonell forankring av det som danna det kommunikative fundamentet for tidlegare opposisjonsrørsler, nemleg den '(ny)norske skriftkulturen'.

Når dette likevel ikkje er heile soga, har det å gjere med at den nynorske ålmenta oppstod innan ein ny ålmentefigurasjon. På 1800-talet fekk me gjennombrøtet til ei norsk borgarleg ålmente i Habermasiansk tyding.¹¹⁸ Det vaks med andre ord fram eit sivilt samfunn som eit institusjonelt uttrykk for opposisjon i høve til makthavarane. Innan dette sivile samfunnet som romma eit mangfald av interesser, men som hadde eit sams utgangspunkt i ein resonnerande og argumentativ open diskurs, fann òg den nynorske ålmenta ein plass. Sameleis som ålmentefigurasjonen under den franske revolusjonen var det ikkje berre gamle tankar innanfor nye institusjonar: framveksten av eit sjølvautoriserande sivilt samfunn var eit eigna rammeverk for å realisere overgangen frå å vere ein 'motkultur' til å bli ei 'ålmente'. Dei regulative prinsippa innanfor denne nye ålmentefigurasjonen dreidde seg nettopp om 'pluralitet' og ei 'open diskursform'. Makthevdingar skulle i prinsippet ikkje vere utslagsgjevande, og i eit slikt klima med ein 'herredømfri diskurs' som regulativt prinsipp konstituerte den nynorske ålmenta seg i det augneblikket det argumentative forsvaret for ein nynorsk kultur kunne få aksept uavhengig av maktpolitiske vurderingar.¹¹⁹

Dette doble opphavet til den nynorske skriftkulturen – eitt forankra i bondekulturen som ei opposisjonsrørsle og det andre tufta på ein plural ålmentefigurasjon – er truleg naudsynt for å skjønne det særprega ved den samtidige etableringa så vel som seinare utviklingstrekk. Det skriftkulturelle uttrykket vart om-

¹¹⁶ Arne Garborg, *Den ny-norske Sprog- og Nationalitetsbevægelse : et Forsøg paa en omfattende Redegjørelse, formet som polemiske Sendebreve til Modstræverne*, (Kristiania, 1877)

¹¹⁷ Sigmund Skard, *Målstrid og massekultur: tanker til ettertanke*, (Samlaget, 1985), 17: "Vi talar ofte om det 'nasjonale gjennombrøtet' i norsk liv i 1840- og 1850-åra. Det er rettare å tala om ein norsk nasjonal renessanse, som har fylt dei siste hundre og velvis enno varer ved."

¹¹⁸ Francis Sejersted, *Norges Historie. Bind 10. Den vanskelige frihet, 1814-1851*, (Oslo 1978), 320 "Utviklingen av den nye form for offentlighet eller åpenhet i det kulturelle og sosiale liv representerte en allmenn tendens i Europa. Bak denne utvikling finner vi et stadig større og bredere borgerlig miljø og en stadig utvidelse av det åpne samfunn. endrede ytre vilkår bidrog til å skape nye kulturformer. I Norge kom denne utviklingen brått, og derfor ble den så tydelig."

¹¹⁹ Sjå ovanfor, Skriftkultur og ålmentefigurasjonar

forma i møtet med eit meir open offentleg rammeverk, og verka i neste omgang stimulerande på identitetsdanning. Men det opposisjonelle med bakgrunn i bondekulturen svann aldri heilt og hindra nynorskkulturen å bli assimilert som ein del av ei universell ålmente. Såleis heldt den nynorske skriftkulturen fast på einskilde motkulturelle eller opposisjonelle sider, sider som kanskje framleis representerer deler av ei 'livsverd' i høve til ei 'systemverd'.

I stället för nynorska. Folkrörelser, modernitet och skriftkultur – ett svenskt perspektiv

Olle Josephson

Det är nyttigt och roligt att tala språk- och skriftkulturhistoria med norrmän. Nyttigt, därför att våra samhällen är lagom lika och olika för fruktbara jämförelser. I grunden handlar det om två relativt små nationer som under drygt hundra år långsamt omvandlas från feodala agrarsamhällen och lutheranska enhetsstater till industrisamhällen med politisk demokrati. Men Norge har sin starka småbondeklass, sin nationella frigörelse och sina målstrider, Sverige sina brukssamhällen och sin gamla ämbetsmannaklass. Roligt, därför att behovet av meningsfulla jämförelser lockar fram stora svep och ett visst lättsinne, som inte alltid är tillåtet på hemmaplan.

Detta inlägg består av tre delar. I den första och längsta tecknar jag framväxten av en folklig svensk skriftkultur från ca 1800 till ca 1920. Tonvikten ligger på folkrörelserna. Det motiveras framför allt av att de hade avgörande betydelse för utvecklingen. Men jag föreställer mig också att man i dessa miljöer möter de skikt som bäst motsvarar dem som bar upp den norska målrörelsen. Till en del försöker jag alltså svara på frågan vad Sverige fick i stället för landsmålet och nynorskan.

I den andra delen ska jag antyda hur den folkrörelsedrivna skriftkulturen bidrar till att etablera en ortografisk och stilistisk standardnorm – i första hand för sakprosan – som dominerar åtminstone den första hälften av det svenska 1900-talet. I detta avsnitt vill jag alltså peka på sambandet mellan politiska idéer, folkrörelsekultur, kommunikativa villkor och språknormer.

I ett tredje avsnitt skisseras utvecklingen efter 1920 fram till i dag. Till ungefär 1960 råder en relativ stabilitet som avlöses av vad man kan kalla senmoderna utmaningar för skriftkulturen.

Det säger sig självt att min beskrivning är minst sagt svepande, och att åtskilliga av mina generaliseringar är generande lätta att ifrågasätta och problematisera. Men jag ser som min uppgift i detta sammanhang att ge ett fågelperspektiv – eller kanske till och med sputnikperspektiv – på den svenska utvecklingen.

Begreppet *modernitet* problematiserar jag inte. Jag ser moderniteten mycket enkelt som föreställningar och livsmönster som är förknippade med sekularisering, industrialisering, politisk demokrati, uppfattningen om en rationellt handlande individ som historiens subjekt och en socialitet mer präglad av *Gesellschaft* än *Gemeinschaft*. I ett senmodernt samhälle drivs individualiseringen

längre liksom kommersialiseringen ("kommodifieringen"), normbildningen blir åtminstone till synes mindre kollektiv, allt viktigare delar av den mellanmännliga interaktionen sker via medier, och gränserna mellan olika livssfärer som arbete, privatliv, politisk och kulturell offentlighet m.m. blir otydligare (jfr t.ex. Giddens 1996).

En modern skriftkultur kännetecknar ett samhälle där den individuella läs- och skrivfärdigheten är relativt hög, där skriften på många plan är en integrerad del av vardagens kommunikativa verksamheter och där medborgarna kan både läsa och skriva på olika sätt och för olika syften. Att Sverige inte var ett sådant samhälle 1800 är lätt att konstatera. Om det däremot var det 1920 är inte lika självklart. Men med en grov generalisering låter det sig sägas.

Teoretiskt och metodiskt är min allmänna utgångspunkt ett interaktionistiskt synsätt på språkförändringens drivkrafter. Skriftkulturer och språknormer över-tas inte rakt av från en tid till annan, eller från en samhällsklass till en annan. En förändring av skrift och skriftkultur måste alltid äga rum i – och bör studeras i – en bestämd språkbruksmiljö. En språkbruksmiljö, som också kunde kallas en diskursgemenskap, vill jag definiera som en uppsättning språksituationer – i tal och/eller skrift – som delas av en grupp människor som har ett gemensamt mål av något slag och som interagerar med varandra. Språkbruksmiljön övertar och omskapar för sina syften de språkliga resurser den har tillgång till. Studiet av skriftkulturförändringar bör alltså vara historiskt-etnografiskt. Detta synsätt, liksom flertalet faktauppgifter i denna artikel, har jag med mig från två större svenska forskningsprojekt, "Arbetarrörelsen och språket" (särskilt Josephson, utg. 1996) och "Svensk sakprosa" (särskilt Melander & Olsson, utg. 2001 och Englund & Ledin, utg. 2003); en gång för alla hänvisar jag till dem för utförligare diskussion och forskningsanknytning (också Josephson 1996b har släppt till avsevärda sjok till den här artikeln).

Folklig skriftkultur 1800–1920

Man kan säga att det i början av 1800-talet finns två skriftkulturer i Sverige: en allmogekultur och en högreståndskultur, för att använda den tidens beteckningar. De kan differentieras ytterligare om man skiljer på t.ex. land och stad eller män och kvinnor, men jag lämnar det därhän. Den folkliga läsningen, särskilt på landet, inskränkte sig till psalmboken, katekesen, almanackan och småtryck som visor och kistebrev. Skrivkunnigheten var oftast rudimentär eller obefintlig. De högre stånden hade en bredare läsning vari ingick religiös uppbyggelse-litteratur, reseskildringar biografier och historia, handböcker av olika slag, romaner, tidningar och tidskrifter.

Därtill fanns ett folkbildningsprojekt från högreståndskulturen gentemot allmogen. Det är i huvudsak misslyckat fram till ca 1870. Ingen läser de i och för sig nyttiga skrifter som sprids i jätteupplagor av välmenande folkbildare. Det kändaste exemplet är tidskriften *Läsning för folket* (från 1835, med föregångare

som *Läsning för menige man* från 1796), fylld av populärvetenskap, praktiska råd för hushåll och lantbruk och lärrika berättelser. Än i dag kan man hitta den i buntar på landshövdingeresidens och prästgårdsvindar. Men i de framväxande folkrörelserna – i kronologisk ordning väckelse- och frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen – utvecklas efter hand en folklig skriftkultur. Mot slutet av århundradet har den kommit så långt att den är redo att ta till sig och för egna syften omforma folkbildningsprojektet. Utvecklingen går relativt långsamt fram till 1860 för att sedan accelerera. Schematiskt kan den beskrivas enligt tabell 1, där några viktiga händelser och textgenrer nämns.

Tabell 1 Folkrörelsedriven skriftkultur och folkbildningsprojekt 1800–1920

	Folkrörelser	”Folkbildningsprojektet”
		”Läsning för menige man”
1820	Väckelse (prästledd och konventikelväckelse: traktater, postillor)	”Läsning för folket” 1834-
1840	Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen 1856	Folkskola 1842
	tidskrifter, böcker	
1860		Kommunal självstyrelse 1862 Folkskolans läsebok 1868 Folkhögskolor 1870–
1880	Nykterhetsrörelse Handböcker, ritualböcker; lokal, allsidig skriftkultur.	Fungerande folkskola
	Arbetarrörelsen bygger vidare på nykterhetsrörelsens skriftkultur, dagstidningar	Populärvetenskapliga småskrifter (t.ex. Studentföreningen Verdandi)
1900		
1920	Allmän rösträtt, stavningsreformen 1906 allmänt omfattad, stilistisk stabilitet 1920-19601	

Eftersom det i hög grad är frågan om växelverkan mellan folkliga kultur och högre ståndskultur, är en del omkastningar mellan vänster- och högerspalt inte otänkbara. Den tidiga väckelserörelsens skrifter hade ofta sitt ursprung i pietistiskt sinnade högre ståndskretsar, och samhällets översta skikt deltog i grundandet av Evangeliska Fosterlandsstiftelsen 1856, en ungefärlig motsvarighet till

Det norske missionselskab. Att folkskolan började fungera relativt väl på 1880-talet kan å andra sidan i mycket ses som ett resultatet av fackliga och politiska strävanden från folkskollärarna, särskilt på landsbygden en nyckelgrupp för spridningen av folklig skriftkultur.

För ett ge närlkontakt med de folkliga språkbruksmiljöerna och ge en glimt av hur den folkliga skriftspråksrepertoaren efter hand breddas, ska jag citera och kommentera några korta brottstycken ur representativa texter eller genrer. En återkommande poäng är att dessa texter ofta är förknippade med muntliga verksamheter; skriftspråkskulturen växer fram ur den muntliga interaktionen.

I den tidiga väckelserörelsen var traktaten, ett litet häfte om 4 till 24 sidor, en mycket spridd skrift. En traktat behandlade på ett eller annat sätt frälsningens problem och kunde innehålla en berättelse eller en mer utredande text. De kunde naturligtvis läsas i enskildhet, men lika vanligt förefaller högläsning av en traktat – i delar eller som helhet – vid en sammankomst. Argumentationsstrukturen i de utredande texterna består ofta av frågor och svar på ett sätt som lägger sig mycket nära ett samtal. Så till exempel i en av de mest lästa, *Några ord till wäckelse och warning för dem som äro begifna på dryckenskap* (jag avstår från att återge frakturstilen som dominerade i den folkliga prosan fram till slutet av 1800-talet):

”Men, inwänder du ytterligare, jag tål så litet, innan jag blifwer rörd; det är äl icke min mening att öfwerlasta mig, men jag blir det ofta snarare än jag tror. Då du wet det, sänjut mindre än litet, pröfwa hwad HERranom täckt är, Eph 5:7, och behåll det bästa. Du känner din natur, hwarföre lefwer du då icke enligt den? Ser du något djur i den wida skapelsen afwika från de lagar, som Gud nedlade i deras wäsende? /.../

Hwad jag förstår, säger du, betalar jag redligt, det är min egen förmögenhet, som jag använder; jag röfwar icke från andra det, hwarmed jag plågar min kropp. Otacksamma hushållare! är då det goda du har, gifwit dig, för att så missbrukas? Du är ju blott en förwaltare af detsamma, skall du icke answara för dess användande? Minnes du icke Jesu warnande berättelse om den rika mannen?”

Så håller det på i stort sett genom hela texten. Det innebär att den inte behöver läsas som helhet, utan man kan gå in nästan var som helst och finna argument mot superiet.

När väckelsen så småningom tar sig mer varaktigt organiserade former och institutionaliseras dras medlemmarna in i en mångsidigare språkbruksmiljö. I Evangeliska Fosterlandsstiftelsens tidning *Budbäraren* samsas predikningar, betraktelser och religiösa sånger med rapporter från kolportörer. Kolportören var nästan alltid en man av enkelt ursprung och med ringa utbildning men framträder här som reflekterande och skrivande individ: ”Men om natten föll så mycket snö, att det syntes wara att kasta sig sjelf i fara att bege sig så lång wäg. Men åter tänkte jag: Kanhända will Herren genom mig säga den själen något. Jag försökte, och det gick, men hårdt war det” (*Budbäraren*, augusti 1861). Här finns också

insamlingsredovisningar, stadgar för lokalföreningar, årsberättelser m.m., alltså många av de texter som behövs för en folklig organisering i något större skala.

Denna typ av administrativa texter betyder mycket för den folkliga skriftkulturen. När den kommunala självstyrelsen införs behöver särskilt bönderna i små landsortskommuner ta dem i bruk. Folkhögskolan, som byggs upp fr.o.m. 1870, blir kanske än mer än i Danmark och Norge ett träningsläger i kommunalkunskap för unga bondsöner. En central skrivuppgift är protokollen från elevernas diskussionsövningar – ibland också fingerade kommunalstämmor. I dessa protokollsövningar kan man följa sammansmältningen av muntlig och skriftlig diskussionskultur. Diskussionsdeltagarnas inlägg omformas till skrift för att sedan läsas upp och godkännas på nästföljande möte. Ett brottstycke ur ett protokoll från 1877 från Vrana folkhögskola i Örebro län om alkoholförbud får exemplifiera:

På uppmaning af ordföranden att uppgifva de skäl, hvarpå han grundade sin sats, uppträdde tesutgifvaren och yttrade: ”Enligt min sats anser jag, at denna vara bör borttagas, ty det går därigenom många lif förlorade, många förtära så mycket deraf, att de blifva tokiga.”

Larsson från Kumla bad att af tesutgifvaren få upplysning, om af spritdryckernas begagnande menniskans förstånd rubbas endast för en kort tid eller för alltid.

Tesutgifvaren upplyste, att det blott är för tillfället, sedan de förtärt för mycket, som de blifva tokiga.

Larsson från Kumla yttrade, att en föregående talare till en del gifvit med sig i sina förra yttrande, nämligen att det skulle vara svårt, då man är stadd på resor, om man ej kunde erhålla några dryckesvaror, då han nu medgifvit, att det skulle vara lika bra, om man erhöle sådana på apoteken.

Gustafsson från Gällersta ville icke ansvara för, att inga missdådare skulle finnas i landet, om bränvinet blefve borttaget, men att deras antal skulle minskas.

Fredberg från Lerbäck påstod, att man på sina resor kunde medtaga en ”kagge”, som under stark värme kunde förvaras i en islåda.

Protokollet är säkert genomgången av läraren innan det renskrivits, men man ser ändå att protokollföreläsaren har problem med fånga in de rätt disparata argumenten och stundtals mycket vardagliga ordvalet (*kagge*) i ett sakinriktat, distanserat och ganska formelbundet språk – vad är det t.ex. som Gustafsson från Gällersta egentligen inte vill ta ansvar för? Det syntaktiska gundschemat räcker inte alltid till för hela repliken. Inom detta schema eftersträvas också viss variation, se t.ex. de skiftande anföringsverben.

Detta språk, den s.k. boksvenskan eller skollärarsvenskan med tillämplighet både för skrift och tal, vinner ytterligare stadga och spridning med de handledningar och läroböcker i förenings- och mötesteknik som blir vanliga på 1880-

talet. Allra viktigast är folkhögskolläraren Gustav Aldéns *Medborgarens bok* (den första av många upplagor 1884), ett slags lärobok i stats- och kommunalkunskap. Möjligen har den samma ställning i Sverige som Einar Gerhardsens *Tillitsmannen* (1931) i Norge i mitten av förra århundradet. Den förlöjligas av den borgerlighet som ser sin kulturella hegemoni hotad, liksom bok- och skolläraryrsvenskan stämplas som ett underklassmärke (tidigast i August Bondesons *Skollärare John Chronschougs memoarer*, 1897). I exempelvis den borgerlige realisten Gustaf Hellströms roman *Storm över Tjurö* är en av de obehagligaste figurerna den late kommunisten Gottfrid som kräver sina rättigheter med ständiga citat ur *Medborgarens bok*.

Medborgarens bok innehåller inte bara långa partier om lagar och statsskick utan malltexter för alla slags skrivelser och till och med ett långt kapitel som replik för replik återger en oriktig och en riktig kommunalstämma. Så här ska ordföranden inte öppna en kommunalstämma:

Ordföranden: ”Ja, nu börja vi stämman. Jag har varit borta på resa, så att jag ej kunnat utlysa den förr än i dag. Godkännas stämmans lagliga utlysning?”

Ett svagt ja höres.

Ordf.: ”Nu, till man hinner samlas, uppskjuta vi frågan om hundskatten och börja med nämndemansvalet.”

Utan så här:

Ordföranden intager sin plats, slår klubban i bordet och säger: ”stämman är öppnad.”

Han fortsätter: ”enligt kungörelse och på grund af domhafvandens här föreliggande skrifvelse tillkommer först stämman att välja nämndeman efter aflidne Sven Månsson i Haga. Enligt gällande lag väljes nämndeman af kommunalstämma, då hvarje röstande har en röst. Valbar är myndig, välfrejdad, inom kommunen bosatt, röstberättigad man, som fyllt 25 år och ej står under konkurs.

Här är alltså förhållandet det omvända mellan tal och skrift än i 1820-talets nykterhetstraktat. I den kunde man möta en muntligt präglad text i skrift. Nu får vi lära oss att tala skriftspråk. Det säger något om hur djupt skriftspråkskulturen trängt in i vissa folkliga skikt mot slutet av 1800-talet.

Av mycket stor betydelse för denna utveckling är nykterhetsrörelsen, som från 1880-talet snabbt växer sig stark. På sin kulmen på 1910-talet organiserar den ca 400 000 av en befolkning på knappt 6 miljoner. Skriftkulturhistoriskt har den ett par avgörande egenskaper som ger stor genomslagskraft. En sådan är mötestätheten: för att medlemmarna inte skulle lockas att dricka sprit fyllde de sin tid med mängder av logemöten, kommittésammanträden, fester, basarer etc. Denna ständiga interaktion mellan likasinnade i väldefinierade språksituationer är en utmärkt jordmån för bestående förändringar i språkbruk, särskilt som

sammankomsterna präglas av ett jämlikhetsideal, d.v.s alla ska yttra sig och förtroendeuppdrag ska cirkulera. (Sedan kunde det i praktiken vara så och så med jämlikheten; det framgår t.ex. av Martin Kochs satiriska och initierade roman *Vattendroppen*, 1912, en av de få svenska romaner som i sin helhet är skriven som en serie sammanträdesprotokoll.) De olika mötena var i hög grad skriftspråksbaserade. När nykterhetslogen hade s.k. ritualmöten, som för en sentida betraktare kan te sig som en märklig kombination av kommunalstämma och gudstjänst, läste olika befattningshavare högt ur ritualen och behövde bara fylla i sakuppgifter. Just denna ordning möjliggjorde för alla medlemmar att fullgöra sina förtroendeuppdrag:

L.T. [Loge Templar] Vi äro nu redo att avsluta detta möte. Loge-Uppbördsman, hvad utgöra inkomsterna för aftonen? L.U. [Loge Uppbördsman] Loge-Templar, de utgöra ... L.T. har skattmästaren mottagit de samma? KLSk. Loge-Templar, det har jag. Tre klubbslag. (Ritual för underordnade loger av IOGT 1895)

För andra möten gavs utförliga anvisningar i olika handböcker som talade om hur man skriver en klubbtidning, hur man anordnar en frågesport, genomför en diskussionsövning, berättar om en resa eller förbereder en deklamationsafton. Naturligtvis rymmer också dessa handböcker mängder med malltexter:

Finanskomiténs rapport

Systrar och Bröder!

Undertecknade, som mottagit Sekr:s, Fin. Sekr:s och Skattm:s rapporter hava noggrant genomgått desamma och jämfört dem med nämde tjänstemäns böcker samt därvid funnit sig pliktige göra följande anmärkningar:

I Sekr:s protokoll äro inkomsterna för tvänne möten, tillsammans 10 kr., äj upptagna, likasom en stor del utbetalningar icke blivit i desamma antecknade. Sekr:s medlemsmatrikel och Fin.Sekr:s uppsproslista äro äj håller förda med sådan noggrannhet, som för en ordentlig kontroll är nödvändig. /.../ (*Handbok för Good Templars*, 1887)

Nykterhetsrörelsens skriftkultur övertas till stora delar av arbetarrörelsen när den börjar växa till sig på 1890-talet. En mycket stor del av ledarna för fackföreningar och lokala kommuner, särskilt bland den andra generationens socialdemokrater (född kring 1880), fick sin första språkliga skolning av betydelse i nykterhetsrörelsen. Vissa skillnader finns naturligtvis mellan nykterhetsrörelse och arbetarrörelse. Det religiösa språk som finns i ritualerna och de mer känslamma eller lekfulla inslag som kunde fylla många möten, rensas ut eller tonas ned i arbetarrörelsen. Den blir än mer sakinriktad. Därmed sammanhänger kanske också att den ensidigt manliga dominansen är starkare i arbetarrörelsen.

I denna snabbgenomgång har jag avsiktligt uppehållit mig vad man kan kalla det offentliga språket i snäv bemärkelse, det språk och den skriftkultur man måste behärska för att kunna göra anspråk på att styra samhället. Även om detta maktperspektiv ger en nyckel till utvecklingen är det naturligtvis samtidigt begränsat. Det bör understrykas att de språkbruksmiljöer jag snuddat vid hade ett vidare register. På folkhögskolor, i nykterhetsrörelse och arbetarrörelse gavs åtskilligt utrymme för skönlitteratur och lyrik. Ser man till egen produktion i tal och skrift bland det stora flertalet deltagare i dessa sammanhang dominerar dock sakprosan.

Standardnormen

En viktig fråga är vad den gradvisa framväxten av denna folkliga skriftkultur betydde för standardnormen. Jag ska kort kommentera den ortografiska normen och vissa stilnormer. I Sverige får den ortografiska normen sin huvudsakliga standard redan 1801 i och med Leopolds *Afhandling om svenska stafsättet* som ges ut av Svenska Akademien. Men en förnyad strid om rättstavningen rasar ungefär från det nordiska rättstavningsmötet 1869 till 1906. Då sätter regeringen sätter punkt genom att påbjuda en enklare stavning av v-ljudet och *-t* i stället för *-dt* (*ett rött hus*, ej *rödt*), d.v.s. bara en bråkdel av de förändringar de radikala nystavarna slagits för. I de språkhistoriska handböckerna brukar konflikten beskrivas som en uppgörelse mellan å ena sidan Svenska Akademien med stöd av vissa relativt konservativa språkvetare och å andra sidan radikala junggrammatiker med folkskollärarna som stark stödtrupp (t.ex. Teleman 2003). Men rättstavningsstriden grep djupare än så. Om det finns någon svensk språkstrid som åtminstone är ett blekt återsken av den norska språkstriden, så är det stavningsbråken kring 1900. Man kan inte bortse från att de folkliga språkbruksmiljöernas positiva hållning till nystavning hade betydelse för utgången. (Som ett anekdotiskt bevis på frågans laddning kan anföras att Gustav Aldén, författare till *Medborgarens bok* och naturligtvis övertygad nystavare, i sina minnen berättar hur en bekant på 1880-talet rådde hans fästmö att slå upp förlovningen eftersom ett äktenskap med en nystavare inte kunde sluta lyckligt.)

Om man lägger det lilla utdraget ovan ur godtemplarhandboken 1887, med en reformstavning som till en del tycks vara författarens alldeles egen, bredvid Svenska Akademiens ordlista (SAOL) från 1874 och den stavning som blev rådande efter 1906, ser man ungefär hur alternativen kunde gestalta sig. I tabell 2 förtecknas de elva ord där stavningen varierar mellan de tre jämförelsepunkterna. Man måste dock ha klart för sig att många godtemplare inte stavade som handboken utan kunde följa SAOL eller något mellanting. (Orden i tabellen står i den ordning de kommer i texten.)

Tabell 2. Godtemplarstavning, SAOL-stavning och 1900-talsstavning

Godtemplarhandb. 1887	SAOL 1874	Efter 1906
komiténs	---	kommitténs
raport	----	rapport
ock	och	och
hava	hafva	hava
jämföra	jemföra	jämföra
därvid	dervid	därvid
tjänstemän	tjenstemän	tjänstemän
tvänne	tvenne	tvenne
äj	ej	ej
blivit	blifvit	blivit
häller	heller	heller

Trots att detta lilla stickprov skett på måfå är tabellen intressant. Två väsentliga ord i de nya folkrörelseorganisationernas ordförråd finns över huvud taget inte med i SAOL 1874. Ordlistan fick också kritik för att den var så sparsam med att ta upp främmande ord. Denna kulturkonservatism gjorde den oanvändbar i t.ex. det moderna samhällsliv som nykterhetsrörelsen var en del av. För de övriga nio orden blir det i stort sett oavgjort mellan godtemplarna och Akademien i 1900-talsstavningen. Det handlar inte bara om *fj>v*. Många nystavare ville konsekvent nystavarna använda <ä> för kort ä i betonad stavelse, ett ljud som i stora delar av Sverige sammanfaller med kort e. En del av detta infördes i SAOL:s 6:e upplaga redan 1889, men inte konsekvent, särskilt inte i högre frekventa formord. Att ändra på stavningen av *och* i ljudenlig riktning var också ett alltför stort ingrepp. Betydelsen av just Godtemplarhandboken från 1887 ska inte överdrivas, men att ortografiska normer av detta slag hade starkt stöd bland de folkliga skikt som var aktivt skrivande spelade alltså sin roll.

Ett liknande närmande från ömse håll kan också sägas utmärka de stilistiska normer för offentligt språk som etableras i början av 1900-talet, för både tal och skrift. De talspråksnormer som utvecklas i de folkliga språkbruksmiljöerna kan alltså karaktäriseras som en skriftspråksberoende ”boksvenska” eller ”skollärarysvenska”. Skriftspråksnormen kan beskrivas som en formell, sakinriktad ”ombudsmannasvenska”. Den föregående framställningen har förhoppningsvis givit tillräckligt med exempel. Men vad var de övre skiktens motbud?

För det offentliga talet odlades retoriska ideal som förutsatte mångårig formell skolning och lät på ett sätt som i dag förefaller ytterst främmande. Ett exempel på måfå, ur en debatt i den svenska riksdagens första kammare 1886, om kommunal rösträtt av alla ämnen. Friherre Klinckowström har ordet:

Oaktadt jag förut insett hvilken utgång frågan får i denna Kammare, vill jag icke underlåta att afgifva mitt votum till protokollet, viss att denna fråga en gång vinner bifall i Första Kammaren. Jag tackar den förste talaren, som, om jag rätt förstod hans yttrande, ville biträda den delen i betänkandet, som afser en rättelse i den kommunala röstsätten för kommunens inre angelägenheter, men befarade, att denna förändring skulle inverka i politiskt hänseende för sammansättningen, eller, såsom han uttryckte sig, ”den karaktäristiska skilnaden” mellan de båda Kammarne, hvilken skilnad han var angelägen att upprätthålla, sådan som den nu finnes.

Riktigt så lät väl inte Klinckowström eftersom protokollet återger inlägget i idealiserad form, men det är idealet som intresserar. Jämför ovan med Aldéns ideal för kommunalstämman från nästan exakt samma år! Det aldénska kommunalstämmospråket som verkade så tungt och talspråksfrämmande framstår med ens som relativt enkelt och vardagligt.

Också i de skriftspråksgenrer som den här artikeln främst handlar om dominerar en kansliprosa med invecklad periodisk meningsbyggnad och ålderdomliga formord. Den är i det närmaste omöjlig att lära sig för den som inte gått i latinläroverk. I dag kan vi i viss mån återfinna denna prosa i de EU-förordningar som översatts från franska originaltexter – i fransk språkhistoria har nykterhetsrörelsen ingen framträdande roll. Men i Sverige fick detta språk maka åt sig efter 1900 och närma sig folkrörelseprosan.

Den segrande stilistiska standardnormen kan alltså, liksom den ortografiska normen, ses som en kompromiss. Ska man kora någon vinnare är det snarast folkrörelsespråket. Prototypen för en svensk politiker under större delen av 1900-talet tänker sig nog flertalet svenskar som en man (naturligtvis!) som kombinerar föreningsmötets lätt byråkratiska prosa med folkliga uttryck – inte helt olikt pojkar på folkhögskolan 1877. Paradox exemplet är Gunnar Sträng (1906–92), från början trädgårdsarbetare men snart folkhögskoleelev och ombudsman och så småningom finansminister 1955–1976. Han har efterlämnat flera bevingade uttryck med just denna kombination: ”Det finns dom som urgerar en limitering av bostadsbyggandet – det ska dom ge fan i!”

Därmed inte sagt att detta normsystem är oproblematiskt. Som alltid måste man fråga vilka erfarenheter och identiteter som får svårt att hävda sig inom dess ramar. Vart tar t.ex. kvinnorna vägen? En norrman har antagligen också lätt att se att regionala identiteter får dåligt utrymme.

Efter 1920

Mellan 1920 och 1960 har det språkbruk som här beskrivits sin glansperiod. Det kan sägas ha en viss hegemoni i offentligheten, och det är en tid av relativ stabilitet i svensk språkhistoria. De samhällseliga förutsättningarna för denna styrkeposition kan lätt pekats ut. Sverige är ett industrisamhälle där en mycket stor del av den yrkesverksamma befolkningen visserligen måste vara läskunnig för att

klara sitt arbete, men där det dagliga skriftspråksbruket i arbetet är mycket begränsat. (Troligen är en småbonde i slutet av 1800-talet mer skriftspråksberoende för sitt arbete än en industriarbetare i början av 1900-talet. Så kallade bonde-dagböcker, d.v.s. snarast ett slags arbetsjournaler, är inte ovanliga under 1800-talet, medan motsvarande industriarbetardagböcker aldrig verkar ha uppstått som genre. Vad som kommer närmast inom industriarbetarklassen är möjligen arbetarhustrurnas hushållsdagböcker.) En folklig skriftkultur kan alltså inte bäras av arbetslivet utan måste ha sina stödpunkter i annat sammanhang. Vidare är den fortlöpande urbaniseringen ännu begränsad. Små industrisamhällen och mindre städer samlar en tillräckligt stor del av befolkningen för att förenings- och kulturliv i dem ska stå för en stor del av det offentliga livet. Och medierna har ännu inte nått sin dominerande position. Man kan säga att folkrörelserna är starkare än medierna, särskilt utanför storstäderna; det är folkrörelser och intresseorganisationer som sätter den politiska dagordningen, inte medierna.

Den etablerade språkliga standardnormen ligget stort sett fast. De små språkstrider som äger rum leder inte till stora förändringar. Framstötter från i första hand folkskolläraryråden om fortsatta stavningsreformer avvisas. Däremot avskaffas så småningom verbens pluralformer (*vi springa*) efter en segsliten diskussion som i grunden, om man ser till argument och frontlinjer, är en utlöpare av stavningsstriden kring 1900, men inte slutgiltigt avgörs förrän på 1950-talet. Överblickar man hela perioden kan man också konstatera en långsam förskjutning av stilnormerna i riktning mot en enklare och något mer vardagsnära sakprosa, men förändringarna är inte dramatiska.

Tidens stora språkriktighetshandbok, Erik Wellanders *Riktig svenska* (1939), kodifierar skickligt denna stilnorm. Den är visserligen skriven från det bildade borgerskapets utgångspunkt: Wellanders hjälte är den välskrivande juristen, som rensat ut ålderdomligheter, överdriven kanslistil och retoriskt pynt ur sin prosa. Hotet kommer från den uppåtsträvande ombudsmannen eller journalisten med ringa formell bildning som i glädje över sina språkliga nyerövningar över- och felanvänder kanslispråkets egenheter. Men det är ingen tvekan om att Wellander med sin ingenjörssyn på språket och sin förkärlek för logikbaserade språkriktighetsargument kommer nära folkrörelsernas sakprosanorm. När han sammanfattar sitt stilideal i slagordsform lyder de fyra parollerna Skriv klart!, Skriv enkelt!, Skriv kort!, Skriv svenska!

I och med senmodernitetens framträngande från 1960-talet blir förändringarna större. Den mycket omfattande urbaniseringen, utbildningsexplosionen, den fortlöpande medieexplosionen och skriftens allt viktigare plats i nästan allt arbetsliv undergräver folkrörelsernas möjligheter att bilda centrum för folklig skriftkultur. De övergripande tendenserna i stil- och prosautvecklingen måste därför förklaras på annat sätt. Det starka anglosaxiska inflytandet på ordförråd och textmönster beror väl snarast på den höjda utbildningsnivån, medierna och arbetslivets internationalisering. Intimiseringen av tal och skrift i offent-

ligheten kan nog förklaras främst utifrån urbanisering och medier. En annan påtaglig tendens är differentieringen mellan olika genrer. Wellander liksom folkhögskolorna kunde förmedla ett språkligt som passade till nästan all sakprosa: läroboken och tidningsartikeln, lika väl som utredningspromemorian och årsberättelsen. Men i ett samhälle där genresystemet blir mer omfattande och tas i bruk av många fler, blir normerna mer genrespecifika och måste alltså i än högre grad än tidigare förmedlas i samband med den kommunikativa verksamhet som är knuten till genren.

Ytterligare en intressant tendens, i linje med genredifferentieringen, är att avståndet mellan tal och skrift ökar i många avseenden. Det sker inte ortografiskt, morfologiskt och lexikalt, men däremot vad gäller stil- och textmönster. Man kan enkelt pröva detta påstående genom att högläsa t.ex. ett sammanträdesprotokoll eller en statlig utredning från 1960 respektive 2000. Då upptäcker man oftast att den äldre texten visserligen är lite stel, omständlig och högtravande men ändå lätt att följa för en tålmodig lyssnare. Den nyare texten är i högre grad skriven för ögat, man talar ju ibland om skriftspråkets visualisering. Tabeller och diagram, punktningar, komprimerade nominalfraser, mellanrubriker, grafiska markeringar m.m. gör texten kortare och lättare att orientera sig i visuellt men svårare att läsa högt och lyssna till. Detta leder till, eller är möjligen ett resultat av, att förbindelserna mellan muntlig och skriftlig kommunikation, som var så starka i folkrörelsemiljöerna, försvagas. Skriften blir självgående och utvecklas på egna villkor.

Den här tendensen, liksom de andra, har förstärkts av datoriseringen de senaste femton åren. För att exemplifiera med en kanske skruvad jämförelse: i de gamla godtemplarhandböckernas anvisningar för logen egen lilla tidning förutsetts att den helt eller delvis läses upp på ett möte – men vem försöker läsa upp föreningshemsida? (Att säga att vi med e-post, sms och chatten fått ett talspråksnära skriftspråk och suddat ut gränserna mellan tal och skrift är också alldeles för enkelt. Också här visar ett högläsningssprov att det inte handlar om ett skriftspråk som lägger sig tätt på talet. Snarare rör det sig om skriftspråk som delar vissa kommunikativa villkor med spontant tal och därför utvecklar en del egenheter som är lättare att förstå om man begrunder hur talet fungerar.)

En folklig skriftkultur på 2000-talet måste alltså formas och bäras av helt andra verksamheter än dem som kännetecknade folkrörelserna för hundra år sedan. För att visa hur dessa verksamheter kan te sig ska jag summariskt sammanfatta några resultat från ett pågående forskningsprojekt ”Skriftbruk i arbetslivet” (projektledare är Per Ledin, Örebro universitet; min redovisning bygger i första hand på Karlsson 2003). I det projektet undersöks med främst etnografiska metoder skriftbruket under ”normala” arbetsdagar i vanliga yrken som traditionellt har ansetts relativt skriftfria. Tabell 3 redovisar en jämförelse mellan å ena sidan ett biträde, eller undersköterska (norska motsvarigheten är nog *hjel-*

pepleier), på en institution för äldre människor, å andra sidan en byggnadsarbetare.

Tabell 3. Skriftbruk i arbetslivet 2003

Biträde på äldreboende	Byggnadssnickare
Texterna strukturerar rummet och arbetsdagen	Texterna följer med i rummet och under arbetsdagen
Egen textproduktion är en del av arbetsdagen och riktas till arbetskamrater	Egen textproduktion utanför arbetsdagen och för externa mottagare
Typiska texter är listor, scheman, tabeller och journaler	Typiska texter är tabeller, listor och ritningar

Uppställningen gör inte anspråk på att ge en representativ bild av undersköterske- eller byggnadsarbetaryrket. En jämförande studie av en annan byggnadsarbetare (också i Karlsson 2003) visade t.ex. att hans skriftspråkspraktik kom närmare undersköterskans. Men uppställningen får ses som ett exempel på vad skriften kan betyda under en arbetsdag.

I undersköterskans fall är texterna placerade på strategiska ställen på hennes arbetsplats. På det lilla kontorets anslagstavla sitter tjänstgöringsscheman och viktiga meddelanden, och i ett skåp ligger de journaler eller dagböcker där man i slutet av sitt arbetspass ska skriva in om någon av de boende kräver extra uppmärksamhet för dagen eller natten. Arbetsdagen börjar och slutar alltså på detta kontor. De äldre bor i olika avdelningar om sex till tio rum, och i varje avdelningskök sitter också centrala texter för arbetsdagen: matsedlar, medicinlistor, besöksscheman för specialistvård etc. I varje boenderum finns vidare medicinlistor och vissa andra scheman för den enskilde åldringen. Många av dessa listor och scheman ska fyllas i av undersköterskan; de bekräftar att den gamla har ätit, tagit medicin, besökt arbetsterapin. Texterna ramar alltså in olika delar av arbetsplatsen liksom olika moment under dagen. Undersköterskorna fyller på texterna efter hand, och de ger viktig information till arbetskamraterna.

Byggnadssnickaren har inte sådana fasta platser för sina texter. Han har en ritning och kanske någon lista som han bär med sig vartefter han förflyttar sig på bygget. Man kan inte säga att hans texter avgränsar olika moment eller rum med olika verksamhet. Vad han själv ska skriva är en rapport till överordnade om vad han arbetat med under dagen, om något längre avbrott skett o.s.v. Dessa rapporter skrivs ofta i efterhand när han kommit hem och ses som en extra pålaga, inte som en integrerad och nödvändig del av arbetet.

Vad som förenar de bådas skriftkultur är att texterna inte består vanlig löpande text som man läser från vänster till höger och uppifrån och ned. De är komplicerade ritningar och scheman som det ofta kräver en hel del träning och yrkeskunskap att tyda.

Ur skriftkulturperspektiv kan man tillspetsat säga att byggnadssnickaren i det här exemplet har ett modernt arbetaryrke, medan undersköterskan har ett senmodernt. Byggnadsarbetaren måste sannerligen kunna läsa och skriva för att klara sitt arbete, men aktivt skriftbruk under den löpande arbetsdagen är inte nödvändig för honom på riktigt samma sätt som för undersköterskan. Att verksamheten inom alltfler yrken utvecklas i riktning mot undersköterskans behöver kanske inte sägas. Däremot är det viktigt att lyfta fram slutsatserna för folklig skriftkultur: arbetslivet blir i allt högre grad en bärare av denna kultur, och den vilar ofta på texter som är högt specialiserade och inte alls ser ut som ”vanliga” texter.

Att studera folklig skriftkultur

Jag hoppas att min enkla och alls inte originella poäng inte undgått någon läsare: skriftkulturhistorien är skriftbrukarnas historia. Eller med en omständligare formulering: den folkliga skriftkulturens historia måste skrivas i förhållande till den kommunikativa praktiken i folkliga språkbruksmiljöer. Och ju närmare etnografiskt närsynt detta studium är, desto bättre (jfr t.ex. Street 1995). Begränsar man sig till att undersöka texters förekomst och språkform eller explicita normstrider, så kan bilden bli missvisande.

Någon gång tycker jag mig hos norska språkvetare ha mött en vulgäruppfattning om det svenska standardspråkets historia som hårt styrd av ett centralistiskt elitskikt bland akademiker och ämbetsmän (t.ex. Venås 1986, som dock inledningsvis deklarerar sin avsikt att ”seia stygge ting”). I den här artikeln har jag velat visa att det är en galen uppfattning – om nu någon till äventyrs hyser den. Striden om standardnormen mellan folkliga grupper och överklass har på sätt och vis varit lika hård i Sverige som i Norge, men den har följt andra banor. De folkliga grupperingarna har nog också varit ungefär lika framgångsrika som i Norge, och resultatet kan också i båda fallen sägas vara hyggligt fungerande kompromisser i klassförsoningens tecken. Och yttersta orsak till segrar och nederlag är de politiska styrkepositionerna.

Så långt är allt mycket likt mellan Sverige och Norge. Den stora skillnaden är som bekant att språkfrågorna inte tematiserades politiskt i Sverige, med undantag för stavningsstriden mot slutet av 1800-talet. Det omfattande och mångsidiga skriftbruket i folkliga språkbruksmiljöer med anspråk på politisk makt räckte för att göra sig gällande. Den oändliga möda som lades ned i diskussionsklubbar, ungdomsloger och folkhögskolesalar på att utmejsla ett tal- och skriftspråk för nya viktiga ändamål ledde till både individuell och kollektiv makt

över språknormer. Samma mödor kan ju dokumenteras i Norge, men där kombinerades de alltså med öppna språkstrider. Det är en intressant fråga för den norska språkhistorien vad de öppna språkstriderna betytt i förhållande till de folkliga språkbruksmiljöernas kommunikativa praxis.

I 2000-talets samhälle finns självfallet en motsvarande maktkamp om språknormerna och skriftkulturen, även om frontlinjerna går annorlunda. Det handlar t.ex. om valet av engelska eller nordiskt modersmål som samhällsstyrande språk i olika sammanhang eller om utrymmet för sådan norska eller svenska som bär spår av att talaren eller skribenten har annat modersmål. Vill vi ha reda på vad som sker, och därmed också kunna formulera en språkpolitik som gynnar folkliga intressen, så väntar oss många undersökningar av läsande och skrivande verksamheter i vardagen.

Litteratur

Englund, Boel & Ledin, Per (red.), 2003: *Teoretiska perspektiv på sakprosa*. Lund

Giddens, Anthony, 1996 (1990): *Modernitetens följder*. Lund

Josephson, Olle (red.), 1996, *Arbetarna tar ordet. Språk och kommunikation i tidig arbetarrörelse*. Stockholm

Josephson, Olle, 1996b: "Chronschough på kommunalstämman. Hur folket erövrade ett offentligt språk för hundra år sedan." I: Lena Moberg & Margareta Westman, red., *Svenskan i tusen år. Glimtar ur svenska språkets utveckling*. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden. 81) Stockholm. S. 123–141

Karlsson, Anna-Malin, 2003: *Skrift och texter på bygget. En undersökning av vad och hur några byggnadsarbetare läser och skriver, verbalt och visuellt, in sitt arbete*. (Projektet Skriftbruk i arbetslivet, rapport 2). Stockholms universitet, Institutionen för nordiska språk.

Melander, Björn & Olsson, Björn (red.), 2001: *Verklighetens texter. Sjutton fallstudier*. Lund.

Teleman, Ulf, 2003: *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800*. (Skrifter utg. av Svenska språknämnden, 87) Stockholm

Sweet, Brian, 1995: *Social literacies. Critical approaches to literacy in development, ethnography and education*. Longman, London & New York

Venås, Kjell, 1986: "Tankar om det språksociologiske klimaet i Norden." I: *Språk i Norden 1986*. (Nordisk språksekretariats skrifter 5) Oslo

Pragerskolen og skriftlighedssproget – et tjekkisk perspektiv

Karen Gammelgaard

Titlen på denne artikel indeholder to ord som kræver lidt nærmere forklaring. Om 'Pragerskolen' i denne omgang blot så meget at begrebet betegner en gruppe forskere indenfor semiotikken i bred forstand (men især som anvendt indenfor sprog, tekst og litteratur), som mødtes i Prag fra omkring 1925 – og som med visse brutale afbrydelser har fungeret til i dag.

'Skriftlighedssprog' har siden Pragerskolens begyndelse været et centralt begreb i Skolens teoribygning. 'Skriftlighedssprog' er min oversættelse af den originale tjekkiske term *spisovný jazyk*. Den består af to ord: adjektivet *spisovný* og substantivet *jazyk*. *Jazyk* betyder sprog. Det er adjektivet *spisovný* som er vanskeligt at oversætte. Det har etymologi til fælles med ord som *psát* ('skrive'), *spisy* ('skrifter') og *spisovatel* ('forfatter'). I den autoritative tjekkiske ordbog (*Slovník spisovného jazyka českého*) defineres det som 'brugt i litteraturen og trykte medier overhovedet og i offentlige, talte ytringer (i skolen, i massemedier, på teatret og lignende)'. *Spisovný jazyk* betyder altså hvad nordiske lingvister kalder 'standardsprog' – en term der er overtaget fra amerikansk sprogvidenskab (Bloomfield 1933).

I en sammenhæng hvor der diskuteres skriftkultur, synes jeg imidlertid det er interessant at præsentere Pragerskolens teori ud fra tilnærmelsesvist det udtryk, Skolens forskere selv brugte og bruger. Det tjekkiske udtryk viser nemlig meget tydeligere end den engelske term at pragerne forstod standardsprog (= skriftlighedssprog) som intimt forbundet med sprogets eksistensmodus som skrift.

Det meste af artiklen handler om de teoretiske perspektiver som Pragerskolen kan tilbyde forståelsen af skriftlighedssproget. Men inden da vil jeg kort opridse de historiske betingelser teorien opstod under. Dels har de utvivlsomt meget stor betydning for denne specifikke teoris udformning. Dels mener jeg generelt at vi som sprogforskere bør indreflektere vores eget fag historicitet. Teorier, også sprogteorier, opstår på bestemte tider og på bestemte steder. Og de er på godt og ondt betinget af det.

Konteksten

Det tjekkiske sprogsamfund har lange skrifttraditioner. Omkring år 1400 findes en blomstrende skriftkultur, blandt andet med tilknytning til Karlsuniversitetet i Prag. Allerede på dette tidspunkt finder vi også forsøg på bevidst at regulere og kultivere sproget – f.eks. Jan Hus' ortografiske reform og flere versificerede terminologier med oversættelse af latinske begreber til tjekkiske ækvivalenter.

Tjekkisk er på dette tidspunkt et sprog som bruges indenfor alle områder af samfundslivet, inklusive de mest prestigefyldte som skønlitteratur, filosofi og religion. Den status går tabt fra trediveårskrigen (1618-38) hvorunder de tjekkiske lande kommer under østrigsk overherredømme, og den periode som med en karakteristisk metafor kaldes 'Mørketiden', indledes. Tjekkisk mister i denne periode brugsområder og prestige, især til tysk. 'Mørketiden' kommer til at vare ca. 300 år, frem til oprettelsen af Tjekkoslovakiet i 1918, da tjekkisk igen bliver det dominerende sprog indenfor alle kommunikative områder i de tjekkiske lande.

Fra begyndelsen af 1800-tallet var der vokset der en stærk tjekkisk national bevægelse frem som havde netop sproget som sit midtpunkt. 'En filologisk nation' kaldte polakken Adam Mickiewicz sin samtids tjekker. Moderne kultursemiotisk forskning (Macura 1995) har klassificeret den tjekkiske nationsbyggende bevægelse som 'lingvocentrisk'. 1800-tallet kendetegnes af en enorm sproglig ingeniørvirksomhed hvor en hær af patriotiske sprogaktivister medvirker til at reformere tjekkisk og udvide sprogets brugsområder – i første række tjekkisk forstået som det tjekkiske skriftlighedssprog. En sikker og fast autoritet for deres bestræbelser finder de i Josef Dobrovskýs grammatiske arbejder som grundigt, omfattende og klart beskrev tjekkisk grammatik på grundlag af skriftlige, historiske kilder.

Dobrovskýs elever og efterfølgere kunne følgelig især sætte deres kræfter ind indenfor ordforrådet. Ikke alle bidrag var lige kvalificerede. Alligevel lykkedes deres projekt med at skabe et fuldgyldigt, prestigefyldt tjekkisk skriftlighedssprog. Men det lykkedes på paradoksal vis: tjekkerne etablerede et skriftlighedssprog *før* dette skriftlighedssprog havde udsigt til at blive brugt i praksis. Tjekkerne fik i løbet af få årtier i deres skriftlighedssprog opbygget en hel tjekkisk verden, en hel tjekkisk semiosfære. Men det var en komplet tjekkisk verden som alene eksisterede i sproget. Længe før der faktisk eksisterede politiske, økonomiske og sociale forudsætninger for et fuldt udbygget moderne tjekkisk samfund, havde tjekkerne skabt eksempelvis en komplet naturvidenskabelig terminologi, et fuldstændigt tjekkisk filosofisk begrebsapparat, en hel samling tjekkiske juridiske termer og – mere kuriøst – også et komplet begrebsapparat til brug indenfor gymnastikken (Macura 1995).

De tjekkiske skønlitterære forfattere bestræbte sig på samme måde på at opdyrke en total nationallitteratur. De gik ikke af vejen for hvad vi i dag vil kalde bedrag. Da den tjekkiske skønlitteratur ikke disponerede over noget højværdigt nationalt epos overleveret fra de ældste tider, udarbejdede filologisk skolede forfattere et sådant litterært fortidsminde som komplementerede billedet af en fuldt udbygget tjekkisk skønlitteratur.

Projektet lykkedes som sagt; hvad der før var blevet udført på tysk, blev op mod år 1900 og videre ind i 1900-tallet i stadig højere grad udført på det på en gang nye og gamle tjekkiske skriftlighedssprog.

Men udviklingen af et prestigefyldt skriftlighedssprog i nationsbygningens navn havde sine omkostninger.

Det begyndte med at ordforrådet blev alt for rigeligt og dermed alt for dif-fust. For eksempel fandtes det allerede før 1850 ikke færre end ti ulike neolo-gismer for 'objekt' (Havránek 1936:92-3). Og på mange andre felter væltede det frem med lige så mange tjekkiske nyord som skulle erstatte tyske ord eller ord indlånt fra andre sprog. Det betød at skriftlighedssproget stod i fare for at miste sin stabilitet: forholdet mellem det som var tegn, og det som ikke var tegn, blev labilt.

Det havde måske været rationelt at rette op på det ved at indsnævre det alt for rigelige ordforråd. Men det skete ikke. Tværtimod valgte man at skærpe reg-lerne for grammatikken, for ordenes bøjning, afledning og stavning. Dobrovskýs liberale beskrivelse af den tjekkiske grammatik blev revurderet og indstrammet. Man kan følge hvordan toleransen for sideformer, varianter og indlån bliver mindre og mindre i tjekkiske grammatikker i 1800-tallets sidste tiår og de første årtier i 1900-tallet (jf. Gammelgaard 1996).

Disse indstramminger skete konsekvent i den historiske filologis og puris-mens navn. Det sprogligt korrekte blev det der stemte bedst overens med de former, som filologerne havde rekonstrueret ud fra deres granskning af skriftlige dokumenter – det vil sige dokumenter tilbage fra den tid hvor tjekkisk var et sprog med prestige, som blev talt og især skrevet af konger og lærde (Stich 1987). Grammatikken i skriftlige kilder omkring 1500 eller endnu ældre blev idealet og rettesnoren for sprogrigtighed.

Det bevirkede at tjekkerne i virkeligheden sprang flere århundreders sprog-udvikling over, sådan som den især havde forløbet i Bøhmen (den vestlige del af de tjekkiske lande med Prag som midtpunkt). Resultatet blev en påfaldende dis-krepans mellem på den ene side skriftlighedssproget – og på den anden side det sprog som alle talte med deres nærmeste familie, venner og arbejdskammerater.

Funktionalisme

Det er på denne historiske baggrund indsatsen fra medlemmerne af Pragerskolen må ses. Som nævnt begyndte Pragerskolen sin virksomhed midt i 1920'erne; den såkaldte Pragerlingvistcirkel blev grundlagt i 1926. Cirkelens formand Vilém Mathesius karakteriserede sprogsituationen i det 20. århundredes første årtier som en situation med en 'fatal kløft' mellem skriftlighedssproget og det uformel-le talesprog specielt i Bøhmen. Kløften blev blot større af at tjekkerne nu var en statsbærende nation. Oprettelsen af den tjekkoslovakiske republik fremprovokerede en lang række sproglige problemer af rent praktisk art som pressede på for at blive løst.

Da Cirkelens medlemmer for første gang trådte offentligt frem som en grup-pe, engagerede de sig kraftigt præcist i diskussionen om skriftlighedssproget.

Deres omfattende og hidsige diskussioner med puristerne i begyndelsen af 1930'erne medførte at Lingvistcirkelns repræsentanter fik skærpet deres holdning og blev tvunget til større grad af refleksion (Nebeska 1987). Deres indlæg fra diskussionen dengang anses i dag som det første forsøg på en videnskabelig teori om standardsprog (Daneš 1996).

Det er de tanker der kom frem her, som udgør kernen i Pragerskolens teori om skriftlighedssproget. Den er udover Vilém Mathesius mest forbundet med navne som Bohuslav Havránek, Alois Jedlička og František Daneš. Det er i deres arbejder jeg tager udgangspunkt fra nu af.

Det fælles ved deres tilgang er at den basale forståelse af sprog er eksplicit og erkendt funktionalistisk: 'Sprog er en samling af midler til at nå et mål' hedder det i Pragercirkelns teser fra 1929. En lidt mere udførlig reformulering er: 'Sprog er et system af formålstjenlige udtryksmidler, et tegnsystem, som viser sig for os som de samlede muligheder, medlemmerne af et sprogsamfund på en bestemt tid og på et bestemt sted har til rådighed til kommunikation, og som vi lærer at kende når de realiseres i enkelte ytringer' (Mathesius 1961, citeret efter Daneš 1991:161).

Denne funktionalistiske grundopfattelse – at et sprog ikke bare er et abstrakt, statisk system men et sæt midler vi aktiviserer til ganske bestemte formål – får øjeblikkelige konsekvenser for holdningen til hvad der er korrekt sprog. Netop det udgjorde det centrale stridspunkt i debatten med puristerne. Pragercirklen gør nemlig med det samme op med det syn som knytter sig til purismen og historicismen. Korrekt er for Pragercirklen ikke det der kan klassificeres som 'rent tjekkisk' og dokumenteres i skrifter fra den nationale guldalder. Korrekt er derimod det som bedst varetager formålet med den enkelte ytring. Det afgørende krav til sproglig korrekthed er om et givet udtryk er adækvat i relation til sin kommunikative opgave.

Moderne tjekkiske forskere (Čmejrková og Daneš 1993) har set denne markante ændring i holdningen til sprogrigtighed som et udtryk for en bredere bevægelse i samtidens tjekkiske samfund: en bevægelse væk fra en rent nationalt, romantisk orientering og over til en orientering hvor borgeren kommer i centrum. Bort fra individets sprog som en del af en national organisme, og hen mod en holdning hvor individet og dets muligheder for at udtrykke sig optimalt står i centrum.

Norm og kodifikation

Det funktionalistiske sprogsyn åbner også for en forståelse af at ét er sprog som det foreskrives, noget andet er sprog som det rent faktisk tales og skrives. Den forståelse udtrykker Pragerskolen ved de to begreber 'kodifikation' og 'norm'. Kodifikation er eksplicit formulerede regler for korrekt sprog, offentliggjort i autoritative værker, f.eks. ordbøger, grammatikker og lærebøger. Norm er for-

ventningshorisonten, de uskrevne regler for hvordan et givet fællesskab rent faktisk aktiviserer sprogsystemet i bestemte situationer.

Alle sprog og alle sprogvarieteter har normer; norm er med andre ord en grundliggende sprogvidenskabelig kategori. Bare skriftlighedssprog har i tillæg kodifikation sådan som den er foreskrevet af lingvister eller andre med autoritet på feltet. Der er altså et moment af aktiv indgriben i skriftlighedssprog som ikke findes for andre sproglige varieteter. Denne aktive indgriben kalder tjekkerne *jazyková kultura* hvilket direkte oversat betyder ‘sprogkultur’, men som ligger tættere på det vi forstår som ‘sprogpleje’ (se f.eks. Neustupný 1978).

Det er formålstjenligt mener Pragerskolen, at skriftlighedssprogets kodifikation ligger nogenlunde tæt op til skriftlighedssprogets aktuelle norm. Hvis en form er vel indarbejdet i normen, er der god grund til også at kodificere den. Hvad tjekkerne kalder ‘normhed’, det at et udtryk forekommer i normen, bliver derfor endnu et forhold som sprogforskeren må tage højde for, når han eller hun kodificerer et bestemt udtryk.

Den kodificerende lingvist må derfor sætte sig grundigt ind i skriftlighedssprogets eksisterende norm. Og han eller hun må også være i stand til at begribe dens dynamik, sådan at kodifikationen hverken bliver for arkaisk eller for åben for nye udviklinger, især dem som er umiddelbart afledt af det uformelle talesprog (Daneš 1996).

I debatten med puristerne i 1930erne fastsatte Pragercirklen meget klart hvad lingvisten skulle bruge som undersøgelsesmateriale for at kunne bestemme skriftlighedssprogets norm: de sidste 50 års skriftlige praksis (med undtagelse af skønlitteraturens mest særegne udtryk), de intellektuelles bevidsthed om skriftlighedssproget og deres mundtlige praksis (*Pražský lingvistický kroužek*, 1932).

Modernitet

I diskussionerne med puristerne fremhævede Havránek intellektualisering som skriftlighedssprogets samlende særtræk, idet intellektualisering defineres som ‘sprogets justering til at ytringer på sproget kan være eksakte og præcise, abstrakte efter behov og i stand til at udtrykke tænkningens sammenhæng og kompleksitet’ (1932:45). I overensstemmelse med denne klart funktionelle opfattelse af skriftlighedssprogets centrale karakteristik, udarbejdede Havránek nedenstående taksonomi for skriftlighedssproget.

Funktioner

kommunikativ
praktisk-faglig
teoretisk-faglig
æstetisk

Funktionssprog

konversationsprog
arbejdssprog
videnskabeligt sprog
digterisk sprog

Funktionsstile

- efter ytringens konkrete mål
- efter form: privat – offentlig
 mundtlig – skriftlig

Som det fremgår, opererer Havránek med tre kategorier: 1) fire forskellige *funktioner* 2) fire tilsvarende *funktionssprog* og 3) et ikke nærmere bestemt antal *funktionsstile*. Forskellen mellem funktionssprog og funktionsstile går på omfang: funktionssprog er de sproglige midler som generelt mobiliseres, når man ytrer sig indenfor én af de fire grundfunktioner. En funktionsstil er et mindre generelt fænomen som bestemmes ud fra to kriterier bundet til de enkelte, konkrete ytringer: a) det konkrete mål med ytringen, b) ytringens form (intim eller offentlig; mundtlig eller skriftlig).

Som bekendt er der lavet mange andre opstillinger af sprogets funktioner – mest berømt er vel Roman Jakobsons fra 1960. Havráneks taksonomi er næsten 30 år tidligere, og den er på nogle måder ret gammeldags og let at kritisere. Den er da også siden blevet både modificeret og udbygget (se f.eks. Kraus 1987). Men det mest interessante ved den er måske at den *kun* gælder for skriftlighedssproget. Den er udtrykkeligt en funktional taksonomi for skriftlighedssproget. I to af funktionssprogene, konversationssproget og det æstetiske sprog, kan der ganske vist indgå elementer som ikke tilhører skriftlighedssproget. Men det understreger blot det funktionalistiske udgangspunkt: ikke formerne, men funktionerne afgør hvad der falder indenfor skriftlighedssprogets domæne.

Hvis vi ser lidt nærmere på de funktioner, funktionssprog og funktionsstile, som indgår i Havráneks taksonomi, er det let at se at de er udsprunget af kommunikative behov i et moderne samfund: et samfund med videnskab, skrift, institutionaliseret kultur og behov for offentlig mundtlig og skriftlig kommunikation. Pragerskolens selvforståelse er da i almindelighed også udpræget modernistisk. Sprogforskeren ser sig selv som en aktør i moderniteten, og sprogforskeren skal yde sit ekspertbidrag indenfor konstruktionen af det moderne (Toman 1995).

I Havráneks senere arbejder om skriftlighedssproget betones dette endnu stærkere. Han indfører blandt andet en skelnen mellem på den ene side skriftlighedssproget som netop modernitetens centrale sproglige varietet, og på den anden side hvad han kalder ‘kultursproget’, den varietet som i før-moderne samfund brugtes til kommunikation indenfor prestigefyldte og formelle domæner, f.eks. religion, kultur og administration.

Denne sammenhæng mellem modernitet og skriftlighedssprog er kommet endnu tydeligere til udtryk hos den amerikanske sprogforsker Paul Garvin som er stærkt påvirket af Pragerskolen. Garvin lader simpelthen modernisering indgå som en del af sin definition af skriftlighedssprog (‘standard language’ i Garvins terminologi). Et standardsprog er opsummerer Garvin, ‘en kodificeret varietet af et sprog som varetager de mangfoldige og komplekse kommunikative behov i et sprogsamfund der har opnået modernisering eller som tilstræber at opnå det.’ (1993:43)

Æstetik

Som det fremgår af Havráneks taksonomi, er en af af skriftlighedssprogets funktioner den æstetiske funktion. Her er han påvirket af sin kollega, æstetikforskeren Jan Mukařovský. Havráneks og Mukařovskýs synspunkt på relationen mellem skriftlighedssprog og æstetik kan ultrakort introduceres ved hjælp af begreberne ‘automatisering’ og ‘aktualisering’. Automatisering er en sådan brug af sproget at vi ikke lægger mærke til det, fordi det stemmer overens med den måde sproget bruges i tilsvarende ytringer. Aktualisering er derimod en sådan brug af de sproglige resurser at vi bemærker sproget selv: vi bliver bevidste om og sanser sprogets semiotiske natur (Havránek 1932) .

Både automatisering og aktualisering er dermed direkte forbundne med eksistensen af skriftlighedssproget som et givet sprogsamfunds centrale norm. At der findes et skriftlighedssprog letter i første omgang den sproglige kommunikation. Hvis (skriftlig og/eller formel) kommunikation holder sig indenfor indenfor skriftlighedssprogets norm, ænses vi ikke at vi bruger sprog. Vi bemærker ikke at vi bruger tegn for noget, som ikke er tegn. Vi kommunikerer med andre ord automatiseret – og at kunne gøre det er utvivlsomt en uhyre stor praktisk fordel.

Men skriftlighedssprogets norm giver os også en baggrund, en forventningshorisont, for at bemærke de æstetisk motiverede oprør mod normen, altså for at sanse aktualiseringerne. Når normen brydes – det sker mest typisk, konsekvent og systematisk i skønlitterære tekster – opdager vi at sprog og ikke-sprog er to helt forskellige fænomener. Denne opdagelse finder sted glimtvis og for det meste helt ubevidst så snart vi i en tekst ænses det aktualiserede, og den tilbyder en særlige form for erkendelse – både af sprogets væsen og af det som ikke er sprog (Mukařovský 1932).

Denne særlige tænkning om æstetisk virkende sprog lægges der op til i Havráneks taksonomi hvor den æstetiske funktion skilles ud som en af skriftligheds sprogets basale funktioner. Tillige medførte Havránek indplacering af den æstetiske funktion som blot én af skriftligheds sprogets funktioner at de øvrige funktioner og deres tilhørende funktionssprog kunne inddrages som legitime forskningsobjekter (Hausenblas 1994). Havráneks taksonomi er derfor på mange måder udgangspunktet for tjekkisk stilistik og tekstvidenskab som vi kender dem i dag.

Strukturelle egenskaber

Indtil videre har vi mest set på skriftligheds sprogets funktioner. Det er nu på tide kort at omtale hvordan Pragerskolen ser på skriftligheds sprogets mere rent systemiske egenskaber.

Centralt er her Mathesius' begreb 'elastisk stabilitet' (1932). For at et skriftlighedsprog kan fungere optimalt, må det i følge Mathesius være i besiddelse af to strukturelle egenskaber: det må være *fleksibelt* og det må være *stabilt*.

Fleksibilitet er nødvendig for at skriftligheds sproget skal kunne tilpasse sig de stadig nye kommunikative krav, det moderne samfund stiller. Det er f.eks. nødvendigt med mekanismer for orddannelse som er enkle, produktive og systematiske, og med en syntaks som er i stand til at udtrykke stadig mere komplicerede og komplekse sammenhænge.

Men samtidig må standardsproget have en vis stabilitet. Ord må f.eks. have en nogenlunde stabil betydning, og de må have en nogenlunde fast og konsekvent form. Det er der mange indlysende praktiske årsager til. Stabiliteten skal i tillæg sikre at sprogsamfundet bevarer en vis historisk kontinuitet. Sprogsamfundets medlemmer må være i stand til at holde forbindelsen til sin fortid ved at kunne læse egne tekster fra ældre tider.

Overført til spørgsmålet om kodifikation betyder det, at sprogforskeren må kodificere sådanne udtryk og former som i sig forbinder både noget dynamisk, noget elastisk, og noget stabilt.

Først som et sidste krav til kodifikationen kommer at sproglige midler også helst skal være systemiske: de bør passe til sprogets system sådan som vi kender det.

Opsummerende resulterer altså Pragerskolens teori om skriftligheds sproget i fire krav som må varetages af kodifikationen. Et udtryk må for at kunne kodificeres være

- funktionelt adækvat
- dokumenteret i normen
- honorere kravet om elastisk stabilitet
- systemisk.

Selvrefleksion

Jeg har nu præsenteret nogle af Pragerskolens grundtanker om skriftlighedssprog sådan som de stort set var udviklet før 2. verdenskrig. Pragerskolen vandt diskussionen med puristerne i 1930'erne i den forstand at Pragerskolens indfaldsvinkel siden har domineret tjekkisk sprogvidenskab.

Op til i dag er der sket meget: f.eks. er der udarbejdet et meget mere præcist terminologisk apparat; der videreudvikles en funktionel stilistik med overgang til tekstvidenskab (Karel Hausenblas, František Daneš m.fl.); der er blevet forsket kontrastivt på de slaviske skriftlighedssprog (Alois Jedlička), og der er naturligvis blevet kodificeret og udført uendelig meget sprogpleje i praksis.

Mere interessant i et generelt perspektiv er imidlertid hvad man måske kunne kalde 'kodifikatorernes selvrefleksion'. Som nævnt går opfattelsen af skriftlighedssproget hånd i hånd med idéer om at lingvisterne har pligt til at medvirke til at skriftlighedssproget hele tiden kultiveres. Lingvisterne bør drive aktiv sprogpleje, navnlig i form af kodifikation. Men den aktivitet rejser et overordnet spørgsmål: hvilke værdier støtter vi os i grunden til, når vi kodificerer?

De mulige svar på spørgsmålet har Daneš (1993) systematiseret teoretisk. Daneš opfatter holdningerne hos de lingvister der kodificerer, som et udtryk for holdninger til værdier der trives i det sprogfællesskab, lingvisterne repræsenterer. Sådanne værdier beskriver Daneš ved hjælp af fem variabler hentet fra sociologien. De kan udtrykkes som skalaer hvis endepunkter udgør modsatte værdiorienteringer. Her er de gengivet med Daneš' originale engelske termer:

rationality	affectivity
specificity	diffuseness
universalism	particularism
efficiency	quality
long-term aims	short-term aims

I den ene ende af skalaerne finder vi altså fællesskaber som sætter pris på værdier knyttet til forstand, specialisering og målrettethed, almengyldighed, effektivitet og langsigtede mål. I den anden ende har de værdier som fællesskabet prioriterer, at gøre med følelser, med at ting ikke er snævert målrettede, at de er særegne og særprægede, har kvalitet og tjener kortsigtede mål. I princippet kan de enkelte værdier fra venstre kolonne kombineres helt frit med værdierne fra højre kolonne, men som regel optræder de værdier der her er opstillet i hver sin kolonne, sammen.

Daneš' beskrivelse giver et godt analyseapparat til at beskrive værdier som lingvister lægger til grund for deres kodifikation. Men det skal tilføjes at det

naturligvis ikke er enkelt i praksis at finde ud hvordan konkrete sproglige former afspejler værdierne.

Kritik – og svar

Daneš' model kan også bruges til her til sidst at opsummere kritikken mod Pragerskolens teori om skriftlighedssproget. Groft sagt går kritikken på at Pragerskolen har baseret sig for entydigt på 'venstre-værdierne' i Daneš' model.

Nogle kritikere mener at Pragerskolen har været alt for villig til at bedrive sproglig ingeniørkunst 'i funktionens og interventionens navn' som det hedder i titlen på et sådant opgørsskrift (Starý 1995). Pragerskolens forskere anklages for at have stået alt for hårdt på venstre-sidens værdier, måske fordi det er dem som giver lingvisten mulighed for at intervenere og drive sprogligt ingeniørarbejde.

Svaret på den kritik har været pragmatisk: almindelige mennesker har faktisk nogle gange problemer med at bruge skriftlighedssproget, med at stave, udtale fremmedord og bøje ordene korrekt. Og almindelige sprogbrugere forventer med fuld ret at de her kan få hjælp af dem, som beskæftiger sig professionelt med sprog, altså af lingvisterne (Daneš 1996).

Andre kritikere hævder at Pragerskolens teoretiske og praktiske fokusering på skriftlighedssproget har medført, at tjekkisk sprogvidenskab i det 20. århundrede har interesseret sig alt for lidt for sprogets andre varieteter (jf. Gammelgaard 1999). F.eks. har man endnu ikke i dag nogen ordbog over hele det tjekkiske sprog, altså inklusive de ord som forekommer hyppigt i varietetene med lav prestige (sådanne værker er dog på vej især som et resultat af arbejdet med meget store elektroniske corpora, se <http://ucnk.ff.cuni.cz/>). Den radikale udgave af dette synspunkt består i at også kodifikationen må tage større hensyn til det uformelle talesprog. En sådan kodifikation, hævdes det, ville oven i købet være en demokratisk velgerning for de mange sprogbrugere som har problemer med at mestre skriftlighedssprogets komplicerede regler (Hronek og Sgall 1992).

Denne kritik er især blevet imødegået med argumentet om at stabilitet i skriftlighedssprogets kodifikation er nødvendig for ikke at miste den nationale kulturarv. En anden mere politisk begrundet reaktion er at det at oplære alle medlemmer af det tjekkiske sprogsamfund til at beherske skriftlighedssproget, har et fuldgodt demokratisk perspektiv: målet er jo at flest muligt får adgang til de fælles kulturelle goder, sådan som de er indlejret i skriftlighedssproget (Kořenský 1997). Det er dog fortsat et højst reelt problem at der er meget stor strukturel afstand mellem det talte sprog og skriftlighedssproget. Afstanden er så stor, at det kan diskuteres om der egentlig findes nogen talt variant af skriftlighedssproget. I hvert fald er det talte skriftlighedssprog under konstant pres fra den bøhmiske interdialekt.

Endelig er svaret på kritikken at Pragerskolens skriftlighedsteori i virkeligheden er mere rummelig end det almindeligvis antages. 'Højresidens' værdier

fra Daneš' skema er faktisk indbygget i Pragerskolens teoretiske fundament, og de er i et vist omfang også blevet praktisk realiseret. Det kan dokumenteres at Pragerskolens klassikere erkendte at skriftlighedssproget også er vigtigt for følelser og for at et sprogsamfund kan præsentere sig som noget særegent – hvilket jo er en forudsætning for identitet (Daneš 1996).

En god illustration på denne skriftlighedssprogets repræsentative funktion finder jeg netop i det tjekkiske sprogsamfunds egen historie, nærmere bestemt i 1800-tallets nationale bevægelse for at skabe et eget skriftlighedssprog. Som nævnt indledningsvist lykkedes det jo faktisk tjekkerne at skabe et fuldt udviklet nationalt skriftlighedssprog. Det skete ikke med udgangspunkt i at et sådant sprog ville være effektivt eller målrettet, men derimod fordi det kunne udtrykke værdier som repræsenterede ønsket om egenart, om følelsesmæssig tilknytning og om særlig sproglig kvalitet.

Litteratur

Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. New York: Holt.

Čmejrková, Světa og Daneš, František. 1993. "Jazyk malého národa". *Slovo a slovesnost*, 54, 19-30.

Daneš, František. 1987. "Values and Attitudes in Language Standardization", i *Reader in Czech Sociolinguistics*, red. J. Chloupek, J. Nekvapil et al., Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 206-45.

— 1991. "Mathesiova koncepcie funkční gramatiky v kontextu dnešní jazykovědy". *Slovo a slovesnost* 52, 1991, 161-74.

— 1996. "Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro i proti", i *Spisovnost a nespisovnost dnes*, red. Rudolf Šrámek. Brno: Masarykova univerzita, 19-27.

Dobrovský, Josef. 1809. *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenern Kenntniss für Böhmen*. Praha: Johann Herrl.

Gammelgaard, Karen. 1996. *Two studies on written language: Derrida, Vachek and spoken vs. written language. Dobrovský's Czech standard language norm*. Meddelelser 74. Slavisk-baltisk afdeling. Oslo: Universitetet i Oslo.

— 1999. "Common Czech in Czech Linguistics". *Slavonica* 5, 32-51.

— 2002. "Approaching the Rise of Spoken Standard Language: The Case of Polish, Czech, and Slovak 1800-1918". *The Slavonic and East European Review*, 80, 2002, 201-63.

Garvin, Paul. 1993. "A conceptual framework for the study of language standardization". *International journal of the sociology of language* 100/101, 1993, 37-54.

- Hausenblas, Karel 1994. "Approach to the Standard Language, its Culture and Style", i *The Prague School of structural and functional linguistics*, red. Ph. A. Luelsdorff, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 311-32.
- Havránek, Bohuslav. 1929. "Influence de la fonction de la langue littéraire sur la structure phonologique et grammaticale du tchèque littéraire". *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 1, 1929, 106-20. (1966 i: *A Prague School Reader in Linguistics*, red. Josef Vachek, Bloomington & London: Indiana University Press, 252-269).
- 1932. "Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura", i *Spisovná čeština ...* 32-84 (1964: "The functional differentiation of the standard language", i *A Prague School Reader on Esthetics, Literary Structure, and Style*, red. Paul Garvin, Washington: Georgetown University Press, 3-16)
- 1936. "Vývoj spisovného jazyka českého". I *Československá vlastivěda. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, 1-144.
- 1963. *Studie o spisovném jazyce*, Praha: ČSAV.
- Hronek, Jiří og Sgall, Petr. 1992. *Čeština bez příkras*. Praha : H&H.
- Jakobson, Roman. 1960. "Linguistics and Poetics", i *Style in Language*, red. Thomas A Sebeok. Massachusetts: The M.I.T. Press, 350-77.
- Jedlička, Alois. 1982. "Theorie der Litteratursprache", i *Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege*. Teil 2, red. Jürgen Scharnhorst et al. Berlin: Akademie Verlag. 40-91.
- Kořenský, Jan. 1997. "O hodnotách pražského funkcionalismu, jazykové kultury a o češtině včera i dnes nekonvenčně", *Slovo a slovesnost* 38, 1977, 35-42.
- Kraus, Jiří. 1987. "On the Sociolinguistic Aspects of the Notion of Functional Style", *Reader in Czech Sociolinguistics*, red. Jan Chloupek and Jiří Nekvapil et al., Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 83-93.
- Macura, Vladimír. 1995. *Znamení moci*. Praha: H&H.
- Mathesius, Vilém. 1932. "O potřebě stability v spisovném jazyce", i *Spisovná čeština ...*, 14-31 (1976: "Über die Notwendigkeit der Stabilität in der Literatursprache", i *Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege*. Teil 1, red. Jürgen Scharnhorst et al., Berlin: Akademie Verlag, 86-102).
- 1961. *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*. Praha: ČSAV (1975: *A functional analysis of present day English on a general linguistic basis*. Haag: Mouton).
- Mukařovský, Jan. 1932. "Jazyk spisovný a jazyk básnický", i *Spisovná čeština...*, 123-56 (1964: "Standard Language and Poetic Language", i *A Prague School Reader on Esthetics, Literary Structure, and Style*, red. Paul Garvin, Washington: Georgetown University Press, 17-30).

- Neustupný, Jiří. 1978. *Post-structural approaches to language*, Tokyo: University of Tokyo Press, 258-68.
- Pražský lingvistický kroužek*. 1932. "Obecné zásady pro kulturu jazyka", i *Spisovná čeština...* 245-58.
- Slovník spisovného jazyka českého*. 1989. Praha: Academia.
- Spisovná čeština a jazyková kultura*. 1932. Red. B. Havránek og M. Weingart, Praha: Melantrich.
- Starý, Zdeněk. 1995. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum.
- Stich, Aleksandr. 1987. "On the Beginnings of Modern Standard Czech", i *Probleme und Perspektive der Satz- und Textforschung*, Praha: Matematicko-fyzikální fakulta UK, 121-28.
- Toman, Josef. 1995. *The Magic of a Common Language*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Kulturesemiotiske perspektiv på skriftkulturen

Jostein Børtnes

I dag skal eg byrje med å konstatere det sjølvklåre: at eg talar nynorsk. Det har eg, så vidt eg minnest, aldri gjort offentleg før. Når eg ikkje har brukt det andre skriftspråket vårt, har eg alltid tala austelemarksdialekten min. Og for meg er det stor skilnad mellom det å tala på dialekt og å tala standard nynorsk. Dialekten vart tileigna på ein måte mange vil kalle "naturleg", medan tileigninga av nynorsken hadde meir karakter av å lære eit framandspråk. Med det meiner eg at møtet med nynorsken var eit skulefag, med lærebøker, skriftlege øvingar og høgtlesing, med reglar for kva som er korrekt og ukorrekt.

Likevel var det ein skilnad mellom framandspråk og nynorsk. Det siste forstod du før du hadde lært det. Det var det målet far min alltid snakka som lærar i Telemark. Hadde han snakka sognedialekten sin, ville bygdefolket påstått at han tala uforståeleg. Den kunne han berre ta fram når han hadde sognebesøk, eller når vi var i Sogn i sumarferiane. Og då tok det alltid nokre dagar før vi borna hadde vent oss til den nye språkidentiteten åt far vår.

Som tillært standardspråk hadde nynorsken mange fellestrekk med bokmålet. Det lærde vi òg på skulen, og ikkje minst gjennom litteraturen, etter kvart som vi byrja lese bøker. Og det byrja tidleg. Samstundes vart vi tidleg medvetne om at det òg fanst folk som tala dette språket, ikkje berre i byen — bokmålet vart ofte omtala som "bymål" — men også heime i bygda hadde mor og far innflyttarvener som snakka det målet. Dei tala bokmål på liknande måte som far tala nynorsk. Det meste forstod vi, nokre gonger måtte vi omsetje for å forstå.

Omsetjing lærde vi oss tidleg å sjå på som ein sjølvstendig ting. Far forsto ikkje alltid dei dialektorda vi brukte, og vi heller ikkje alltid hans. Vi sa "brisk," han sa "einer," han kunne seie "jordeple" for "poteter," og "brok" for "bukse," for berre å ta nokre døme eg hugsar frå eg var liten.

I det store og heile må det likevel være rett å seie at eg og syskena mine etter kvart som vi voks opp i tillegg til dialekten vår også kunne bruke nynorsk og bokmål, skriftleg som munnleg, medan far sin sognedialekt var eit mål vi forstod, men ikkje kunne bruke sjølve.

Den situasjonen er her har skissert, er ikkje eineståande. Kor mange som er fleirspråklege på denne måten i Noreg, veit eg ikkje. Men ganske sikkert er dette den språklege normalsituasjonen for dei fleste nordmenn, som i tillegg vel no også er meir eller mindre engelskspråklege. I grell kontrast til den språkpolitiske fiksjonen om at vi *anten* høyrer heime i nynorsken *eller* i bokmålet, om det er nokon som framleis festar nokon lit til denne konstruksjonen.

Far min var ihuga målmann. Men samstundes var han uvanleg tolerant, også i tilhøve til oss born og dei vala vi gjorde som tenåringar. Også når det galdt språk. Då eg i 2. real fortalde heime at eg ville skifte til bokmål, ville han gjerne vite kvifor, men han gjorde ingen freistnad på å overtale meg til ikkje å gjere det.

Kva var så grunnen til at eg skifta språk? Ein grunn var reint pragmatisk. På realskulen på Rjukan gjekk eg i ein klasse med elevar både frå byen og frå bygda. Ein dag spurde ei av jentene frå byen kvifor eg ikkje kunne snakke som ho, når eg tydelegvis meistra Rjukan-målet òg. Det logiske svaret på dette måtte bli: ja, kvifor ikkje? Og i mange, mange år vart språkbruken min *diglossisk*, dvs. at eg snakka dialekten min med dei heime og folk frå bygda, medan eg brukte bokmål, eller snarare riksmål, med folk frå byen. Men etter kvart vart krinsen av dialekttalende slekt og vener mindre, og språkrøynda mi meir og meir prega av at sambuaren min og etter kvart også venene og kollegaene mine tala bymål. Det siste endra seg fyrst då eg kom til Bergen i 1984. Her kom eg inn i eit nynorskdominert universitetsmiljø, der den nynorske skriftkulturen er sentral og nynorsk standardspråk med eitt tyktest naturleg. Særleg etter at eg vart aleine, har freistinga vore stor til å skifte målform.

Men i mellomtida har riksmålet vore arbeidsreiskapen min i over femti år, og det er vanskeleg å byte ut ein reiskap du har prøvd å slipe og skjerpe i så lang tid.

No kan de spørje: kvifor har eg opphalde meg så lengje med den språklege fortida mi, når eg er vorten beden om å sjå på skriftkulturen i kultursemiotisk perspektiv?

Eg skal freiste å svare på dette spørsmålet. Men la meg fyrst summere opp det eg meiner er kvintessensen av det eg har sagt hittil:

Når eg ser attende på min eigen språksituasjon i kulturemiotisk perspektiv, er det tre aspekt eg gjerne vil trekkje fram:

1. Språk har i mitt liv alltid handla om kommunikasjon, både i skrift og i tale.
2. Språk har alltid vore kroppsleggjort eller inkarnert, i form av ytringar i tale eller skrift. Og
3. Eg har aldri levd i det ein i kulturemiotikken kan kalle det (språk)kulturelle kjerneområdet. Eg har alltid vore i språklege grenseland, der ulike språk og kulturar møtest, det vere seg i konfrontasjon eller i samhandling. Og verdien av dette er vorten stadig klårare, særleg når denne fleir- og ulikespråklegdomen vert sett inn i eit kulturemiotisk perspektiv.

Språk som kommunikasjon i skrift og i tale

Mot denne bakgrunnen blir det ganske vanskeleg å forstå formuleringar som dei til Helge Sandøy i ein elles svært interessant artikkel, ”Skrift og tale — to kulturar?” i *Modernity, Nation, Written Culture*, som eg har lese i samband med denne førelesinga. Her talar Sandøy om ”å kle kulturen av språket, slik at vi kan sjå om og korleis det nakne skriftspråket og det nakne talemålet kan vere det same — dvs. som lingvistisk struktur.”¹²⁰

Eg finn denne biletbruken høgst problematisk, særleg i lys av Jurij Lotmans og Mikhail Bakhtins språketeoriar. Den fyrstnemnde insisterte i seinare år, dvs. i 80-åra, på at *teksten* alltid var før *systemet*, at systemet, grammatikken, alltid er ein abstraksjon med utgangspunkt i tekstkorpora. I lys av denne erkjenninga vert Sandøys metafor om ”lingvistisk struktur” som ”det nakne” språket, skreve eller talt, tvilsamt. Eg er freista i staden til å tale om språkmord og språkleg patologi utført på eit lik eller eit skjelett, for å finne ut noko om korleis det levande språket er strukturert, omtrent slik medisinarane arbeider med den daude menneskekroppen for å få kunnskap om den levande.

Hjå Lotman høyrer grammatikskrivning til det stadiet han kallar det semiotiske systemets ”auto-deskripsjon.” Dette er ”systemet si høgste og endelege form for strukturell organisering”:

Sjølve deskripsjonsprosessen fører den strukturelle organiseringa av systemet til endes. Dette er det stadiet der grammatikkar vert skrivne, skikkar og juridiske normer kodifiserte. Når dette skjer, tener systemet når det gjeld den strukturelle organiseringa. Men det taper dei indre reservane av uvisse som gjev det fleksibilitet, større informasjonskapasitet og evne til dynamisk utvikling.¹²¹

¹²⁰ Helge Sandøy, ”Skrift og tale — to kulturar?” J. Peter Burgess & Odd Monsson (eds.), *Modernity, Nation, Written Culture* (Kulturstudier nr. 21), Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2002, 113-133.

¹²¹ Yuri M. Lotman, *Universe of the Mind*, London & New York: Tauris, 1990, 128.

Den viktigaste skilnaden mellom ytringa og språkssystemet ligg på meiningsplanet. Så lenge orda vert sette i sitt lingvistiske aspekt er dei ingen sine. Orda sin nøytrale, leksikalske mening sikrar deira ålmenne forståing og gjer kommunikasjon mogeleg mellom brukarar som meir eller mindre meistrar same språk. Men det lingvistane så ofte gløymer, er at vi aldri høyrer orda i andre samanhengar enn i individuelle ytringar, les dei innafor konteksten av individuelle tekstar. I desse individuelle kontekstane, munnlege som skriftlege, får orda ei individuell, eineståande nyansering som del av ytringas urepeterbare, individuelle kontekst, ein kontekst som aldri kjem att. I dette perspektivet kan vi med Bakhtin sonde mellom tre aspekt orda vert eksponerte i for den talande: som nøytralt ord i språket, eit ord som er ingen sitt; som ein annans eller andres ord; og til slutt som mitt ord. For når eg brukar eit ord, vil eg alltid bruke det i *mi mening*. I begge dei siste aspekta er ordet ekspressivt, men denne ekspressiviteten går ikkje inn i ordet *an sich*: den vert til i kontaktflaten mellom ordet og røynda innanfor den konkrete situasjonen som manifesterer seg i ei konkret ytring. Ordet fungerer i dette tilfelle som uttrykk for den enkelte si individuelle evaluerande posisjon (autoriteten, forfattaren, forskaren, far, mor, venen, læraren, etc.) — dvs. som abbreviatur for ytringa.¹²²

Språk er kroppsleggjort, inkarnert, i form av ytringar i tale eller skrift

Språkets inkarnasjon, er ein grunnføresetnad for Bakhtins språketeori og for hans teori om *talegenrane*. I motsetnad til den tradisjonelle lingvistikken, som ikkje gjekk ut over setningsnivå i sine analyser av språket, legg Bakhtin *ytringa* til grunn for sine. Det vil òg seie at han alltid reknar med eit utsegnssubjekt eller autor, som ytringas opphav, og ein lydar, den eller dei ytringa er rette mot. Og i motsetnad til den heller primitive kommunikasjonsmodellen vi hugsar frå Saussures *Cours de linguistique générale*, der den talande er aktiv og den lydande passiv, sjølv om rollene alternerer, er Bakhtin sine kommunikasjonspartnerar likeverdige, samhandlande deltakarar i ein *dialogisk* kommunikasjonsprosess, der det å lyde er like aktivt som å tale. Ytringa føreset og responderer på andres ytringar, samstundes som ho føregrip framtidige responsar. ”All forståing er svanger med svar og føder alltid eit svar — den lydande blir talande.” (Bakhtin 1998, 11). Dette er noko eg vil kome attende til. Men la oss fyrst sjå litt på talegenre-omgrepet til Bakhtin.

Talegenrar er eit vidfemnande omgrep. Det inkluderer så ueinsarta fenomen som kvardagsreplikkar på ned til eitt ord, og romanverk i mange bind, den standardiserte militærkommandoen (der alt, også intonasjonen er stereotyp), til djupt individuelle lyriske dikt, osv. (Bakhtin 1998, 2).

Bakhtin deler talegenrane inn i to hovudkategoriar: dei primære (eller enkle), og dei sekundære (komplekse). Sekundære talegenrar er alt frå romanar og sko-

¹²² Mikhail M. Bakhtin, *Spørsmålet om talegenrane*, oms. og med etterord av Rasmus Slaattelid, Bergen: Ariadne, 1998, 32.

despel til alle former for vitskapeleg framstilling, store journalistiske genrar, og liknande. Slike sekundære genrar er høgt utvikla, velorganisert kulturell, estetisk, samfunnspolitisk, etc. kommunikasjon, for det meste skriftleg. I formingsprosessen tek sekundærgenrane opp og redistribuerer primære (enkle) talegenrar som vert danna i den endeframe talekommunikasjonen. Når desse primærgenrane vert opptekne i dei komplekse, vert dei transformerte og omfunksjonerte: dei taper sine endeframe relasjonar til den ikkje-språklege konteksten og til andres ytringar. Når t.d. kvardagsreplikken eller eit brev inngår i ein roman, er den kvardagslege forma og meininga deira gyldige berre innanfor fiksjonsuniverset sine grenser, som litterær-estetisk hending, ikkje som kvardagshending. Romanen, derimot, er ei ytring slik kvardagsreplikken eller brevet er det (han deler deira ålmenne natur), men er til skilnad frå dei ei sekundær, kompleks ytring (Bakhtin 1998, 3).

Som kjent vert det ofte hevda at talemål og skriftspråk er heilt ulike ting. I den nynorske tradisjonen er det vel rett å si at ein aldri har godteke denne prinsipielle skilnaden mellom tale og skrift. Tvert i mot er det kontinuiteten mellom dei to ein legg mest vekt på. ”Tida for etableringa av det nye skriftspråket fall saman med tida for allmenn lese- og skriveopplæring. Og det skriftspråket det er tale om, vart laga av folkemålet. Men det skjedde også etter akademiske mønster og føresetnader, same kor lite akademisk Aasen ville vere,” seier Idar Stegane ein stad, og held fram: ”Det galdt ikkje berre ei frigjering av folketunga, men òg ei skriftleg tradisjonsbygging.” Pionerane, Aasen, Vinje og Garborg, ”laut . . . vere folkelege i det akademiske”:

Dei hadde ikkje språket i skrift. Dei måtte heile tida dra seg til minnes talemålet heiman or bygdene og elles kva dei måtte ha høyrte kring land og strand, av bondestudentar og bønder i by'n, fiskarar og bryggjesjuarar, alt slikt laut dei ha for hand, for auga, i tankane når dei skreiv. Denne skrivesituasjonen måtte føre dei nærare folket enn det var mogeleg eller nødvendig i eit tradisjonelt etablert skriftspråk med meir akademiske og embetsmannlege enn folkelege tradisjonar.¹²³

Eg veit ikkje om det alt er vorte gjort, men framveksten av sekundære genrar frå dei primære måtte kunne la seg rekonstruere betre i den nynorske skriftkulturen enn t.d. i bokmålet.

Tradisjonelt har talegenrane vore ordna hierarkisk. Enkelte genrar vil vere førande. Ikkje berre innanfor sekundærgenrane men òg mellom dei primære genrane vil visse former for munnleg dialog føretrekkjast: salongdialogen, den intime samtalen mellom vener, den samfunnspolitiske eller filosofiske dialogen, etc. Når nye språksjikt kjem inn i standardspråket, fører det til at nye genrebestemte måtar å føre samtale på også trengjer inn i språket, nye stilmiddel, nye

¹²³ Idar Stegane, ”Nynorsk skriftkultur — ein møtestad mellom det folkelege og det akademiske,” *Ivar Aasensenteret eit nasjonalt senter for nynorsk skriftkultur, Forprosjektet, des. 1992*, Volda 1992, 62-63, 62.

måtar å byrje og avslutte samtalen på, nye oppfatningar av tilhøve mellom den som talar og den som lyder (Bakhtin 1998, 7).

Akkurat i spørsmålet om genrehierarkisering har situasjonen endra seg sidan Bakhtin analyserte talegenrane på midten av 50-åra, i alle høve i vår nordatlantiske kultur. Omforminga frå hierarkiske til laterale relasjonar mellom kulturelle ytringar, verbale, visuelle og klanglege, er ein av dei mest spanande prosessane vi kan observere i kultureliten for tida. For dagens elite er samtidsmusikken på Ultimafestivalen likeså interessant og utfordrande som den klassiske musikkarriven, eller den siste CD'en til Jazzkammer eller Jagajazzist. Eg er ikkje sikker på om det er nett slik også når det gjeld litteratur og biletkunst, men tendensen er der i alle fall. Eliten har språklege reiskapar til å gjere alt like interessant, medan besteborgarane tyr til smakssjablongar for å vere på den sikre, om ikkje rette sida.

Likevel, heller ikkje dagens globaliserte elite slepp unna dei autoritative ytringane. Tenk berre på all hype og spin som må til for at visse bøker, CD'ar og filmar skal veljast ut og verta løna med prisar av alle slag. Nokre ytringar vert trendsetjande og etterlikningsverdige. Innanfor språkmedia gjeld dette ikkje berre kunsthitteraturen, men også vitskapelege eller journalistiske tale- og skrivemåtar. Bakhtin talar om *tileigningsprosessar* der ein på meir eller mindre kreativt vis tileignar seg *andres* ord og diskursar; ikkje språkssystemets ord, men levande, inkarnerte ord, fulle av andres mening. Den autoritative (som ikkje er det same som den autoritære) ytringa føreset hjå Bakhtin omgrepet om *den tredje*: "All dialog finn stad liksom mot ein bakgrunn av den usynleg nærverande 'tredjes' responsive forståing."¹²⁴

Ord og ytringar vert slik sett lekkar i ein kommunikasjonsprosess som finn stad innanfor ein gitt, avgrensa sfære. Innanfor denne sfæren er ytringane ikkje like gyldige i tilhøve til kvarandre, men responderer og reflekterer kvarandre. Alle ytringar er fulle av atterklangar frå andre(s) ytringar i same kommunikasjonsfære. Ei ytring er primært ein respons på tidlegare ytringar som ho affirmerer, negerer, polemiserer mot, kompletterer, osv. Ei ytring er difor full av ulike typar responderande reaksjonar på andre(s) ytringar innanfor den same kommunikasjonsfæren. Desse reaksjonane har ulike former: andres ytringar kan først rett inn i den nye ytringskonteksten; dei kan behalde sine opphavslege meningsvalørar og intonasjon; men dei kan òg re-aksentuerast (ironisk, indignert, ovundrande, osv.). Dei kan gjenforteljast med ulik grad av omtolking, synest så velkjende at det er nok med ein kort allusjon; den responderande reaksjonen kan vise seg i den tonen ein sjølv legg i den andre si ytring. Slik vert den bakhtinske ytringa eit sers komplisert og mangesidig fenomen. Ho står ikkje berre i tilhøve til den talande, men som lekk i kommunikasjonskjeden og i tilhøve til andre(s) ytringar. Og endå den minste allusjon til det andre har sagt gjer

¹²⁴ Mikhail M. Bakhtin, "1961 god. Zametki" (1961. Notater), *Sobranie sochinenij* (Verk i samling), 5, Moskva: Russkie slovari, 1996, 329-360, 337.

ytringa ei dialogisk vending som ikkje kan skapast tematisk. Ytringa rettar seg både til tidlegare ytringar og til ytringar som framleis ligg i framtida; urealiserte ytringar som den talande føregrip eller føreser, dei *andre*, som han ventar respons frå. Denne innstillinga på andre er det Bakhtin kallar *adressivitet*. Ytringa er dialogisk retta til ein adressat, ein endefram dialogpartner, eit spesialist-kollektiv, ein lesarkrins, eit meir eller mindre veldefinert publikum, likesinna, motstandarar, overordna, familiemedlemmer, heilt ukjende, etc. Alle dei ulike talegenrane impliserer typiske, genrespesifikke førestillingar om adressaten. Her er det eit spenn frå objektivt-nøytrale stiltivå som føreset nesten full identitet mellom talande og adressat, til høgst ekspressive ytringsmodi, slike vi kjenner frå t.d. høgretoriske propagandatalar.

I kunsthitteraturen spelar adressaten ei enorm rolle. Alle litterære retningar og genrar utviklar førestillingar om lesaren eller lydaren. Sekundærgenrane er som regel oppbygde av transformerte primærgenrar som dei *set i scene*. På denne måten vert alle dei litterære konvensjonane skapte for autorfiguren, forteljararen, adressaten. Men likevel vert sekundærgenrane også verande reelle, heilskapte ytringar, men ein reell autor og like reelle adressater. Ytringa sin adressivitet er med andre ord eit konstitutivt drag ved all ytring; utan adressivitet inga ytring.

Med teorien sin om talegenrane unngår Bakhtin den motsetnaden mellom skrift og tale som er vorten ein konvensjon i språk- og litteraturstudiet. All ytring må "stemmast" for at den dialogiske kommunikasjonen kan finne stad og mening verte skapt. Ordet og ytringa vert etablert som ei tosidig handling og som produkt av denne handlinga på ei og same tid. "Kvart einaste ord uttrykkjer den 'eine' i tilhøve til den 'andre.' Eg gjev meg sjølv verbal skapnad frå ein annan sin synsstad," heiter det i *Marxism and the Philosophy of Language*, ei bok attribuert til Bakhtin, men utgjeven av ein av venene hans, V. N. Voloshinov.¹²⁵ Den enkelte sin identitet vert til i stendig kommunikasjon med andre.

Om skriftkulturen og grensa som kulturesemiotisk omgrep

Grenseomgrepet spelar ei viktig rolle både hjå Lotman og hjå Bakhtin. Men på ulike måtar. Grunnleggjande for Lotman er for det fyrste grensa mellom naturen, eller *biosfæren*, og kulturen, eller *semiosfæren*. Her går grensa mellom ting som berre er, naturlege ting, og ting som er blitt semiotiserte og har mening. Begge desse sfærene har sine spesifikke *tids-rom*. Semiosfæren sine mange substrukturar er organiserte i eit koordinatsystem, der tidsaksen er ordna i fortid, notid og framtid, medan romaksen er ordna i indre rom, ytre rom, og grensa mellom dei (Lotman 1990, 131). Når ein kultur har kome så langt at den metastrukturelle sjølvforståinga strekkjer seg frå sentrum og over heile det semiotiske rommet, vert det mogeleg for historikaren å oppfatta ein synkron seksjon av semiosfæren som ein einskap, endå om Lotman meiner det i røynda berre er tale om ein

¹²⁵ V. N. Voloshinov, *Marxism and the Philosophy of Language*, New York & London: Seminar Press, 1973, 86.

einskapsillusjon. I sentrum manifesterer denne metastrukturen seg som "vårt" språk, medan han i periferien vert oppfatta som "andres," ute av stand til adekvat å reflektere den underliggjande semiotiske praksisen: det er som ein framandspråksgrammatikk. Resultatet er at dei semiosfæresektorane som i sentrum av kulturrommet er i ferd med å nå sjølvdeskripsjonsstadiet, vert strengt organiserte og sjølvregulerande. Men samstundes mistar dei dynamikken. Og har dei fyrst uttømt sine indre reserver av uvisse, stivnar dei og vert ute av stand til vidare utvikling. I periferien — og di lenger frå sentrum di tydelegare — vert tilhøvet mellom den semiotiske praksisen og dei påtvinga normene endå meir konfliktfylt. Tekstar genererte etter desse normene heng i lufta, utan nokon verkeleg semiotisk kontekst; medan organiske produkt, som har fått si form av det aktuelle semiotiske miljøet, kjem i konflikt med dei kunstige normene. Dette er den semiotiske dynamikken sitt felt, hevdar Lotman, spenningsfeltet der nye språk vert fødte (Lotman 1990, 134).

Den norske nasjonsbygginga på 1800-talet dannar eit slikt konfliktfelt. Det går klart fram av Narve Fulsås sitt bidrag til Burgess og Monssons tidlegare nemnde bok, særleg der han diskuterer spenninga mellom *nation* og "culture."¹²⁶ I si utgreiing om Ivar Aasens arbeid i 1840- og 50-åra minner Fulsås oss om at Aasen i byrjinga vart støtta av ein mann som P.A. Munch. Munch ville at Aasen med sine dialektstudiar skulle vise at det fanst eit eige norsk språk, og at gamalnorsken framleis var levande. Dette skulle i sin tur vere med og legitimere eksistensen av ein eigen norsk stat. Dette var for mange heile meininga med Aasen sitt prosjekt. Men Ivar Aasens upubliserte program av 1836 viser at han ville noko anna og meir. Aasen, seier Fulsås, "ville utfordre sosiale hierarki og vise kor fordomsfull den eksisterande rangeringen av høgverdig og mindreverdige språk var." Samstundes hevda Aasen at Grunnlova "kravde kompetente borgarar, som i sin tur føresette ei vidare tileigning av skriftkulturen," og endeleg, som tredje og viktigaste argument: "Kvar einskild nasjons fremste særdrag var å ha sitt eige skriftspråk" (Fulsås 2002, 39).

Aasens intensjonar var på kollisjonskurs med den sentrale embetsmannskulturen. Frå sin plass i utkanten av semiosfæren ville han skape det vi i dag kallar ein "motkultur," på grunnlag av det semiotiske miljøet omkring skriftspråket han var i ferd med å skape. Dermed oppstod det ein konkurransesituasjon, og sentrumskulturen sine representantar gjekk til åtak med argument som sidan vart faste *topoi* i riksmålsretorikken. Fulsås siterer P.A. Munch om at eit skriftspråk basert på landsens dialektar og gamalnorsk ville seinke kulturutviklinga med mange hundre år. Eit slikt skriftspråk lét seg ikkje sameine med moderne liv og vart identifisert med ein tilbakeståande bondekultur.

Resten av historia er sikkert velkjend for dei fleste. Men det eg gjerne skulle sjå litt nærare på, er tilhøvet mellom våre to språk og kulturar i lys av grense-

¹²⁶Narve Fulsås, "Historical Contexts for New Norwegian Written Culture," Burgess & Monsson 2002, 31-48.

omgrepet. Semiosfæren sine grenser er ”semiotiseringsprosessanes heitaste plassar,” seier Lotman, og understrekar samstundes det ambivalente ved omgrepet grense: ”det både skil og bind saman. Det er alltid grense til noko, og høyrer dermed til begge grensekulturane” (Lotman 1990, 136). Ei grense kan såleis i Lotmans teori definerast som ”ein mekanisme til omsetjing av ein framand semiotikk til ”vårt” språk. Det er ein stad der det som er ”eksternt” vert omforma til noko som er ”internt,” ein ”filtreringsmembran der framande tekstar vert omsette slik at dei vert del av semiosfærens interne semiotikk, samstundes som dei bevarer sine eigne karakteristika” (Lotman 1990, 137). Her kan vi i vår samanheng tenkje på Vinje sitt forfattarskap, som i forkinga har vore plassert på grensa mellom ulike kulturar og semiosfærer: mellom landsmålskulturen og antikken hjå Sigmund Skard, eller òg mellom nynorsken som ein alvorleg høgkultur og den folkelege låtten hjå Jon Haarberg. Det er ikkje merkverdig at nettopp Vinje med sitt ”tvisyn” blir ein slik ”grensebuar.”

Så gjevande Lotmans grense-omgrep enn er, så er opposisjonen mellom sentrum og periferi og mellom ulike kulturar som møtest i grenseland, for enkel. Det er han også medveten om sjølv. For, som ha seier, heile semiosfærommet er gjennomskore av ulike nivågrenser, ulike språkgrenser, endå tekstgrenser (Lotman 1990, 138). I si differensiering av semiosfæren endar han opp med eit sers abstrakt og komplisert system, der ”seksjonsgrensene som går gjennom semiosfæren skaper eit fleirnivåsystem”:

Enkelte delar av semiosfæren kan alt etter ulike nivå av sjølv-deskripsjon anten utgjere ein semiotisk einskap, eit semiotisk kontinuum, avgrensa av ei enkel grense; eller ei gruppe innhegna rom, avmerkte som diskrete område av grensene mellom dei; eller, endeleg, del av eit meir ålment rom, der den eine sida er klart avmerkt av eit grensefragment, medan den andre er open. Det kodehierarkiet som aktiverer ulike meiningsnivå i den heilskapelege semiosfærerøyndomen vil naturlegvis korrespondere til desse alternativa. (Lotman 1990, 138)

I denne samanhengen vert spørsmålet om kven som blir oppfatta som subjekt i eit gitt system eit viktig kriterium. Kven vert t. d. rekna som subjekt i den nynorske skriftkulturen som semiotisk system? Må ein vedkjenne seg til ein eigen nynorsk ideologi, bli målmann, og sjå på verda med ”det nynorske blikket”? Faren med ein slik sjølv-definisjon er at ambivalensen vert borte og at vi hamnar i sentrum av det semiotiske rommet, langt frå grensene og dei andre. Eit alternativ ville vere å setje seg sjølv i ein grenseposisjon, der ”eg” vert definert i tilhøve til den og dei andre, ikkje i absolutt motsetning, men i dialogiske omsetjingsprosessar der den andre blir eit ”du.”

Bakhtin har arbeidd med kultur-omgrepet nettopp i slike dialogiske kontekstar. Gjennom analysane av Rabelais og Dostojevskij sine romanar oppdaga Bakhtin korleis i desse romanane ulike kulturar vert stilt overfor kvarandre i dialogiske grensesituasjonar der dei mistar sin sjølv-sagte eintydndad og identitet i

møtet med andre, utanforståande kulturar. Å stå utanfor, eksterioriteten, blir eit nøkkelomgrep i Bakhtins kulturteori (som ikkje er semiotisk slik Lotmans er det):

På kulturen sitt område er eksterioriteten den sterkaste drivkrafta for forståinga. Ein framand kultur opnar seg berre fullare og djupare sett med augo til ein *annan* kultur (men ikkje i heile sin fylde, for det kjem andre kulturar, som vil sjå og forstå meir). Ei meining openberrar sine djupner når ho møter og rører ved ei anna meining: det er som om det byrjar ein dialog mellom dei som overvinn desse meiningane sin lukka og einsidige karakter. Vi stiller nye spørsmål til ein framand kultur, som den aldri har stilt seg sjølv, vi søkjer svar på våre eigne spørsmål i han, og den framande kulturen svarar oss ved å openberre nye sider av seg sjølv for oss, nye meiningsdjupner.¹²⁷

Dette sitatet er frå 1970, men alt i 20-åra formulerte han sin mest interessante definisjon av kulturgrense-omgrepet:

Ein skal på den andre sida ikkje førestille seg kulturens område som ein romleg heilskap med både grenser og indre territorium. Det fins ikkje noko indre territorium på kulturens område: det ligg heilt og halde på grensene. Grensene går over alt, gjennom kvart einaste moment, og kulturens systematiske einskap strekkjer seg like til kulturlivets atom, likesom sola vert reflektert i kvar einaste vassdråpe. All kulturell handling eksisterer i prinsippet på grensene: i dette ligg hennar alvor og meining. Bortrykt frå grensene mistar ho grunnen, vert tom, arrogant, utartar og døyr.¹²⁸

Desse tankane opptok Bakhtin heile livet. I eit uferdig arbeid om tekstproblemet frå 1959-61 har han ein definisjon av tekst-omgrepet der vi kjenner att nokre tankar frå sitatet ovanfor, trass i den lapidariske uttrykksmåten: ”Teksten som ytring, innlemma i ein gitt sfæres talekommunikasjon (tekstlekkja). Teksten som ein særeigen monade, som (i yttergrensa) reflekterer i seg alle tekstar i ein gitt meiningsfære. Alle meiningars gjensidige samanheng (når dei vert realiserte i ytringar).¹²⁹ Og innleiingsvis heiter det same staden at ”studien vår utviklar seg i grensesfærar, det vil seie på grensene mellom alle dei nemnde disiplinane [lingvistikk, filologi, litteraturvitskap eller andre humanvitskaplege spesialanalysar], på eggen deira og i skjeringspunkta” (Bakhtin 1979, 281).

Bakhtin definerer i prinsippet alle samanhengande teiknkompleks som tekst, og hevdar at kunst- og musikkvitskap like mykje som litteraturvitskapen har med

¹²⁷ Mikhail M. Bakhtin, ”Otvét na vopros redaktsii ‘Novogo mira’,” *Éstetika slovesnogo tvorchestva*, sost. S. G. Bocharov, Moskva: Iskustvo, 1997, 328-335, 334-5. Publisert i ”Novyj mir” nr. 10, 1970.

¹²⁸ [Mikhail M. Bakhtin], ”Innehållets, materialets och formens problem i det litterära konstverket,” av Michail M. Bachtin, övers. Johan Öberg, Uddevalla: Anthropos, 1988, 198-251, 213.

¹²⁹ Mikhail M. Bakhtin, ”Problema teksta v lingvistike, filologii i drugikh gumanitarnykh nauk,” Bakhtin 1979, 281-307, 283.

tekstar å gjere. Det dei har felles som humanvitskapar, er ”[tankar] om tankar, opplevingar av opplevingar, ord om ord, tekstar om tekstar”:

Den humanvitskaplege tanken vert generert som tanke om andres tankar, viljesytringar, manifesteringar, uttrykk, teikn . . . det særmerkte ved den humanvitskaplege tanken er innstillinga på andres tankar, meiningar, tydingar, osv., realiserte og gjevne til forskaren berre i form av tekst (Bakhtin 1979, 282).

Fordi Bakhtin oppfattar teksten som *ytring*, impliserer tekstteorien hans den andres subjekt, noko som i neste omgang gjev den humanvitskaplege tenkjemåten ein særeigen dobbeltplana karakter og ein dobbeltsubjektivitet, ein dialogisitet mellom tekstane og innom teksten (Bakhtin 1979, 282-3).

I Bakhtins omgrep har teksten to polar. Den eine polen er det attføreliggjande språkssystemet, eller andre ålment forstålege system av teikn. Det tilsvarar i teksten alt det som er repetisjon eller reproduksjon, og det som er repeterbart og reproduserbart. Men samstundes er alle tekstar (som ytringar) noko individuelt, eineståande og ikkje-repeterbart, og i det ligg heile teksten si meining. Denne polen inngår som moment i teksten, men er ikkje bunden til dei repeterbare systemelementa. Teksten sitt meningsaspekt opnar seg i samspelet med andre tekstar, i særlege dialogiske relasjonar (eller dialektiske, dersom dei vert abstraherte frå autor). Og medan alle teiknsystem (alle språk) i prinsippet lèt seg desjiffriere, det vil seie omsetje til andre språk eller teiknsystem, lèt teksten seg aldri omsetje heilt ut. Det finst ingen potensiell tekstanes tekst (Bakhtin 1979, 284-5).

Så langt er Bakhtins resonnement gjenkjenneleg som ein refleksjon over dikhotomien system/tekst, slik vi hugsar han frå 60- og 70-åra. Det originale hjå Bakhtin byrjar når han kombinerer tekst-omgrepet sitt med dialogteorien sin. Den hendinga (sobytie) — eit viktig omgrep hjå Bakhtin — som gjev teksten liv, det vil seie tekstens eigentlege vesen, utviklar seg alltid *på grensa mellom to medvit*:

Den humanvitskaplege tanken sitt stenogram er alltid stenogrammet å ein eigen type dialog: eit komplekst gjensidig tilhøve mellom *teksten* (slik han vert utforska og reflektert over) og den omrammande *konteksten* forskaren har skapt (spørjande, motseiande, etc.), og der forskaren sin erkjennande og evaluerande tanke vert realisert. Det er eit møte mellom to tekstar — den ferdige og den skapte, reagerande teksten, og dermed er det òg eit møte mellom to subjekt, to autorar,

Ein tekst er ikkje ein ting, og difor er det umogeleg å eliminere eller å nøytralisere den andre, mottakaren sitt medvit. (Bakhtin 1979, 285)

Her er vi ved kvintessensen av Bakhtins tekstteori. Eg skal ikkje gå vidare inn på hans drøfting av autor-omgrepet og hans tese om forfattaren som den som har evna til å tale indirekte, om at verkeleg skapande kan alltid berre den *andre* stemma vere. Eller utsegna hans om at ”å sjå og forstå autor vil seie å sjå og

forstå eit framandt medvit og dess verd, det vil seie eit anna subjekt, eit "Du." Eit objekt krev ingen dialogisk relasjon, og difor er forklaringa utan dialogiske moment (bortsett frå formelt-retoriske). Forståing er alltid til ein viss grad dialogisk. I Bakhtins perspektiv skulle vi difor kunne seie at hermeneutikken etter sitt vesen er ein dialogisk vitenskap, der forskingsgjenstanden vert til forskingssubjekt.

Nynorskens sanselege kropp – eit kulturanthropologisk perspektiv

Ole M. Høystad

Tittelen på dette innlegget, som nå blir servert omarbeidd som artikkel, har fleire implikasjonar og følgjer, både teoretisk og praktisk, antropologisk og kulturelt, som eg skal freiste å kaste lys over i det følgjande. Siktemålet er m.a. å vise at det ikkje er likegyldig menneskeleg, sosialt og kulturelt korleis forholdet mellom det konkrete og abstrakte er i ulik bruk av språket i ulike samanhengar. Det gjer noko med oss som menneske og med våre samværsformer om vi uttrykker oss på den eine eller andre måten. Her er eg særleg opptatt av korleis språket også kan uttrykke og ta vare på kroppslege og sanselege sider ved livet og få oss til å oppleve det levde liv som kroppslege eksistensar med alt som det inneber.

For det første påstår eg altså at nynorsken – som alle språk – har eller kan ha ein kropp, til og med ein sanseleg kropp. Med kropp forstår eg sjølvsagt ikkje kropp i materiell eller fysisk forstand, men metaforisk for den evna språket, i skrift og tale, har til å vekke forestillingar om noko konkret eller sanseleg, slik at vi kan oppleve eller erkjenne noko som noko verkeleg eller substansielt. Det er ikkje berre slik at eit språkleg uttrykk kan mane fram forestillinga om det det refererer til, at den språklege representasjonen har ein referanse, at signifikanten har eit signifikat, men like viktig antropologisk er det at ordet og begrepet, representasjonen og signifikanten kan stå fram for oss som om vi møter noko konkret i seg sjølv, og dette konkrete kan vi ikkje skilje frå det abstrakte eller allmenne som det også uttrykker. At ordet kan bli kjøtt og blod, er ikkje berre eit bibelsk dogme. Dette er like mye den trivielle sida ved språket som den magiske, at vi så å seie kan la den ytre røyndommen stå opp att som språk i ei indre verd. Men grunnen til at denne indre verda, den språkleg konstituerte tankeverda, kan stå fram for oss som ei verkeleg verd, er nettopp fordi språket, orda og begrepa har denne evna til å la noko stå fram for vårt indre auge som noko sanseleg konkret og bestemt, som om vi var i ei sanseleg verd. Og det er denne konkrete sida eller det sanselege fundamentet for språket eg er opptatt av her. For denne sanselege sida ved språket er ein føresetnad for at vi også som språkvesen kan vere integrerte i ei bestemt livsverd med forpliktande relasjonar til andre menneske, der vi møter kvarandre som kroppar som ikkje kan definerast bort med språk.¹³⁰

Det er altså snakk om den evna talen eller skrifta har til å råke oss sanseleg eller kroppsleg merkbart på den eine eller andre måten. Det er snakk om sanse-

¹³⁰ I sin fenomenologi (særleg i *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*) gjer Edmund Husserl seg til talsmann for ein kroppsaprioritet i den forstand at det menneskelege fellesskap er konstituert av individ som eksisterer som kroppar, og som først møter kvarandre som kroppar.

leg språk i den forstand *retorikken* opererer med, for eksempel når den peikar på at talen i større og mindre grad kan aktivere kjensler i tillegg til å vekke ei tankeforestilling og gi ei abstrakt logisk mening. Retorikken gjer også greie for at også skrifta kan ta vare på dei munnlege og sanslege trekka som talen har, for eksempel at talen og skrifta kan vere *stemt* og skape ei bestemt stemning.¹³¹

Det er vidare slik at ikkje alle livsformer og sosiale system er like godt eigna til å utvikle, bruke og ikkje minst ta vare på konkrete uttrykksmåtar. Det er i eit slikt historisk og kulturanthropologisk perspektiv eg meiner nynorsken har hatt og stadig har ein særleg funksjon. Spørsmålet er ikkje om nynorsken er meir eller mindre kroppsleg i ovannemnde tyding enn bokmålet og riksmålet. Det er heller snakk om spesielle historiske føresetnader og potensial. Nynorsk har kanskje ei spesiell historisk oppgåve i å forvalte og bruke ein stor ordsfatt som tar vare på den sanslege sida ved språk slik som den blir forstått her. På mange måtar kan ein lese ein slik funksjon ut av nynorsk litteratur etter dei store stilistane frå Vinje og Garborg til Vesaas og Fløgstad. At Stephen Walton kalla sin store Aasenbiografi for *Ivar Aasens kropp* (1996), er heller ikkje berre eit retorisk grep i denne samanhengen.

For å unngå misforståingar må det også understrekast at det konkrete og det abstrakte er to sider av same sak. Og enkelte språklege disiplinar og språkspel har som oppgåve å reindyrke det abstrakte språket, særleg filosofi og vitskap med sine abstrakte og uttenkte begrep. For språkvesenet mennesket er det heller ikkje lett å seie om det eine er fundamentet for det andre eller omvendt, om det er kroppen eller sjela som kjem først. Like fullt kan det hevdast at det er det konkret-sanslege fundamentet for språket, livsverda, som er mest utsett i dag. Det Egil Børre Johnsen i si tid kalla ”ingenspråket”, får lettare institusjonell aksept enn konkret bestemt og sansleg engasjerande tale. Det er såleis ikkje alltid så lett å oppfatte referansen for mange talemåtar og abstrakte uttrykk i eit samfunn der ekspertspråket et seg inn på mange livsområde. I stabile samfunn med låg endringsgrad og tradisjonelle produksjonsmåtar og samværsmåtar var og er forholdet annleis. Der var og er det lettare å finne ein felles ytre referanse for ord og uttrykksmåtar og lettare å kjenne igjen det historiske og konkrete grunnlaget for metaforiske uttrykk. Landsmålet og nynorsken er blitt til i eit slikt stabilt og heller homogent tradisjonelt samfunn. Og nynorsken ber stadig med seg ein rik ordsfatt frå ei anna samfunnsform enn den som gjeld i dag. Men om mange ord blir mindre brukte pga. endringar i arbeidsliv og produksjon, endrar ikkje det grunnlaget for nynorsken i det levde liv. Dette gjeld både historisk eller diakront og synkront her og nå. På dette grunnlaget kan det utviklast ein *kulturanthropologi* der det historiske (og fortida) er integrert i det antropologiske (det aktuelle) som eit verksamt vilkår her og nå. Det er det eg skal freiste i det følgjande.

¹³¹ Dette har Jørgen Fafner gjort greie for i m.a. ”Retorikkens brændpunkt” i Kjell Lars Berge (red.): *Vad är retorik?*, Stockholm 1988.

Homers kroppslege autos

For å illustrere poenga mine vil eg gripe tilbake til antikken, sidan vi der kan følge den mentale og antropologiske utviklinga frå eit konkret sanseleg språk med kroppsleg opphav til eit språk med allmenne og abstrakte begrep. Dette skiftet er i mentalitetshistoria kjent som eit skifte frå *mythos* til *logos*, eit skifte som samtidig representerer den fyrste medierevolusjonen med overgangen frå tale til skrift. Det er vanleg å seie at det mytiske mennesket manglar medvit om eige medvit og ikkje skil mellom medvitet og det medvitet har medvit om. Den sansande og det sansa glir slik over i kvarandre, det ytre og det indre blir to sider av same sak. I gresk kultur er det bevart eitt verk som representerer dette mytiske mennesket, nemleg *Iliaden* frå ca. 700 fvt. Prototypen på det homeriske mennesket er helten og kjempa Akilles. Han er ein funksjon av lidenskarar, av sinne og harme særleg, og er elles styrt av ære og skam, altså av noko ytre, slik alle er det i alle æreskulturar.

Når det homeriske mennesket er styrt av harme og lidenskap, begjær og sinne, er det fordi det er prisgitt sanseimpulsane sine, om impulsane blir vekte av noko kroppsleg eller av makter som blir oppfatta som noko som kjem over dei utanfrå, særleg frå dei lunefulle olympiske gudane. Identiteten til det homeriske mennesket ligg i kroppen, med alle dei sansane og kjenslene som den hyser. Kroppen er sjølv, *autos*. Setet for tanken og forstanden er tilsvarande kroppen, særleg bringa og mellomgolvet. Intellektuelle fenomen som *noos*, fornufta, og *thymos*, viljen, er plasserte i bringa eller i mellomgolvet, *frenes*. Korleis det homeriske mennesket tenker med magen og mellomgolvet, vitnar språket stadig om gjennom karakteriserande uttrykk som *frenetisk*. Hjernen har altså ikkje noko med intellektet å gjere, han er uinteressant for grekarane som i alle andre arkaiske kulturar.

Hos det homeriske mennesket er det ikkje noko intellektuelt eller forstandig som ikkje samstundes er noko kroppsleg. Dette kjem m.a. til uttrykk i at dei homeriske heltane fører dialog med dei ulike kroppsdelane sine der viljen, harmen og sinnet har sitt sete. Det gjeld også det antropologiske motstykket til Akilles, Odyssevs, som representerer den nye mennesketypen som er i kjømda, med medvit om sitt eige medvit. Odyssevs freistar såleis å *besinne* seg ved å tale sitt harmfulle hjerte til rette og be det halde ut og tole uretten utan å reagere umiddelbart på sinnet. ”Hjerte, hald ut! Det du tolte før, var verre enn dette!”, kan Odyssevs utbryte.

At fornuft og forstand blir oppfatta som kroppslege fenomen, vitnar altså det homeriske språket om. Uttrykk for å forstå er sanslege fenomen og prosessar. Det ordet som grekarane etter kvart bruker om fornufta, *nous* (*noos* hos Homer), er laga av verbet *noein*, som betyr å innsjå, gjennomskode, også berre sjå. Også idéen, som er målet i Platons erkjenning, kjem etymologisk av å sjå, *idein*. Metoden for å få del i idéverda, nemleg *theoria*, har også opphavleg noko med syn og visjon å gjere. Teorien er visjonær. Analogien mellom synssansen og erkjen-

ning i form av innsyn m.m. kjenner vi også, iallfall språkleg, om ikkje kroppsleg. Tilsvarande har er-kjenning noko med *kjenne* å gjere på germanske språk også. Men hos Homer gjeld denne sterke bindinga til det sanselege kroppslege ikkje berre *enkelte* erkjenningsfunksjonar, men *alle*. Det er i hans antropologi umogleg å skilje det intellektuelle frå det emosjonelle, sanselege og kroppslege.

Poenget i eit historisk og språkantropologisk perspektiv er altså at allmenne begrep og det abstrakte språket opphavleg har ei kroppsleg eller sanseleg-konkret forankring. Hos Homer er det allmenne og abstrakte ennå ikkje skilt ut frå det konkret sanselege og kroppslege. Fornufta er ennå kroppsleg. *Noos* er i hans antropologi plassert i bringa, slik dette for eksempel kjem til uttrykk i niande songen av *Iliaden*, vers 553-554, der harmen eller sinnet får kjempas *noos* i bringa til å swelle opp:

Men Meleagros vart eggja til sist av harmen som jamvel
øser den vislege opp, så hjarta hans [eigentleg *noos*] trutnar i barmen.¹³²

Også fornufta er såleis underlagt lidenskapen hos det homeriske mennesket. Fornuftas oppgåve er ikkje å vere eit korrektiv til kjenslene. Fornufta har ennå ikkje medvit om seg sjølv og ikkje utvikla evna til bevisst å dempe sinnet før det eventuelt får utløp i handling, som oftast valdeleg. Det er impulsen, innfallet, sinnet, harmen og lidenskapen som rår. Det er derfor heltane ved Troja er nettopp homeriske. Derfor oppfattar også Helenas ektemann, Menelaos, det som unødvendig heft når hjertet talar til han. Han avbryt derfor raskt dialogen med "hjertet", dvs. refleksjonen og sjølvbesinninga, med å avvise den som fånytt og bortkasta tid: "Men kvi står eg og hefter meg med såvorne tankar?" (Song 17, vers 97). Motsetnaden er altså Odyssevs som nettopp fører slike dialogar med hjertet sitt. I mentalitetshistoria blir dette sett på som eit første steg i retning av bevisstgjerung av mennesket i samsvar med fornufta eller logos. Odyssevs er første steget i retning av den platonske besinninga, *sofrosyne*, som er Platons og Sokrates' ideal. Og det Sokrates har som ikkje dei homeriske heltane har, er dei allmenne og abstrakte begrepa som gjer det mogleg å sjå dei individuelle kroppslege impulsane og sanselege innfalla nettopp som uttrykk for noko *allment*. Men resultatet veit vi er dualisme, skiljet mellom kropp og fornuft.

I det platonske menneskebildet er det intellektuelle og åndelege lausrive frå kroppen som erkjenningskjelde. Platon gir førsterangen til fornuftsdelene av sjela som siktar mot evige idéar i noko transcendent over-sanseleg. Det betyr også at allmenne idéar og abstrakte begrep blir idealet. I eit platonsk perspektiv blir dei metaforiske og sanselege uttrykka nedvurderte i same takt som teoretiske abstraksjonar blir gjort til ideal. Følgjeleg blir filosofi og vitenskap oppvurdert medan kunst og diktning med sine særegne uttrykksmåtar blir nedvurdert.

¹³² Etter Eirik Vandviks gjendikning/omsetting av *Iliaden* frå 1951, 2. utgåve 1965 (Det Norske Samlaget).

Overgangen frå det homeriske og før-platonske til det platonske menneskebildet med oppvurdering av allmenne fornuftsformer veit vi er det store vasskiljet mentalt i vår kulturhistorie. Denne mentalitetsendringa er ein føresetnad for ein høgkultur som den europeiske. Men når ei fornuft med krav på universelt hegemoni blir konge på haugen i eit antropologisk hierarki, betyr det også at det som ligg under fornufta og fornuftsdelene av psyken (*logistikon*), blir stempla mindreverdige og undertrykt. Det vil seie at kroppen og alt det sanslege som den representerer, som følgje av den platonske verknadshistoria blir tildekt og undertrykt. Denne spenninga mellom kropp og sjel veit vi er den vedvarande spenninga i europeisk kultur som store filosofar med jamne mellomrom har bidratt til å sementere meir enn å oppløyse. Skiljet til Descartes mellom kropp og sjel gjer seg såleis framleis gjeldande i norsk og europeisk medisin og mange andre vitenskapar, i praksis meir enn i teorien.¹³³ Kants universelle fornuft dominerer stadig den erkjenningsteorien som dei fleste vitenskapsgreinene søker den filosofiske legitimeringa si i, og er mentalitetshistorisk ein viktig føresetnad for at abstrakt og kroppslaust språk har fått ein større plass enn nødvendig i akademisk språk. I sine kritikkar av Herders filosofi gjekk Kant særleg til åtak på Herders stil og metaforar i vitenskaplege avhandlingar. Det er i dette perspektivet eg meiner det er viktig å halde fast på dei språktradisjonane som representerer eit konkret råkande og sansleg begripeleg språk, m.a.o. det homeriske elementet i språket, som også nynorsken har i rikt monn.

Korleis den platonske begrepsbruken også reint konkret fører til ei distansering frå kroppen, kan diskusjonen om kjærleikens vesen i den mest kjente av alle Platons dialogar, *Symposion*, representere. Når ein kjenner den historiske konteksten for det platonske kjærleiksidealet som her blir forkynt, er det i grunnen merkeleg at dette kjærleikssynet kan ha blitt framstilt som eit ideal i ein heil kultur slik som i den kristne europeiske. For heile poenget med diskusjonen i *Symposion* er jo å overkomme homoseksualiteten, kjærleiken mellom læraren og eleven hans, mellom den vaksne mannen og ynglingen, som rådde i Athen og andre greske bystatar. Måten Platon gjennom Sokrates løyser dette sosialt og personleg problematiske forholdet på, er å omdefinere det erotiske vennskap, *philia*, som var mellom mann og gut, til noko som skulle vere ut over det erotiske. Og det einaste som kunne vere, i følgje Platons talerøyr Diotima, er eit vennskap som kunne vere ved etter at guten var blitt vaksen og sjølv fann seg ein elsker, da det ikkje kunne vere eit seksuelt forhold lenger. Neste steg var å søke ein kjærleik som varte enda lenger, som varte evig. Og den einaste kjærleiken som kan vere evig, er kjærleiken til ein idé som ikkje blir råka av tidas tann. Slik oppstår *kjærleiken til sanninga* i seg sjølv som det høgste målet i antikken.¹³⁴ Men dette er altså ein kjærleik som er lausriven frå kroppen og det sanslege

¹³³ Nevrofysiologen Antonio Damasio har gjort greie for korleis den cartesianske dualismen framleis gjer seg gjeldande i medisinen i *Descartes' feiltakelse. Fornuft, følelser og menneskehjernen*, Oslo 2001.

¹³⁴ Desse stadia i utviklinga av kjærleiken/eros har Michel Foucault gjort greie for i *Bruken av nytelsene*, band II av *Seksualitetens historie*, omsett til norsk av Espen Schaanning 2001.

livet, der ein abstrakt idé har teke plassen til andre menneske av kjøt og blod. At kjærleiken til abstraksjonar blir det høgste idealet i ein heil kulturkrets, får sjølv-sagt store konsekvensar for tenke- og uttrykksmåtar i vestleg kultur.

Som kjent tener den platonske tenkemåten som filosofisk-teologisk legitimering av kristendommen og det kristne kroppssynet i europeisk kultur. Dette fører ikkje berre til nedvurdering av den ”syndige” kroppen i moralsk forstand, men også til nedvurdering av ein folkeleg kroppskultur og ikkje minst det sanslege kroppsbundne språket. Det er m.a. dette Mikhail Bakhtins kulturanthropologi handlar om, slik det går fram av hans *Rabelais and his World* (1965). Det er dette som er ulykka med den plantonistiske verknadshistoria, at den set dualistisk opp mot kvarandre i eit hierarki kropp og fornuft som komplementært utfyller kvarandre i ein heilskap. Derfor har det kroppslig og sanselig bundne språket blitt nedvurdert som både ”lågt” og ”låkt”, medan abstrakte, allmenne og teoretiske uttrykksmåtar tilsvarande har blitt vurderte som ”høge”, dvs. høgverdige og ”fine”. Desse motsetnadene har også gjort seg gjeldande i norsk språkhistorie, der nynorsken har blitt råka av mange av dei fordommene som tradisjonelt møter ein kroppslig bunden folkekultur og alt han står for.

Platonsk og puristisk psykologi i norsk språkhistorie

Skiljet mellom fint og stygt språk gjeld ikkje berre i kyrkjelege-religiøse samanhengar, men også i verdslege borgarlege. Alle maktsystem har sin eigen sjar-gong. For å bli del i makta er det nødvendig både å knekke og tileigne seg den språklege koden som rår på det aktuelle maktområdet. I vår tid står talemåtar frå byråkrati og ekspertise, frå forvaltning og forskning i ei særstilling. Dette inneber at kvasi-vitskaplege og teoretiske abstraksjonar står sterkare enn folkelege talemåtar med forankring i ein kroppslig praksis og i livsverda. I mange sosiale samanhengar krev det mot å røpe ein kroppslig og lokal identitet som avvik frå *mainstream*, som det heiter på sidemålet. For da utløyser ein ofte ei rad fordomm-mar som ein blir tolka inn i. Også metaforiske uttrykk blir titt undertrykte i insti-tusjonelle maktrelasjonar, sjølv om metaforane kan vere sakleg treffande og opplysende. Å vere for tydeleg og direkte er å stille seg lagleg til for hogg. Alle laug favoriserer dei som lærer seg laugsspråket, framfor dei som ikkje under-kastar seg det, det gjeld ikkje minst Akademia. Dette er kanskje noko av bak-grunnen for at vi her i landet har eit nesten dualistisk skilje mellom Akademia og resten av det intellektuelle Norge med kulturlivet elles. Det er snakk om to språkkulturar etter eit skilje som er langt viktigare og meir uheldig for landets åndsliv enn skiljet mellom bokmål og riksmål på den eine sida og nynorsken og dei dialektane han stør seg på, på den andre sida. Dette er på sett og vis ein vari-ant av skiljet og motsetnaden mellom eit kroppslig forankra språk i tradisjonen etter Homer og Diogenes i tynna og eit meir allment platonsk språk, der ny-norsken historisk truleg har hatt større forståing for den homeriske tradisjonen, mens riksmålstilhengarar i direkte opposisjon til nynorsk har definert seg inn i ein høg og fin danningstradisjon gjennom eit skirt og reint riksmål.

Purismen i begge leirar har element frå ein plantonsk tenkemåte, og antagonismen mellom retningane og deira respektive talsmenn blir titt meir platonske enn det sakleg-språkleg sett er grunnlag for. Riksmålsfolk vil jamt passe seg for ikkje å gi konsesjonar til nynorske uttrykksmåtar, same kor gode dei er, og mang nynorskingar vil for å unngå å bli skulda for purisme og arkaisme unngå gode uttrykk eller det motsette i platonsk truskap mot ideala. Det er ein indre logikk eller dialektikk i begge språkleirane med tilliggande herlegdommar som gjer at begge i større grad skyr ord med klare kroppsleg-sanselege denotasjonar og konotasjonar enn nokon av dei og vårt felles språk, bokmål og nynorsk, er tente med.¹³⁵ I tillegg kjem den seigliva norske husmannsånda og fjøskomplekset. Desse sosial-psykologiske kompleksa og tabua representerer såleis ikkje berre eit skilje mellom bokmål/riksmål og nynorsk, for skiljet går tvers igjennom både bokmålet/riksmålet og nynorsken. På mange måtar kan det plantonske skiljet mellom det allment abstrakte og det konkret kroppslege også oppfattast som ei ulykksaleg kløyving i landsmålet/nynorsk frå opphavet av.

Ivar Aasen, med alle sine kroppslege hemningar og tabu, gjekk på ymse vis i denne platonsk-puristiske fella, ganske enkelt av den grunn at det var dette paradigmet som var det rådande i den språkhistoriske tradisjonen han gjekk inn i, etter den store idealistiske arven av tysk opphav med sine høge hugsmål og den nasjonale romantikken med sin hugheile vere- og tenkemåte. Derfor treng Stephen Waltons bilde av språkgranskaren Ivar Aasen som den store karnevalisten i Bakhtins tyding i norsk kulturhistorie eit lite supplement (Walton 1996:14). Nei, Aasen er som språkideolog og morfolog i normeringsarbeidet ingen karnevalist, snarare tvert imot. Karnevalismen står for alt som er ureint i ei blanding av høgt og lågt, fint og stygt, ikkje minst språkleg, medan Aasen dyrka det reine og systematisk konsekvente og allmenne. Hadde han vore litt meir karnevalistisk i systemtenkinga si, dvs. litt mindre konsekvent, ville nok norsk språk, både bokmål og nynorsk, vore annleis i dag.

Men Aasen er karnevalist i den forstand at han *opnar* for karnevalisme med å skape eit skriftspråk og dermed talespråk med alle orda i norske dialektar som samla sett representerte eit anna livs- og verdssyn, samfunns- og kultursyn enn det som rådde grunnen i dansk-norsk og den danna daglegtalen i hans tid. Det er elles berre *ein* ekte karnevalist blant dei nynorske gründerane på 1800-talet, nemleg A.O. Vinje, kanskje to dersom vi tar med Olaus Fjørtoft, tre dersom vi inkluderer alt som storlygaren Carolus Magnus representerer hos Garborg. Men utan ein Aasen som laga eit skriftspråk av folkemålet, ville det ikkje vore mogleg for etterkommarane hans *i praksis* å snu opp ned på nokre etablerte verdihierarki og verdsoppfatningar i den da rådande dansk-norske kulturen. Vi kan

¹³⁵ Mikhail Bakhtin har i sitt verk om den dialogiske romanen, *Problems of Dostoevsky's Poetics* (1929/1973) gjort greie for korleis det er eit strukturelt trekk ved alle tale, at vi snakkar så å seie med eit sideblikk til dei vi snakkar med. Bevisst og ubevisst førgrip vi deira forventa svar i det vi seier.

seie at dei praktiserte den karnevalismen som Aasen la grunnlaget for på sin lite karnevalistiske måte.

Den store språkgranskaren Ivar Aasen såg straks han sette i gang innsamlingsarbeidet sitt, at dialektane og talemålet var rike på ord og uttrykk for alt konkret i arbeidsliv og næringsliv. Men i den målteorien han arbeidde ut frå i 1843 om eit mogleg nytt norsk skriftmål, skriv han om det han oppfattar som eit underskot på abstraksjonar i talemålet. Det norske folkemålet har en stor Rigdom af Ord og Udtryk for det Sandselige og Materielle [...] men det er derimod meget fattig i Alt hvad der udkræver en mer frigjort abstrakt Tænkning [...]. [V]ed Mangel paa Uddannelse, som Omstændighederne have medført, staar det saa meget tilbage i Forhold til Tidens Fordringer, at det vanskelig kunde benyttes som Skriftsprog (etter Walton 1996: 366).

Ein både sakleg og logisk konsekvens av det Aasen oppfattar som mangel på abstraksjonar i norsken, ville ha vore å vere open for å lage abstraksjonar av dei substantiviske pre- og suffiksa *an-*, *be-*, *-het* og *-else*. Men idealisten Aasen tok heller utgangspunkt i det reine morfologiske systemet enn i den faktiske og ureine språkbruken i dialektane, der dei dansk-tyske *an-be-het-else*-orda var utbreidde og fungerte godt til liks med i svensk, som Aasen elles kunne ta utgangspunkt i da han utarbeidde normene sine.

Aasen sitt alternativ vart å lage abstraksjonar av dei føre- og etterstavingane som talemålet og systemet opna for, for eksempel ved hjelp av etterstavingane –*løyse*, *-nad*, *-leik* og *–skap*, og særleg *–ing*. På mange måtar tar suffikset *–ing* på nynorsk meir og meir plassen til *–het* på bokmål. Dessutan verkar *–ing*-orda jamt ikkje så substanslaust abstraherande som *–het*-orda ofte gjer. Det gjeld også fleire av *–løyse*-orda. Forskjellen sanseleg-stilistisk på *vonløyse* og *håpløshet* fortel mye om kor stort verket til Aasen er, kor godt eigna det er til å råke noko substansielt i tilværet og motabeide framandgjerung. Den som lir av *dugløyse* er kanskje udugelegare enn den som lir av *udugelighet*. For å erstatte dei dansk-tyske abstraherande forstavingane tydde Aasen til preposisjonar, for eksempel *om-grep* i staden for *be-grep*. Slik får han også fram at begrepa skal gi oss grep på noko ved avgrensande å gripe omkring det språkleg.

Stundom kunne dei nynorske substansivsuffiksa også gi ein gevinst i stilistiske variasjonar. Det fenomenet som på fleirtalsnorsk heiter *kjærlighet*, kan på nynorsk heite både *kjærleik* og, som det titt heiter i Bibelen, *hugnad*. Men slike hugnadsfulle ord og omgrep kan lett verke abstrakte i negativ forstand, som platonismar med bismak av høge hugsmål for oss austlendingar. Her er meir *agape* enn *eros*. Noko tilsvarande gjeld også fleire allmennbegrep som dei få attlevande og meir og mindre verneverdige puristane dyrkar, at dei ikkje gir dei kroppsleg-sanselege assosiasjonane, men nettopp ber preg av å vere laga, dvs. uttenkte abstraksjonar som ikkje blir oppfatta som levande begrep. Eitt eksempel, som iallfall for ein austlending er bokspråk i den negative tydinga, er *tame*. Dette er eit reint framandord som blir brukt som omsetting for bokmål *ferdighet*. Men det

tilsvarer vel noko slikt som *dugleik* (eller *evne*). Etymologien eller grunnordet for desse to substantiva fortel litt om kva for eitt av dei ein kanskje bør bruke. *Tame* er avleidd av *tam*, temje. Og mang ein tame har nettopp blitt bruka til å temje karnevalismen i tale- og særleg i skriftmålet. Etymologien til *dugleik* fører assosiasjonane i ein heilt annan retning. Ordet kjem av *duge*, som altså betyr å evne noko, kunne noko, å ha tileigna seg og meistre ein *areté*, som *dygd* heitte på gresk. Og dersom ein bruker *dygd* på denne måten, kan ein dessutan kunne oppnå ein stilistisk variasjon i høve til *dyd*, som er same ord på bokmål, men som, fordi moral i vårt land lenge har vore identisk med seksualmoral, har fått avgrensa tyding til berre *ei* bestemt dygd.

Poenget mitt er altså at allmenne substantiv og abstrakte begrep gir best meining dersom dei også kan oppfattast som noko substansielt, eller ha evna til å vekke forestillinga om noko sanseleg. Heile bakgrunnen for nynorsken som folkespråk var jo nettopp at han skulle vere levande og samsvare med tenkemåten til breie lag av folket. Derfor er den måten puristane har brukt mange substantiv på, ofte uheldig for nynorsken som bruksmål – sjølv om dei språkpolitisk er på line med Aasen. Berre spør gymnasiastar som har råka ut for puristiske nynorsk-platonikarar i nynorskundervisninga.

Aasen gjekk elles inn for å lage nye abstrakte begrep ut frå historiske, etymologiske og morfologiske strukturar, eller la eksisterande dialektord frå einskilde distrikt gå inn i det allmenne eller nasjonale språket, og så fekk konvensjonen avgjere kva for ord som vart allment brukte. Ut frå dette prinsippet må vi også finne oss i å bruke ord som *tame*. Særleg tydde Aasen til avleiingar av rotstavingar og allment brukte ord. Det er nokså tilfeldig kva for ord som på dette grunnlaget vil gå inn i brukspråket. Men dette var ikkje Aasens sak, han såg framover og presenterte arsenalet, så fekk andre bruke det. Sidan det her er snakk om sanseleg språk, kan vi bruke døme frå den erotiske gata vi har vore innom. Av *kåt* har vi substantivet *kjæte*. Det er ikkje noko i vegen for å bruke dette begrepet på bokmål, og nokon gjer det, og det står i bokmålsordlista, men fordi det smakar nynorsk, blir det ikkje mye brukt av bokmålsbrukarar; *kåthet* blir brukt i staden, sjølv om ordet ikkje strålar av kjæte akkurat. Ord som *kjæte* fyller ut det emosjonelle vokabularet på skalaen mellom den biologisk drifta, lysta og den platonske hugnaden med eit høgst kroppsleg-vitalt begrep. Det er mange slike døme på nynorskord som i mange samanhengar er langt meir ekspressive samanlikna med tilsvarande an-be-het-elsesord på bokmål.

Vi har ein usedvanleg stor og rik ordsfatt i norsk språk. Han er så stor at han ennå ikkje er heilt samla mellom to permar. Verket er ikkje halvveges eingong med utgivinganå i 2003 av band IV av *Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftspråket*. Det er altså ikkje berre den historiske utviklinga som gjer at så stor del av desse orda ikkje blir brukte, også sosialpsykologiske kompleks står i vegen for aktivering av denne språklege latensen. Og dei som kjenner mange slåande og ekspressive dialekt- og nynorskuttrykk, blir jamt råka med

sosiale fordommar når dei bruker slike gode ord, som er ukjente for andre. Norge må forresten vere det einaste landet i verda der det fungerer negativt sosialt å ha eit større ordforråd enn andre, og der den som kjenner og kan bruke eit godt ord eller uttrykk som ikkje alle andre kjenner, ofte blir møtt med nedlatande ufysne eller overberande smil. Kan hende er det andre enn dei som peikar seg ut for vanetanken, som er dei egentlege jantemenneska?

Ei av dei største tenestene ein kan gjere ikkje berre nynorsken i dag, men norsk språk og tankeliv i det heile (ettersom tanke og språk er eitt), er å sørgje for å oppretthalde eit så rikt, variert og nyansert ordforråd som mogleg gjennom bruk, dvs. bruke gode ord og uttrykk frå norske dialektar og talemål, nytt og gammalt, også avleidde abstrakte begrep, som *ofse*, *fysn*, *ufysne*, *ufyse* og *kjæte*. Og kva med *fælske* i staden for (*v*)*ondskap*? Fælska er verkeleg fæl, medan dei fleste synest å tole mye *ondskap* før det gjer vondt.

A. O. Vinje skjønnte alt dette; han var både homerisk og platonsk. Derfor brukte han både framandord av gresk og romansk-latinsk opphav, laga sjølv allmennbegrep med klare kroppslege eller konkret-sanselege trekk. Her gjekk han i fotspora til Wergeland, som i si tid bidrog til fornorskinga både på den eine og andre måten, bl.a. ved å lage norske omskrivingar av såkalla framandord. *Bakstreversk* for reaksjonær er for lengst gått inn i bruksspråket. Når Vinje omsette eller omskapte framandord til gode norske ord, var framlegga hans oftast sjølvinstruerande, dvs. konkrete og ekspressive. Han gjekk også den andre vegen. Der han ville bruke gode dialektord som ikkje var så lett gjenkjennelege eller forståelege for alle, forklarte han dei eller førte opp det tilsvarande "framandordet", *flogvit* blir forklart med *Geni* i parentes. Nokre døme på Vinjes språklege nyskaping og vitalisme frå *Ferdaminni*: Han bruker *vitjing* for besøgelse, *magamelting* for fordøielse, *ikjøting* for incarnation, *hådeleg* for bespottelig, *uvite* for besvime, *røynd* for erfaring, *forvitneleg* for interessant, *eldhug* for begeistring osv., ei heil lita ordbok som faktisk er glidd inn i norsk språk fordi han våga å utfordre vanen og det gode selskap.

Vinje er eit ideal, saftig kroppsleg og ekspressivt råkande samstundes som han kan lage og bruke allmenne begrep på høgt abstraksjonsnivå utan at det blir kroppsfiendtleg, substanslaust og anemisk språk av det.

Homer og Platon, kroppsleg praksis og abstrakt teori som kultur-antropologiske nivå

Ein måte å overvinne nokre av dei fordummande fordommane mot nynorsken på og dermed aktivere den store ords-katten han rår over, kan vere å skape forståing for korleis nynorskens kjelder representerer ikkje berre eit kulturhistorisk stadium, men også eit antropologisk nivå og eit mentalt lag i kvar og ein av oss og slik ein del av vår eigen identitet.

Det blir ofte brukt som eit poeng mot den aasenske skrifnormalen og nynorsken at han spring ut av og framleis representerer ein før-moderne bondekultur, provinsen og primærnæringane. Men alle språk har ei slik "fortid". Dette råkar heller ikkje det vesentlege her. Hans språk spring først og fremst ut av *det levde livet* før og nå. Det levde livet er ikkje avgrensa til provinsen og primærnæringane. Men det er primært på den måten at det er fundamentet for alle slags livserfaringar mellom liv og død slik dei er nedfelte i talemålet. Denne referansen er den såkalla *livsverda*.¹³⁶ Den er strukturelt påfallande lik seg sjølv til alle tider, mens den såkalla formaliserte og formålsrasjonelle systemverda i større grad skiftar frå tid til tid med makt som generator. I den grad vi er folk, høyrer vi heime i livsverda og balar med mange av dei same utfordringane som dei homeriske menneska, om vi lever i by eller bygd. Og kroppslege uttrykksmåtar kan framleis fange opp i seg røynslene våre, slik allmennbegrepa spring ut av det levde livet og overleverte erfaringar så vel som tankar, refleksjonar og fantasiar, dikt og draum, tekst og kontekst. Dette er noko som gjeld i alle språk. Men nettopp fordi nynorsken som skriftspråk med Aasens verk så å seie veks ut av det levde livet og ei bestemt historisk utvikling, er nynorsken særleg godt eigna til å illustrere den kulturanthropologien som alt språk er berar av. Og Aasens kropp ber vi stadig med oss, som avskalningar av hans kropp.

Dei fleste erkjenner at mennesket både har ei artshistorie og ei individuell historie eller utvikling, ein ontogenese og ein fylogenese. Det spesielle ved mennesket er at kvar tid og kvart individ må gå igjennom utviklinga til både arten og kulturen for å vere på høgde med si eiga tid og utviklinga. Kulturelt og historisk er det også slik at dei historisk gamle laga er dei elementære, dei som gjer dei andre mogleg. Dette er openbart i forholdet mellom kropp og tanke. Vi må ha ein kropp og språk før vi kan tenke, og dei kroppslege erfaringane er, slik både filosofar og psykologar kan påvise, grunnlaget for alt språk. Metaforane samsvarer med kroppersrørslene og kropps-røynslene, slik dette kjem til uttrykk i George Lakoff og Mark Johnsons klassikar *Metaphors we live by*.¹³⁷ Hovudtanken deira er at heile språket som metaforisk system er utvikla på grunnlag av den kroppslege eksistensen vår. Noko er *framom* eller *bak* oss, osv. Å vere *framsynt* eller *sidrumpa* har i utgangspunktet noko med ei kroppsleg holdning og sanseleg persepsjon å gjere.

Det levde liv og historia har i kulturanthropologien same funksjonen som kroppen i personlegdomsutviklinga. Når det gjeld kulturanthropologien, som det er snakk om her, må ein altså ta vare på røynslene og innsiktene, kategoriane og grepa som dei historiske utviklingsstadia som ligg bak oss representerer, slik dei er nedfelte i språket. Dette er den viktigaste funksjonen nynorsken har, kulturelt og antropologisk. Språket er vårt kollektive minne. I den grad vi er nordmenn i

¹³⁶ Da tenker eg like mye på den måten Husserl presenterer begrepet på i *Krisis* (1936), som på Habermas sitt system.

¹³⁷ Chicago og London 1980.

kropp og sjel, og meiner at vi er noko meir enn overflatefunksjonar, må vi ha med desse dimensjonane. Dei kan så visst omtolkast og omtalast også på bokmål i den grad orda som refererer til dei, går inn i bokmålet. Men vi kan ikkje ha eit antagonistisk forhold til vårt eige antropologiske opphav og fundament. Å skite i eige reir gjer som kjent ingen fugl som syng med eige nebb.

Denne kulturanthropologien kan, for å gjere ei lang historie kort, igjen illustrerast med nokre representative døme frå antikken. På grunnlag av den mentalitetshistoriske utviklinga frå Homer til Platon og den hellenistiske Galen som representantar for ulike stadium i denne utviklinga kan vi sette opp følgjande skisseaktige skjema:

Homers Akilles og Odyssevs – Sapfo – Sofokles – Platon – Aristoteles – Galen
Jeger – krigar – bonde – songar – vismann – kunstnar – filosof – borgar – vitskapsmann

Dette skjemaet er upretensiøst og ufullstendig og har ingen annan funksjon enn å illustrere at det skjer ei medvitsendring i perioden frå Homer til hellenismen, at Homer tenker annleis enn Platon, og at den homeriske tenkemåten er integrert i dei følgjande epokane i medvitshistoria som eit lag eller eit slags fundament. Det er noko universelt i denne utviklinga. I den første medvitsfasen i alle kulturar er maktene noko ytre, og kroppen med sine lemmer er ein sjølvstendig agens i høve til eg-et og det som seinare blir medvitet. Først seinare blir desse maktene psykologisk og mentalt internaliserte, slik dei i gresk kultur blir det på 400-talet med Platons tenkemåtar som ein kulminasjon på denne internaliseringsprosessen. Det fører m.a. til at alle dei kroppsleg forankra forestillingane blir metaforiske. Når vi snakkar *beint frå hjertet* eller *rett frå levra*, er dette å forstå metaforisk, medan det homeriske mennesket oppfatta dette bokstaveleg ettersom hjertet og levra var oppfatta som sete for noko forstandig.¹³⁸ Derfor kan det hevdast at vi alle ber i oss denne utviklingslina i den grad vi ber med oss den medvitsutviklinga som har funne stad i ein høgkultur som den europeiske med røter i den greske antikken. I medvitet er alt her og nå, ordna som arkeologiske lag. Derfor kan den ovannemnde horisontale diakrone utviklinga framstillast vertikalt og settast på høgkant, der høgre enden av lina ovanfor (Platon og fornufta) representerer overflata eller toppen, medan venstre enden (Homer og kroppen) er botn i stigande rekkefølge/grad i vårt mentale indre. Ein slik lagdelt antropologi med tilsvarende medvitsutvikling kan ha mange variantar, for eksempel denne platonsk inspirerte (til venstre) og den nyplatonistiske (til høgre):

¹³⁸ Denne medvitsutviklinga og det antropologiske grunnlaget for det metaforiske kroppsspråket har eg gjort greie for i *Hjertets kulturhistorie. Frå antikken til vår tid*, Spartacus forlag 2003.

<i>idé</i>	tilsvarande:	<i>ånd</i>	-	<i>pneuma (Det eine)</i>
<i>begrep</i>		<i>fornuft</i>	-	<i>nous</i>
<i>bilde</i>		<i>sjel</i>	-	<i>psyche</i>
<i>meinung</i>		<i>kropp</i>	-	<i>soma/physis</i>

Men forholdet til vårt kulturanthropologiske fundament kan altså vere problematisk, og det er det i vår dansk-norske kultur. Grunnen til det er særleg at vi som nasjon er delt språkleg, og at nordmenn flest har språklege sym- og antipatiar som går frå det aggressivt avvisande overfor ”den andre parten” til likesæle og respekt for vår samansette eigenart i erkjenning av at vår identitet nettopp er delt og kløyvd, som er utgangspunktet for denne artikkelen. Å gjere den eine delen av vår samansette historie og doble identitet til noko moralsk dårleg, noko forkasteleg som må nedkjempast, det er ikkje berre å- og uhistorisk, det er antihistorisk, dvs. reaksjonært, og det veit vi er farleg og destruktivt å vere. Det konstituerande kan ein ikkje kvitte seg med, ein må *besinne* seg på det, og så bruke den grunnleggande spenninga i det til å *skape*.

Nettopp danskane kan lære oss å besinne oss på vår samansette språklege identitet. Ikkje berre fordi dei er del av vår felles historie, men like mye fordi dei gjennom sterke folkelege rørsler og grundtvigianismen på 1800-talet har begrep om det folkelege og alt som det representerer kulturanthropologisk og mentalitetshistorisk. Derfor er utfordringa stadig, i samsvar med Mikhail Bakhtins syn på det folkelege som kulturens vitale kropp, å skape forståing for at kropp og provins, kroppsleg bunde talemål og nynorsk ikkje er noko ytre eller *noko anna* i norsk kultur, men nettopp del av oss sjølve og fundament for vår eigen identitet. La oss derfor gi oss over til den skapande blandinga av høgt og lågt, fint og stygt, sentrum og periferi, kropp og sjel med sine respektive tale- og uttrykksmåtar, kort og godt det som gjer kvar og ein og fellesskapet mogleg.

Sex and rock'n'roll, but probably not many drugs: Nynorsk skriftkultur

Stephen Walton

Under denne spenstige overskrifta gøymer det seg noko som vil vise seg å vere eit normalt traust seminarinnlegg om nynorsk skriftkultur. Eg lovar at vi skal kome tilbake til sex, rock og dop, men først må de lide ein god del.

Oppgåva mi her er å fortelje korleis refleksjonen omkring nynorsk skriftkultur dei siste åra har nedfelt seg i den nye mastergraden i nynorsk skriftkultur som starta opp ved Ivar Aasen-instituttet i Volda no i haust. Eg står her altså først og fremst i eigenskap av å vere instituttstyrar, ikkje som forskar. Dette kan elles høve bra. I den gjennombyråkratiserte kvardagen til ein gjennomsnittleg instituttstyrar ved ein norsk institusjon for høgare utdanning fortonar forskning seg som ein kombinasjon av kjærte minne og fjern draum, sidan ein i all hovudsak er nøydd til å slepe sitt liv hen i ein tilstand av intellektuell abdisering. Nok om det. Elles kan eg tenkje meg å opptre her i ei anna produktiv rolle i det seinmoderne akademiet, nemleg som reklamekonsulent. Eg vil altså påstå at vi gjennom eit kollektivt krafttak i Volda faktisk har klart å skape akademisk kvalitet, og dét til og med før ordet vart devaluert i den newspeakliknande diskursen til politikarane og handlangarane deira i utdanningsbyråkratiet.

Refleksjon omkring nynorsk skriftkultur: Organisasjonsmessige føresetnader

I vår avgrensa og umiddelbare samanheng kan vi seie at refleksjonen omkring studie- og formidlingsfeltet nynorsk skriftkultur tok til med forprosjektrapporten *Ivar Aasen-senteret - Eit nasjonalt senter for nynorsk skriftkultur*, som Jostein Nerbøvik redigerte i 1992. Her var mange med og skreiv om kva dei håpa, og drøymde, om at senteret kunne bli til. «Senteret» vil her seie eit dokumentasjons- og formidlingssenter ved Ivar Aasen-tunet i Hovdebygda, det som har vorte til Nynorsk kultursentrum (NK), og ein institusjon for forskning og undervisning i nynorsk skriftkultur, det som seinare er blitt til Ivar Aasen-instituttet (IAaI). Eit utval leidd av Bodil Røyset rådde til den delte geografiske løysinga, med NK i Ørsta og IAaI i Volda. Den gamle tanken om eit felles senter har ikkje fått noko organisatorisk uttrykk, men ligg for så vidt nedfelt i ein samarbeidsavtale, i gjensidig representasjon i fagråd og, aller viktigast, i eit etter mitt syn velfungerande praktisk samarbeid. Det som følgjer, handlar om instituttet, som eg har eit direkte og formelt ansvar for, og ikkje om NK, som eg altså ikkje har noko formelt ansvar for.

IAaI vart formelt oppretta ved eit vedtak i høgskulestyret den 27.10.1994. I februar 1995 vart det tildelt knutepunktansvaret for nynorsk skriftkultur i No-

regnsnittet. Den første tilsette ved instituttet var ein prosjektleiar, Helga Stave Tvinnereim, som både administrerte utlysinga av dei første fagstillingane og organiserte den første idédugnaden omkring kva gjeremål instituttet skulle ha. Det vart oppnemnt ei referansegruppe for instituttet i januar 1996, med mykje tung, tverrfagleg kompetanse mellom sine elleve medlemmer. Seinare same året vart det lyst ut to professorstillingar. Tidleg i 1998 kom dei to første faglege heiltidstilsette i arbeid, begge i kvalifiseringsstillingar. Alt i oktober 1997 hadde instituttet fått ein professor II. To stipendiatar har hatt sin arbeidsplass ved instituttet, den eine har forsvart doktorgraden sin med glans, og den andre har skaffa seg professorkompetanse. Per i dag har instituttet 2,7 tilsette, to professorar, ein professor II og ein instituttsekretær (frå 1.1.03 konsulent) i halv stilling. Røysetutvalet rekna i si tid ut at ein treng 4,5 stillingar for å gjennomføre det arbeidet instituttet er sett til.

I september 1998 vart det oppnemnt eit utval for å arbeide fram eit hovudfag i nynorsk skriftkultur. Utvalet hadde åtte medlemmer, både eksterne og interne. Innstilling og førebels studieplan vart lagde fram for høgskulestyret i mai 1999. Etter ein grundig revisjon vart *Utgreiing om hovudfag i nynorsk skriftkultur* og den nye studieplanen lagde fram for HVO-styret i mars 2001. HVO søkte så KUF om løyve til å opprette hovudfaget. Slikt løyve kom i eit tildelingsbrev dagsett den 1. oktober 2001. Dei første mastergradsstudentane i nynorsk skriftkultur vart tekne opp hausten 2002, og er no godt i gang med arbeidet.

Dette var ei sterkt forkorta innføring i den formelle ramma for masterstudiet i nynorsk skriftkultur i Volda. Undervegs har det vore reflektert mykje omkring kva dette fagfeltet er, eller burde vere. Denne refleksjonen har vore av to hovudtypar. Den eine består av innlegg på seminar. Den tilskipinga som vi er samla på i desse dagane, byggjer såleis vidare på den s.k. idédugnaden på Sæbø i februar 1996, på eit seminar med to professorar II i Volda i februar 1998 og eit større internasjonalt seminar, også i Volda, i mai 2000, med den engelske antropologen Jack Goody i stjerneverolla. Sæbø- og Goody-seminara har kome som bøker, mens éi av fruktene av det mellomliggjande seminaret er å finne i Walton 1999. Dei to seminarrapportane inneheld mykje interessant stoff, og fortel om eit aukande sofistikasjonsnivå i synet på feltet.

Den andre typen refleksjon ligg nedfelt i fagplanen for masterstudiet, og ikkje minst i dei masteroppgåvene som studentane no er i gang med. Arbeidet med fagplanen var ein tretrinnsprosess. Sterkt inspirert av fagplanen for kulturstudiet ved Høgskolen i Telemark i Bø, peikte hovudfagsutvalet ut ein struktur, definerte fagområdet, skilde det i ein essensiell del som eigna seg til obligatoriske innføringsemne og meir disiplinrelaterte delar som passa til valemne, definerte konturane i valemna, og leverte eit første førebels framlegg til pensumlitteratur. Dette var grunnarbeidet. I neste trinn vart den førebelse studieplanen omformulert og spissa. I det tredje trinnet, etter at planen for mastergraden vart godkjend av KUF, har emnespesifikke arbeidsgrupper fylt kvart emne med eit

konkret innhald, dvs. aktuelle tema for føredrag, framlegg til kven som skal halde dei, og gjeldande pensumlister. Når studentane no formulerer oppgåver og problemstillingar innanfor oppgåvene, er vi inne i eit uavslutta fjerde trinn. Også dei er med på å definere faget.

Det kan hende at vi også fekk ein tredje typen refleksjon omkring fagfeltet. Den ligg i så fall nedfelt i den evalueringa av instituttet som eit utval frå Noregsnettrådet gjennomførte i 1999 i samband med ei generell evaluering av knutepunkta. Mellom anna inneheld evalueringa ei perspektivrik og innsiktsfull drøfting av nokre av dei konfliktane som prega opprettinga av knutepunktet. Også «arbeidet med [hovudfags-]planen har bore i seg mange av dei spenningane (faglege, organisatoriske, personlege) som har prega denne fasen av knutepunktarbeidet» (27) legg utvalet diplomatisk til. Poenget deira er at to fagsyn stod steilt mot kvarandre, «to kolliderande fagsyn, der det eine framstår som 'vinnar' og det andre som 'tapar'», som dei skriv (28). Det tapande synet, i følgje denne analysen, ville byggje opp studiet kring «Aasens skrifter og den nynorske skriftradisjonen, i tillegg til intensiv satsing på undervisning i nynorsk skriftspråk» (27). Vinnarane derimot forfeikta eit syn på nynorsk skriftkultur som eit tverrfagleg kulturstudium. Det var etterslepet etter desse konfliktane eg arva da eg kom til Volda som professor og instituttstyrar hausten 2000.

Fram til trinn tre i arbeidet med fagplanen kan ein seie at usemja omkring innhaldet i faget kunne sveve fritt ikring på eit nokså uforpliktande ideologisk plan. Det knyter seg ein type akademisk diskurs til dette planet som maksimerer usemje, løner polemikk og verdset klare skiljeliner. Det gjer ikkje sak enklare når, slik noregsnettutvalet røper, ein del av aktørane alt frå lenge før ikkje orka synet på kvarandre. Det er ikkje dermed sagt at det ikkje låg ein verdi i denne fasen, som utan tvil fungerte klargjerande på visse punkt. Men – og det er eit viktig men – dersom ein vert ståande ved slike konfliktar, kjem ikkje prosjektet lenger, og eg har ei klar oppfatning om at eg ikkje kom til Volda for å grave meg ned i andres konfliktar. Det eg håpa kom til å skje under trinn tre, skjedde. Det å ha eit konkret prosjekt, som i sin natur kravde samarbeid, romslegheit og ein viss grunnleggjande raustleik overfor andres fagperspektiv, utløyste kort sagt ein enorm kreativitet og pågangsmot i eit miljø der mange såg at dei faktisk hadde noko å bidra med. Dei som ikkje hadde noko å kome med, heldt seg no unna.

Fagsyn

Kva fagsyn er det altså som pregar masterstudiet i nynorsk skriftkultur? Det eg *ikkje* vil med dette, er å skru klokka tilbake til ein type diskusjon om kva nynorsk skriftkultur er, som er statisk, og som vi uansett har fått mykje av. Likevel kan det vere på sin plass her med eit raskt oversyn.

Termen «nynorsk skriftkultur» består av tre (eigentleg fire) ledd: «ny» og «norsk» heng så tett saman at det er lett å oversjå at dei utgjer to ledd. «Nynorsk» er både eit talemål og eit skriftspråk. Som talemål kjem det etter gam-

mal- og mellomnorsk, og okkuperer eit fysisk rom vest for svensk, nordaust for engelsk og nord for dansk. Som skriftspråk knyter nynorsken seg tett til moderniteten, levde eit prekært liv på papiret frå 1770-åra og framover, men vart kodifisert av Aasen, og koloniserte ei lang rekkje domene, eller *semiosfærar* som Kjell Lars Berge kallar dei etter Jurij Lotman (2002:69), frå 1850 og utover. Skrift og kultur lever i eit symbiotisk, nærmast tautologisk, forhold. Tale kan vere både natur og kultur, skrift er alltid kultur. Skrift er ein svært utbreidd – men ikkje universell – menneskeleg aktivitet som lagrar ytringar. Gjennom lagringsprosessen vert dei til meir enn ytringar. Dei vert til tekst (jf. Berges diskusjon om ytringar og tekst, 2002:65-66). Dei vert altså vovne inn i dei samfunnsmessige samanhengane som til saman utgjer ein «kultur». Noko av det interessante ved skriftinga, er kor underleg ulike dei løysingane er som menneska har funne for å framstille og lagre lyd og meining i symbol. Eigenskapane ved desse løysingane set tydelege føringar for korleis kulturen blir. Elles utgjer ein kultur eit samanhengande nett av konvensjonar som knyter saman dei som forstår og kanskje jamvel vedkjenner seg dei, og avgrensar denne gruppa frå andre grupper som anten ikkje forstår eller ikkje vedkjenner seg dei. Slik sett, og ikkje minst i det ettermoderne samfunnet vi lever i, opererer vi alle saman innanfor fleire kulturar, ein mannskultur, ein muslimsk kultur, ein norsk kultur, ein nynorsk kultur, ein akademisk kultur, ein barnekultur osb. Vi tek nok feil om vi trur at vi er dei første som gjer dette. Det som særmerkjer det ettermoderne er heller eit overdrive medvit om identitetane våre, og ei periodevis sjukleg kringing kring dei. Det er derfor vi no trur vi har så mange av dei. Frå å vere kvalitativ er identitet blitt kvantitativ. Men i røynda har folk helst levd i fleire «kulturar» om gongen. «Kulturen» kom inn med modernitetens altoverskuggande etniske fellesskapar.

Det følgjer av den summariske definisjonen av «nynorsk skriftkultur» som eg nett har levert, at eg vil ha både i pose og sekk. Eg vil ha begge dei fagsyna som noregsnettutvalet stilte opp mot kvarandre i eit gjensidig utelukkande og antagonistisk forhold. Eg vil seie heilt klart at begge desse syna er nødvendige, og at fagfeltet vert absurd og meiningslaust som akademisk konstruksjon utan begge. Nynorsk skriftkultur er eit kulturstudium, men eit kulturstudium med eit objekt: nynorsk og skrift, og særleg nynorsk skrift. Det er ikkje eit studium i hummar og kanari og kva som helst. Dette kan eksemplifiserast dersom vi ser på undervisningsplanen for hausten 2002 i dei to innføringsemna, A: Nynorsk skriftkultur og B: Vitskapsteori- og metode:

DATO	KL.	EMNE	TEMA	FØRELESAR
3.9	9.15–12	B 2	Kultur og skriftkultur	Geir Hjorthol
3.9	13 - 16	A 1	Den eldste historia	Stephen J. Walton
4.9	9.15-12	B 1	Grunnleggjande problem	Gunnar Skirbekk
4.9	13 - 16	A 2	Dei eldste skriftspråka	Odd Monsson
5.9	9.15–12	B 3	Identitet: klasse, kjønn, etnisitet	J.Peter Burgess
5.9	13 -16	A 3	Ikkje-européisk skriftspråk I: Japansk	Tomoko Hansen
6.9	9.15–12	B 4	Kjønn	Rakel Chr.Granaas
6.9	13 -16	A 4	Ikkje-européisk skriftspråk II: Arabisk	Knut S.Vikør
1.10	9.15–12	B 5	Språk og makt	Helge Sandøy
1.10	13 -16	A 5	”Literacy”	J.Peter Burgess
2.10	9.15–12	B 6	Den sosiale institusjonen	J.Peter Burgess
2.10	13 -16	A 6	Skrifta og dei intellektuelle	Stephen J.Walton
3.10	9.15–12	B 8	Kvantitative og kvalitative meto- dar	Jan Fredrik Hovden
3.10	13–16	A 8	Aasen	Stephen J.Walton
4.10	9.15–12	B 9	Historisk metode	Oddbjørn Melle
4.10	13–16	A 9	Dei nynorske intellektuelle	Stephen J.Walton
29.10	9.15–12	B 10	Samfunnsvitskapleg metode	Jan Fredrik Hovden
29.10	13 –16	A 12	Det planlagde språket	Helge Sandøy
30.10	9.15–12	B 11	Komparativ metode	Arnljot Løseth/Atle Døssland
30.10	13 –16	A 11	Det reine språket: Purismen	Helge Sandøy
31.10	9.15–12	B 12	Den språkvitskaplege vendinga	Odd Monsson
31.10	13 –16	A 10	Kvinner i den nynorske skriftkul- turen	Eli Bjørhusdal
1.11	9.15–12	B 13	Tekstvitskapleg metode	Jan Inge Sørbø
1.11	13 –16	A 13	Den kvantiserbare skriftkulturen	Vidar Lynghammar

Tyngda til institusjonane

Problemet, når ein har fått oppretta institusjonar, er at dei har lett for å bli tunge. Det dei gjer kan i seg sjølv få ei ufortent definisjonsmakt. Såleis finst det ein gammal definisjon av sosialdemokratiet som den politikken som Det norske arbeidarpartiet til kvar tid fører. Eg har ein plass i bakhovudet ein tanke om at Ivar Aasen-instituttet ikkje bør bli nokon tung, og slett ikkje nokon representativ, institusjon. Deklamasjonskunsten får andre ta seg av. Da er det meir interessant å kunne opptrre som geriljarørslar. Topp- og framtungt som Arbeidarpartiet er det

i allfall ikkje noko siktemål å bli, ikkje eingong no når meiningsmålingane synest å vise ein spennande og heilt ny historisk situasjon: Nemleg at sosialdemokratiet har enda færre tilhengjarar blant folket enn nynorsken har. Da bør vi i allfall gardere oss mot ein «sosialdemokratisk» tvangstanke om at nynorsk skriftkultur er sjølvdefinierende, og består av det materialet som Ivar Aasen-instituttet til kvar tid finn det for godt å undervise mastergradsstudentar i.

Fagplanen

Masterstudiet i nynorsk skriftkultur består altså av to innføringsemne à 15 poeng, to valemne à 15 poeng og ei oppgåve à 60 poeng, totalt 120 poeng. Så langt har vi planlagt seks valemne:

1. Målreisingar og språkplanlegging i komparativt perspektiv
2. Den nynorske teksten – om sjanger, institusjon og norm
3. Kollektive identitetar – om overnasjonale, nasjonale, regionale og lokale identitetsdanningar
4. Danning – om folkeopplysning, folkedanning og folkelege elitar
5. Nynorsk skriftmål – om norm og bruk
6. Nynorsk filosofisk skriftmål,

og i tillegg har studentane høve til å ta ein historiemodul ved Avdelinga for humanistiske fag som er ein nær slektning av vårt valemne 3, alias valemne

7. Kultur, identitet – nasjon, region.

Det er utarbeidd kursplanar for alle emna bortsett frå nummer fire. Med eit måltal på ti studentar seier det seg sjølv at vi ikkje kan gjennomføre kvart valemne kvart år. Vi kjem såleis til å undervise to per år i rotasjon i vårsemesteret. Emne fem er obligatorisk for studentar som ikkje har nordisk i fagkrinsen, og vil dermed dukke opp annakvart år. Våren 2003 begynner vi med emne fem og seks. Det er ikkje tid her til å gå inn i kursplanane for kvart valemne. Ærendet mitt her er heller å syne kva type forståing av fagfeltet som har gjort seg gjeldande i fagplanen.

Ein annan, og svært interessant, måte å gripe fagfeltet på, er å sjå korleis studentane sjølve har definert faget sitt i deira val av emne til masteroppgåva. Studentane er sjølv sagt hovudpersonane i dette studieløpet, og vi var spente på å sjå korvidt deira forståing av faget fall saman med vårt. Éin student har utsett arbeidet med oppgåva, slik at vi har per i dag åtte registrerte emne:

1. Skaper språket i dei nynorske lokalavisene ei kjensle av identitet i lokalsamfunnet? Ein komparative studie av lokalavisene og lokalkulturen i Volda og Vestnes
2. Det skotske landsmålet. Ein komparative studie av ikkje-gælisk skotsk skriftmål i Skottland og landsmålet i Noreg som politisk argument for nasjonalt sjølvstende
3. Språklege utfordringar og problem ved omsetjing frå islandsk til norsk
4. Skriftpåverknad i gards- og bruksnamna på Søre Sunnmøre
5. Ragnar Hovland – brot eller kontinuitet?
6. Noregs boklag: Ei forlagssoge
7. Modernisme på nynorsk: Eit utval sentrale forfattarar med fokus på Jon Fosse og *Melancholia I*
8. Innføring av landsmål/nynorsk i nokre kommunar på Sunnmøre

Den niande studenten har altså ymta om at ho tenkjer seg ei fagdidaktisk oppgåve om opplæring i nynorsk i vidaregåande skule, knytt opp mot bruk av litterære tekstar.

Korleis desse oppgåvene vil bli, veit vi sjølvsgat ikkje enno. Min førebelse konklusjon, del éin, er at det er eit påfallande godt samsvar mellom denne lista på åtte oppgåver og den førre lista på sju valemne. Del to: Eg meiner at studentane på ulike måtar har gripe essensen i faget, som er å nærme seg språket og skrifta frå eit kulturperspektiv. Noko av utfordringa for studentane vil bestå i å knyte dei teoretiske perspektiva frå innføringsemna opp mot det stoffet dei skal arbeide med. Det er dét, saman med forskingsinnstsen til miljøet rundt Aasen-instituttet, som vil bestemme om dette verkeleg blir ei fagleg nyvinning, eller om prosjektet degenererer til ei miniatyrutgåve av norskfaget.

Essensialistiske og ikkje-essensialistiske syn på nynorsk skriftkultur

Det konkrete arbeidet med mastergraden har medført ei *de facto* definerings av kva nynorsk skriftkultur er. I og med at mastergraden no har oppstått, er ein viktig milepæl i denne prosessen passert. Definisjonsbehovet kan også på sett og vis ha blitt mindre akutt. Den fortolkande diskursen omkring nynorsk skriftkultur har også dei seinaste åra vorte supplert av ein meir kvantifiserande diskurs. Ein kan t.d. nemne Ottar Grepstads faktabok, og det nye arbeidet til Vidar Lynghammar, dei etter kvart mange haldningsundersøkingane som no finst (t.d. Bente Selbacks hovudoppgåve), osb. Også Kjell Lars Berges tilnærming til feltet byggjer i stor grad på kvantifiserande modellar. Vi veit m.a.o. kor vi finn nynorsken i samfunnet. Vi veit at det finst etter måten mange diktsamlingar på nynorsk, men altfor få lærebøker i mekanikk, ein rimeleg del med stortingsmeldingar frå somme departement, altfor få frå andre. Det finst godt om lokalaviser

og regionaviser somme stader i landet som bruker nynorsk, ein liberal måljamstillingspraksis i *Vart Land* og *Klassekampen*, eit merkeleg veksande rom for nynorsk i *Aftenposten*, men forbod i *Dagbladet* for alle som ikkje heiter Hompland. Vi veit at filmar på kino aldri vert teksta på nynorsk, men at NRK gjer ein stor innsats for nynorsk teksting, dels som avlat for andre synder. Det er bra med religiøst lesestoff på nynorsk, men frykteleg dårleg med porno. Og så vidare, og så vidare.

Ein kunne sjølvsagt halde fram slik i lang tid, og det kunne jamvel vere interessant. Ein liten risiko med denne typen konstateringar, som ein ikkje skal sjå bortfrå, er at dei kan vere med på å halde ved like nettopp det synet på nynorsken som hevdar at han ikkje passar på dei plassane der han for tida ikkje finst. Ved stadig vekk å konstatere at det t.d. knapt finst erotisk litteratur på nynorsk, kan ein skape inntrykk av at dette er ein naturleg og ufråvikeleg tilstand. Diskursen om kor nynorsken «naturleg» høyrer heime, er det sterkaste våpenet i arsenalet til den hegemoniske kulturen i Noreg. Når vi prøver å argumentere mot slike påstandar, godtek vi implisitt premissane til diskursen. Det er nettopp der den hegemoniske makta ligg. Eit betre alternativ (om vi held oss til det aktuelle eksempelet) er berre å setje i gang og lage nokon dampande nynorsk erotikk. Eg skulle elles for min del stundom ønskje at vi ikkje brukte så mykje nynorsk til å drøfte nynorsken med, og iallfall ikkje til å forsvare og grunngi han. At vi gjer dette, sannar berre løgna om at nynorsken treng å forsvarast. Vi er nøydde til å forsvare han når og der han er under åtak, slik han frå tid til anna er. På den andre sida hadde vi alle saman tent på å skrive nynorsk om alle moglege andre saker enn målsaka ei stund. Nynorsken lid generelt av ei stor metaspråkleg tyngd. Han er for tydeleg markert, som lingvistane seier. Det er derfor nynorsknormalen enno ikkje er «normal».

Eg vil altså ikkje no i den korte tida som er att bruke meir tid til å fortelje dykk kva eller korleis nynorsk skriftkultur *er*. Derimot vil eg peike på tre felt som eg trur det kan vere særleg utbytterikt å sjå på i nynorsk skriftkultursamanheng ei stund framover.

Sex

Det første området er kjønn. Kjønn kan kaste lys over nynorskkulturen frå fleire sider. Den mest basale problemstillinga har framleis mykje stoff i seg: Kva har rolla til kvinnene vore i nynorskoffentlegheita? Den nynorske skriftkulturen har vore, og er, ekstremt mannsdominert. Skrivande nynorskingar har i påfallande sterk grad vore menn. Dette er relativt lett å kvantifisere, jamvel om eg enno har til gode å sjå nokon fullstendig kjønnsbasert inndeling av dei sentrale aktørane i den nynorske skriftkulturen frå starten til i dag. Ei slik kvantifisering ville i seg sjølv framtinge interessante definisjonsspørsmål. Den som har arbeidd mest systematisk med den tidlege perioden, er Eli Bjørhusdal. Ho har funne fram til ei lang rekkje kvinnelege målaktivistar i perioden fram til 1900 som stort sett var

blitt usynlege. Likevel er det få av desse som *skreiv* i påfallande grad, og slett ikkje i dei mest prestisjetunge sjangrane. Situasjonen endra seg i løpet av 1900-talet, men somme, seinast Cecilie Seiness i *Dag og Tid*, meiner at det nynorske skriftmiljøet framleis er *abnormt* mannsdominert. Eg har også argumentert for dette synet, og prøvd å grunngi det ut frå ein tanke om målreisinga som eit ibuande fallogosentrisk prosjekt (Walton 2000, 2001). Her trengst det meir utførlege, og dels kvantifiserande, studium.

Ein kunne bruke innsikter frå kjønnsforskinga på fleire felt med. Odd Monsson argumenterer for at det finst ein eigen «minoritetslogikk» i den nynorske skriftkulturen, og i andre fellesskapar baserte på minoritetsspråk (t.d. walisisk, katalansk, finlandssvensk). Andre språksamfunn kan vere ein relevant komparator, men det kan også kvinnerørsla vere. Feminismen aktualiserer ei sentral problemstilling i samband med nynorsken: Korleis kan det ha seg at eit fleirtal under moderne tilhøve lærer inn den sosiale rolla til eit mindretal? Kva for krefter gjer at ei gruppe menneske opptred som historisk objekt? Korleis konstituerer dei seg som subjekt? Ei anna problemstilling knyter seg til skilnaden mellom den såkalla «likskapsfeminismen» og «forskjellsfeminismen», ein skilnad som har ein klar parallell i den gamle ideologiske inndelinga av målfolk i «eittspråksfolk» og «tospråksfolk». Har vi her å gjere med ein fundamental skilnad i opposisjonelle rørsler mellom *fundis* og *realos*, som det heiter i ordbruken til den tyske økorørsla?

Elles er kjønn meir enn genus. Det har ofte slått meg at det finst ei rad strukturelle likskapar mellom målrørsla og homorørsla. Om lag like store delar av folket praktiserer desse avvika frå den hegemoniske samfunnsnorma. I båd tilfelle gjeld det eit normavvik som tidlegare vart straffa ved juridiske eller sosiale sanksjonar, men som no vert formidla i t.d. skuleverket med varierende gradar av skinntoleranse som både vanlege og legitime, og jamvel som ein spennande fargeklatt i det kulturelle mangfaldet. Framfor alt sannar akseptet av nynorsk og homofili det liberalistiske samfunnet sine mytar om seg sjølv som «tolerant». Båe grupper vert gjorde til objekt for toleransen til fleirtalet, men da gjer ein vel i å hugse at «toleranse» kan inndragast når fleirtalet finn det for godt. Slik sett skal toleransen fungere disiplinerande. Både nynorskingar og homofile har problem med å reprodusere kulturen sin, og er avhengige av eit tilsig med nye rekruttar som oppfattar den kulturen det gjeld som attraktiv, osb. Jamt over har homokulturen lykkast betre med å tilpasse seg normene til den kommersielle sektoren i eit fleksibelt forbrukarsamfunn, mens nynorskkulturen i større grad er avhengig av staten og av politisk godvilje. Ein kunne halde fram lenge: Poenget er at ein også her har ein aktuell, men lite påakta, komparator.

Rock'n'roll

Det andre feltet eg meiner ein bør sjå nærmare på, er forholdet mellom nynorskelitane og det som av og til nokså nedlatande vert kalla fotsoldatane. Ny-

norskelitane – kven er forresten det? – lever i ein paradoksal posisjon som ein presumptivt anti-elitær elite, berarar av ein selektivt folkeleg og dels anti-folkeleg kultur. Ingen innkapslar desse paradoksa betre enn Sigmund Skard. Den intellektuelle nynorskeliten vert ofte lett trengd opp i paradoksale antiintellektuelle posisjonar, og hamnar såleis i ein spesiell type sjølvforakt som fornektar grunnlaget for si eiga verksemd. Resultata av den prinsipielle folkelegheita ligg langt frå normene og praksisformene til det faktisk eksisterande folket. Die Regierung läßt sich ein neues Volk wählen, skreiv Brecht lakonisk etter arbeidaroppstanden i Berlin i 1953: Denne formuleringa kan stå som ein kommentar til den motsetninga mellom det faktisk og det ideelt folkelege som både nynorsken og marxismen har vore merkte av, truleg av nokså like grunnar. Korleis er den nynorske intellektualiteten? Har den sosiale ståstaden til dei nynorskintellektuelle skapt særlege spenningar? Korleis kan historia til dei nynorske intellektuelle relaterast til historia om dei européiske intellektuelle i det heile? Representerer dei eit akutt eksempel på det syndromet som Bauman peikar på, der dei intellektuelle alltid lever i ei sosial dobbelstilling: Dei beskriv folket oppover til makthavarane, og leverer ideologiar nedover til folket frå makthavarane? Kor plasserer dei seg i spenningsfeltet mellom Gramscis «organiske» og tradisjonelle» intellektuelle?

Det tredje feltet følgjer frå det andre. Når vi har grunnlag for ein teori om dei nynorske intellektuelle, hadde det vore interessant å sjå på språknormeringspraksisen i nynorsken ut frå han. Kva er eigentleg forholdet mellom norm og bruk i den nynorske rettskrivinga, for den saks skuld i rettskriving i det heile? I kor stor grad er det språkleg nærleik som betingar oppslutnad om norma, eller heilt andre samfunnsforhold? Enda eit paradoks: Den stadige perfeksjoneringa av nynorsknorma har ikkje gitt utslag i form av stadig fleire brukarar. Alternativt kan det jo hende at stoda for nynorsken hadde vore mykje verre enn ho er dersom normeringspraksisen hadde vore annleis. Og på mange måtar er ikkje stoda for nynorsken så ille.

Godt folk, de vart lurte hit med lovnader om sex, dop og rock'n'roll. Den utvida reklamasjonsretten under den nye kjøpelova gjer meg skvetten, og det er om å gjere til slutt å demme opp mot erstatningskrav, no når vi har slite oss gjennom det eine høgskulevedtaket ved HVO etter det andre.

I og med ønsket om ei tilnærming mellom forskinga på nynorsk skriftkultur og kjønn, vil eg påstå at vi har bevega oss eit stykke i retning av sex. Spenninga mellom det ideelt og det faktiske folkelege rører ved nynorskens skiftande forhold til populærkulturen: Ein kan formulere problemstillinga slik at styrkeforholdet mellom populærkultur og finkultur innanfor den nynorske skriftkulturen har skifta. Det vi bør få kartlagt er korleis, kva tid og korfor. I den legendariske innspelinga av låten om Ivar Aasen og katten hans, fortel Ragnar Hovland at dersom Aasen hadde vore i live i dag, hadde han vore ein kapellan. Javel. Det kryr uansett av rockemusikarar og rocketilvisingar i den vestnorske folkeleg-

intellektuelle nynorske mannlitteraturen frå Frode Grytten, Ragnar Hovland og den yngre Kjartan Fløgstad, Jon Fosse m.fl. Det finst jamvel ein vestnorsk folkeleg intellektuell machostil som klart har sitt opphav i rockekulturen: Dei siste gjenlevande heterofile menn med bart er nynorskskrivande vestlendingar i femtiårsalderen. Rocken er dermed også dekt.

Probably no drugs

Dop: Niks. Ingen nynorsk Ambjørnsen. Det finst ikkje nokon nynorsk semio-sfære for dop. Til det er dei vitalistiske og rasjonalistiske kreftene i nynorsk-kulturen for sterke. Og dét kan vi saktens vere glade for.

Tilvisingar

- Berge, Kjell Lars, 2002: Text-theoretical presuppositions of New Norwegian Written Culture, J.Peter Burgess og Odd Monsson [red.]: *Modernity, Nation, Written Culture*, Kristiansand, 55-76
- Bjørhusdal, Eli, 2001: *Målkvinner før 1900*, Volda
- Burgess, J.Peter og Odd Monsson [red.], 2002: *Modernity, Nation, Written Culture*, Kristiansand
- Grepstad, Ottar, 1998: *Nynorsk faktabok*, Volda
- Hovland, Ragnar, 1996: *Katten til Ivar Aasen møter hunden frå Baskerville (og andre dikt)*, Oslo
- Ivar Aasen-instituttet, 2002: *Fagplan: Mastergrad i nynorsk skriftkultur*, Volda,
- Lynghammar, Vidar, 2002: *Nynorsk sakprosa 1900-1999 – nynorsk skriftkultur sett gjennom den nynorske sakprosaen*, upubl. hovudoppg., Universitetet i Oslo
- Myking, Johan m.fl., 2000: Knutepunktet nynorsk skriftkultur, Høgskulen i Volda, *Evaluering av knutepunktfunksjoner ved statlige høyskoler 1999-2000*, Oslo, 25-31
- Seiness, Cecilie, 2002: Den nynorske mannsverda, *Dag og Tid*, 41, xliv, 2.11.2002, 10-11
- Selback, Bente, 2001: «Det er heilt naturleg». *Ei gransking av skriftspråkhaldningar*, upubl. hovudoppg., Universitetet i Bergen
- Skard, Sigmund, 1963: *Målstrid og massekultur*, Oslo
- Stave Tvinnereim, Helga, 1996: *Nynorsk skriftkultur – aktuelle forskingsfelt*, Volda
- Walton, Stephen J., 1999: Kva er nynorsken, og kva er nynorsk skriftkultur?, *Litt laust, mest fast*, Volda, 31-51
- 2000: Feminiseringa av nynorsken, teatret og målrørsla, *Syn og Segn*, 106 [2000], iii, 40-52

- 2001: *Woof, woof*, upubl. konferanseinnlegg, Society for the Advancement of Scandinavian Study, Madison WI, iv.2001
- 2002a: Nasjonsbygging og opplysning i europeisk perspektiv, Eldbjørg Fossgard [red.]: *Tradisjon, opplysning og verkelegheit i norsk matkultur*, Voss, 73-92
- 2002b: *A gender-perspective on nation-building as social practice*, upubl. konferanseinnlegg, Gender-Power-Text, University College London, vi.2002

Domenet for den nynorske skriftkulturen

Vidar Lynghammar

Denne artikkelen er basert på mi eiga hovudoppgåve om nynorsk sakprosa. Det er difor kanskje rettare å seia at eg skal skriva om domenet for den nynorske sakprosaskriftkulturen. Men når tittelen på artikkelen likevel er ”Domenet for den nynorske skriftkulturen”, er det fordi eg trur den nynorske sakprosaen kan fortelja ein del om den nynorske skriftkulturen i det heile. I hovudoppgåva *Nynorsk sakprosa 1900-1999. Nynorsk skriftkultur sett gjennom den nynorske sakprosaen* (Lynghammar 2002) har eg kvantifisert den nynorske sakprosaen for å finna ut *kva slags* tekstar som vert gjevne ut *på kva måte, kor og av kven*. Eg har teke føre meg det av den nynorske sakprosaen som er registrert i Norsk bokfortegnelse (Norbok)¹³⁹ for åra 1900, 1925, 1950, 1975 og 1999. Til saman består tekstmaterialet av 723 tekstar. Desse tekstane har eg så undersøkt i forhold til sju ulike variablar:

- Diskursfellesskap
- Sjanger
- Språkblanding
- Emne (Dewey)
- Utgjevarar/forlag/utgjevarstader
- Format
- Omsetjingar

Kvar av desse variablane er tekne opp i eigne kapittel i hovudoppgåva. Til saman har variablane gjeve meg eit ganske breitt bilete av den nynorske sakprosaen, og meir eller mindre av den nynorske skriftkulturen i det heile. Fleire av variablane kan seia noko om domenet for den nynorske skriftkulturen.

Før eg går vidare, skal eg røpa dei åtte hovudfunna i avhandlinga:

1. Fordelinga av dei ulike sakprosakategoriane i den nynorske skriftkulturen held seg stabil i heile perioden. Sjølv om det er visse variasjonar frå år til år, held forholdet mellom storleikane seg stort sett stabilt gjennom heile det 20. hundreåret.
2. Domenet for den nynorske sakprosaen er i heile perioden humaniora, skulen og lokalsamfunnet. Innanfor realfag, teknologi og fritid/hobby er nynorsk så å seia fråverande i det 20. hundreåret og i nynorskhistoria i det heile.

¹³⁹ Norsk bokfortegnelse (Norbok) er den norske nasjonalbibliografien over grovt rekna alle bøker som vert gjevne ut i Noreg. Nasjonalbiblioteket/Universitetsbiblioteket har gjeve ut bibliografien kvart år sidan 1882, og han er basert på lova om pliktavlevering. Norsk bokfortegnelse er i dag òg tilgjengeleg elektronisk.

3. Nynorsk sakprosa er avhengig av statlege støtteordningar og idealistiske organisasjonar for å halda bokproduksjonen oppe.
4. Ein svært stor del av nynorsk sakprosa vert gjeven ut på eige forlag. Det gjeld ein stor del av tekstane som kjem ut i Oslo, og det gjeld mesteparten av tekstane som vert gjevne ut andre stader i landet.
5. Ei kommersialisering innanfor nynorsk sakprosa har fyrst skjedd dei siste åra.
6. Den nynorske sakprosaen vert i all hovudsak gjeven ut i Oslo og i dei fire vestlandsfylka Hordaland, Rogaland, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal.
7. Omsetjingar av sakprosa frå utanlandske språk til nynorsk finst på det næraste ikkje. Dei fleste omsette nynorske sakprosabøkene har originalutgåver på bokmål.
8. Nynorsk har vorte mindre kontroversielt i laupet av dei om lag 150 åra som har gått – det har skjedd ei normalisering.

Dette skal eg etter kvart utdjupa. Men fyrst skal eg seia litt meir om korleis eg har gått fram i arbeidet med hovudoppgåva.

Sakprosa vil i denne samanhengen i praksis seia dei tekstane som ikkje er registrerte som skjønnlitteratur i Norsk bokfortegnelse. Periodika som aviser og tidsskrifter har eg av omfangsomsyn ikkje rekna med. Slike tekstar vert heller ikkje registrerte i Norsk bokfortegnelse. I Norsk bokfortegnelse er dei fleste norske *bokutgjevingane* registrerte, med nokre unntak. Eg kan ikkje ramsa opp alle unntaka her, men det er hovudsakleg tekstar berekna til internt bruk, og hefter og brosjyrar og liknande, som ikkje vert registrerte. Stort sett alle bokutgjevingar frå både forlag, ulike organisasjonar og institusjonar vert registrerte i Norsk bokfortegnelse.

For dei to fyrste åra, 1900 og 1925, har eg nytta *Nynorsk boklista* (Aure 1916 og 1921) og *Nynorsk bokliste* (Aure 1926 og Gallis 1942) som kjelder. Desse boklistene er òg i all hovudsak baserte på Norsk bokfortegnelse, og dei nynorske tekstane er her samla i eigne nynorskbibliografiar. For dei andre åra har eg brukt Nasjonalbibliografiske data (2000) på cd-rom, der Norbok er ein av databasane. Fordelen med cd-rom-versjonen er at ein kan avgrensa søket etter både målform og kategori. Då eg gjennomførte denne delen av arbeidet, var ikkje den elektroniske versjonen av Norsk bokfortegnelse ført så langt tilbake som 1925, difor måtte eg nytta dei nemnte boklistene for dei to fyrste åra.

Gjennom desse kjeldene kom eg fram til det eg trur og meiner er eit representativt utval nynorske sakprosabøker. Men sidan verken Bibsys eller Norsk bokfortegnelse gjev gode nok opplysingar om tekstane ut frå det eg ville finna ut om dei, måtte tekstane undersøkjast empirisk. I laupet av rundt tre månader på Nasjonalbiblioteket i Oslo undersøkte eg difor rundt 600 av dei 723 tekstane

nærare. For dei resterande tekstane var opplysingane i Bibsys og Norsk bokfortegnelse utfyllande nok. Det gjeld til dømes ein del lærebøker.

I ein tredje fase nytta eg empirien frå Nasjonalbiblioteket til å kvantifisera materialet og til å ordna det i forhold til sju hovudvariablar. I utgangspunktet ville eg konsentrera meg om sjangrar og sjangersystem innanfor den nynorske sakprosaen, men eg fann etter kvart ut at eg måtte støtta meg til fleire variablar for å få eit nokolunde breitt bilete av den nynorske sakprosaen.

Eg skal gå gjennom dei sju variablane. Omgrepa *diskursfellesskap* og *sjanger* har eg henta frå John Swales og boka hans frå 1990, *Genre Analysis. English in academic and research settings*. Gjennom desse omgrepa vert det kontekstuelle elementet klargjort. Diskursfellesskapomgrepet seier noko om kva roller og omgjevnader tekstane har. Eit diskursfellesskap er eit sosio-retorisk nettverk som er danna for å nå eit bestemt sett felles mål. Og eit viktig trekk ved eit diskursfellesskap er at det har og bruker ein eller fleire *sjangrar* som det kommuniserer gjennom for å nå dei felles måla. Eit diskursfellesskap har òg utvikla ein eigen terminologi eller eit eige ordforråd. *Sjangeromgrepet* til Swales heng altså saman med diskursfellesskapomgrepet og er òg knytt til føremål. Ein sjanger er for Swales eit sett kommunikative hendingar, og felles kommunikative mål er det som fyrst og fremst gjer desse kommunikative hendingane til ein sjanger. Forholdet mellom tekst og kontekst vert altså på denne måten eit spørsmål om korleis medlemskap i ulike sosiale grupperingar (fellesskap) er realisert gjennom ein særskilt, konvensjonalisert språkbruk og gjennom særskilte, konvensjonaliserte sjangrar (diskurs). Eg har ordna alle tekstane etter slike diskursfellesskap og tilsvarande sjangrar som desse diskursfellesskapa nyttar seg av. Ut frå materialet kom eg fram til 16 ulike diskursfellesskap og 40 ulike sjangrar innanfor nynorsk sakprosa (jf. tabell 1 og 2).

Tabell 1 Diskursfelleskap etter år og talet på tekstar

Diskursfelleskap	Til saman		1900		1925		1950		1975		1999	
	N	N%	N	N%	N	N%	N	N%	N	N%	N	N%
Statens tekstar	190	26,3	19	50,0	35	24,8	41	36,0	86	37,1	9 ¹⁴⁰	4,5
Lokalhistorie	132	18,3	1	2,6	20	14,2	20	17,5	35	15,1	56	28,3
Humanistisk vitenskap	92	12,7	4	10,5	18	12,8	12	10,5	31	13,4	27	13,6
Ungdomslag og mållag	52	7,2	3	7,9	27	19,1	8	7,0	7	3,0	7	3,5
Kunstlitteratur	52	7,2	2	5,3	7	5,0	5	4,4	8	3,4	30	15,1
Samfunnsvitenskap	45	6,2			2	1,4	1	0,9	21	9,0	21	10,6
Statsyrkja	22	3,0	2	5,3	3	2,1	6	5,3	7	3,0	4	2,0
Juss	20	2,8	4	10,5	1	0,7	1	0,9	8	3,4	6	3,0
Anna	19	2,6			3	2,1	2	1,7	7	3,0	7	3,5
Lekmannsrørsla	18	2,5			5	3,5	2	1,7	5	2,2	6	3,0
Landbruk/skogbruk/bondereising	17	2,3			7	5,0	4	3,5			6	3,0
Fritidsaktivitetar	16	2,2			5	3,5	5	4,4	2	0,9	4	2,0
Naturvitenskap	15	2,1			2	1,4	4	3,5	6	2,6	3	1,5
Populærvitenskap	11	1,5	2	5,3	3	2,1	1	0,9	2	0,9	3	1,5
Privat næringsliv	10	1,4			1	0,7			3	1,3	6	3,0
Fråhaldsrørsla	6	0,8	1	2,6	2	1,4	2	1,7	1	0,4		
Kommunale tekstar	6	0,8							3	1,3	3	1,5
Totalt (N/N %)	723	100	38	100	141	100	114	100	232	100	198	100

Den tredje variabelen er *språkblanding*. I Norsk bokfortegnelse vert *både* bøker som berre er på nynorsk, og bøker som har innhald på både nynorsk og bokmål, registrerte som nynorskbøker. Difor har eg òg sett på korleis fordelinga er mellom reine nynorskbøker og det eg kallar for *språkblanda bøker*. Eg skal ikkje gå særleg inn på dette her, berre gjera merksam på at nynorsk sakprosa i denne samanhengen òg inkluderer ein del tekstar med innhald på både bokmål og nynorsk. I dei aller fleste språkblanda bøkene er nynorsken i mindretal. Og det ser ut til at språkblanda tekstar utgjer ein aukande del av den samla tekstmengda mot slutten av hundreåret. Det er særleg artikkelsamlingar, populære fagbøker og innføringsbøker som dreg opp dette talet. Samla sett er rundt 20 prosent av tekstane i undersøkinga språkblanda. Men då er ikkje lærebøker frå 1999 medrekna. På grunn av skulereformene i 1994 og særleg i 1997 var talet på nynorske lærebøker i 1999 så høgt som rundt 570. Sidan 1983 vert lærebøker ikkje registrerte i Norsk bokfortegnelse, men eg har fått tak i talet på desse lærebøkene gjennom Den Norske Bokdatabasen¹⁴⁰. Informasjonen frå Den Norske Bokdatabasen er likevel så mangelfull, og talet på lærebøker er så høgt, at eg har utelate desse bøkene frå materialet. Men dei andre åra er lærebøkene medrekna. På grunn av at lærebøkene frå 1999 ikkje er medrekna, skulle altså prosentdelen språkblanda bøker eigentleg vore noko lågare enn 20 prosent.

¹⁴⁰ Denne databasen inneheld katalogar for 700 forlag med til saman over 128 000 boktitlar, og 435 bokhandlar, rundt tretti forlag og nokre bibliotek er direktekopla til databasen (Andreassen 2000:333).

Tabell 2 Sjangrar etter år og talet på tekstar

Emne	Til saman		1900		1925		1950		1975		1999	
	N	N %	N	N %	N	N %	N	N %	N	N %	N	N %
Samfunnsvitenskap	216	29,9	6	15,8	32	22,7	19	16,7	86	37,1	73	36,9
Geografi og historie	155	21,4	4	10,5	34	24,1	24	21,0	51	22,0	42	21,2
Språk og språkvitenskap	87	12,0	8	21,0	20	14,2	20	17,5	19	8,2	20	10,1
Religion	66	9,1	4	10,5	19	13,5	13	11,4	19	8,2	11	5,6
Nytta vitenskap og tekniske fag	54	7,5	1	2,6	10	7,1	8	7,0	19	8,2	16	8,1
Naturvitenskap	47	6,5	10	26,3	8	5,7	15	13,2	12	5,2	2	1,0
Litteratur	36	5,0	4	10,5	6	4,3	7	6,1	4	1,7	15	7,6
Kunst og rekreasjon	32	4,4			8	5,7	5	4,4	11	4,7	8	4,0
Alminnelege skrifter	16	2,2			2	1,4	1	0,9	7	3,0	6	3,0
Filosofi	14	1,9	1	2,6	2	1,4	2	1,7	4	1,7	5	2,5
Totalt (N/N %)	723	100	38	100	141	100	114	100	232	100	198	100

Den fjerde variabelen er *emne*. Eg har sett på korleis tekstmaterialet fordeler seg i dei ti hovudemnegruppene i Dewey-systemet (jf. tabell 3).

Tabell 3 *Tekstane etter år og emnegrupper i Dewey*

Sjanger	Til saman		1900		1925		1950		1975		1999	
	N	N %	N	N %	N	N %	N	N %	N	N %	N	N %
Læremiddel	156	21,6	20	52,6	30	21,3	32	28,1	72	31,0	2 ¹⁴¹	1,0
Jubileumsskrift	86	11,9			18	12,8	16	14,0	22	9,5	30	15,1
Populær fagbok/innf.bok	68	9,4			19	13,5	5	4,4	18	7,8	26	13,1
Bygdebok/folkelivssk./folkem.	65	9,0	1	2,6	16	11,3	9	7,9	14	6,0	25	12,6
Artikkel/artikkelsamling	42	5,8			6	4,3	5	4,4	6	2,6	25	12,6
Rapport	33	4,6			1	0,7	3	2,6	25	10,8	4	2,0
Historie/kulturhist./hist.skr.	29	4,0	2	5,3	4	2,8	7	6,1	6	2,6	10	5,0
Foredrag/førelising/tale	24	3,3	1	2,6	13	9,2	5	4,4	3	1,3	2	1,0
Avhandling/monografi	21	2,9	1	2,6	3	2,1	2	1,7	9	3,9	6	3,0
Ættebok	21	2,9			4	2,8	6	5,3	3	1,3	8	4,0
Biografi	20	2,8			5	3,5	2	1,7	6	2,6	7	3,5
Ordbok	20	2,8	3	7,9	2	1,4	2	1,7	3	1,3	10	5,0
Lov	14	1,9	4	10,5	1	0,7			6	2,6	3	1,5
Rettleiingsskrift info.skr.	14	1,9					7	6,1	6	2,6	1	0,5
Skjema/lister	14	1,9			2	1,4	2	1,7	10	4,3		
Memoarar	11	1,5	1	2,6			1	0,9	3	1,3	6	3,0
Debattbok	9	1,2							8	3,4	1	0,5
Handbok	9	1,2			2	1,4	3	2,6	2	0,9	2	1,0
Pamflett	9	1,2	2	5,3	3	2,1	2	1,7	2	0,9		
Oppbyggings-skrift	7	1,0			4	2,8			1	0,4	2	1,0
Reiseskildring	7	1,0			2	1,4	1	0,9	2	0,9	2	1,0
Blanda	6	0,8	1	2,6	2	1,4			1	0,4	2	1,0
Humorbok	6	0,8							1	0,4	5	2,5
Essay	5	0,7									5	2,5

¹⁴¹ Talet er så lågt fordi læremiddel/lærebøker for dette året ikkje er medrekna.

Bønebok	3	0,4							1	0,4	2	1,0
Aforismar	2	0,3			1	0,7					1	0,5
Bibelen	2	0,3	1	2,6					1	0,4		
Brev	2	0,3					1	0,9	1	0,4		
Dagbok	2	0,3			2	1,4						
Dokumentarbok	2	0,3									2	1,0
Intervjubok	2	0,3									2	1,0
Kokebok	2	0,3									2	1,0
Kunst- bok/utstillingskat alog	2	0,3									2	1,0
Naturskildring	2	0,3									2	1,0
Bokmelding	1	0,1					1	0,9				
Dyrehistorier	1	0,1									1	0,5
Katekisme	1	0,1	1	2,6								
Sitatsamling	1	0,1					1	0,9				
Studieplan	1	0,1					1	0,9				
Årbok	1	0,1			1	0,7						
Totalt (N/N %)	723	100	38	100	141	100	114	100	232	100	198	100

Dewey-systemet er eit internasjonalt klassifikasjonssystem som vert nytta av dei fleste biblioteka i Noreg. Det er eit generelt klassifikasjonssystem som freistar å klassifisera menneskeleg kunnskap i ti hovudklassar. Desse ti hovudklassane er vidare delte inn i ti underavdelingar, osv. Det er eit svært omfattande og detaljert system, som kan vera nyttig ved at ein kan leita etter bøker ved å søkja på emne. Klassifiseringa tek utgangspunkt delvis i sjanger og delvis i emne eller innhald. Fordelen for meg ved å bruka denne variabelen er at dei fleste bøkene er oppførte med Dewey-nummer i Bibsys og Norsk bokfortegnelse. Dei bøkene som ikkje hadde nummer, det gjeld særleg eldre bøker, gav eg sjølv nummer etter kva nummer seinare utgåver av dei same bøkene eller liknande bøker er registrerte med. Eg har berre sett på hovudemnegruppene som tekstane er ordna etter, men saman med dei andre variablane, særleg diskursfellesskap og sjanger, kan denne variabelen seia noko om *kva slags* tekstar som vert gjevne ut. Det skal eg koma tilbake til.

Den femte variabelen, *utgjevarar/forlag/utgjevarstader*, er todelt. Eg har sett på både *kven* som gjev ut tekstane, og *kor* dei vert gjevne ut. Utgjevarar/forlag viser til den konkrete, materielle sida av utgjevinga. Til forskjell viser *diskursfellesskap* heller til kva slags verdiar og ideologiar som ligg bak utgjevingane. Utgjevarane/forlaga har eg delt i tre: *medlemsforlag* (forlag som er medlemmer av Den norske Forleggerforening), *uavhengige forlag* og *eige forlag*. Den siste kategorien inneheld til dømes ulike organisasjonar og einskildpersonar. I åra

1925, 1950 og 1975 er rundt halvparten av tekstane gjevne ut på eige forlag. Ein stadig aukande del av tekstane har vorte gjeven ut på medlemsforlag. Det gjeld faktisk òg viss lærebøker ikkje er medrekna. Dei fleste av dei nynorske lærebøkene kjem ut på dei tre største forlaga Aschehoug, Cappelen og Gyldendal, og i avhandlinga viser eg at det samtidig nesten utelukkande er lærebøker desse forlaga gjev ut på nynorsk. Mangfaldet innanfor nynorsk sakprosa, viss ein kan kalla det det, er det *Det Norske Samlaget, andre, uavhengige forlag* og *eige forlag* som står for.

Samla sett har over 80 prosent av tekstane i materialet kome ut i Oslo eller i eitt av dei fire vestlandfylka Hordaland, Rogaland, Møre og Romsdal og Sogn og Fjordane. Alle åra har over halvparten av tekstane kome ut i Oslo. I Oslo held dei aller fleste forlaga til, men mange av tekstane frå eige forlag er òg gjevne ut i Oslo. Det gjeld til dømes tekstar gjevne ut av Noregs Mållag og Noregs Ungdomslag. Ser ein vekk frå Oslo, kjem det meste av nynorsk sakprosa ut på eige forlag i dei fire vestlandfylka. Og mesteparten av tekstane som ikkje er gjevne ut i Oslo, er gjeven ut på eige forlag. Størstedelen av den nynorske sakprosaen vert altså gjeven ut i to område: der forlaga held til og der nynorskbrukarane bur.

Gjennom den sjette variabelen, *format*, har eg undersøkt tekstane ut frå fire ulike boktypar, *serie, verk, billigbok* og *praktbok*, og ut frå ei fordeling i to format, *bok* og *småtrykk*. I inndelinga i dei to formata bok og småtrykk har eg følgd bokdefinisjonen til UNESCO, som seier at ei bok er eit ikkje-periodisk skrift på minst 49 sider. Skrifter med færre enn 49 sider har eg kalla for småtrykk. Ein klart aukande del av tekstane utover på 1900-talet er *bøker*, viser materialet mitt. Men dette er nok like mykje ei generell historisk utvikling som noko som er spesielt for nynorsk sakprosa, vil eg tru. Av dei fire boktypene skal eg berre kort kommentera *seriane*. I alle seriane eg har kome over, er det humanistiske emne som dominerer, sjølv om nokre av seriane blant anna òg var eit forsøk på å utvikla ein nynorsk terminologi innanfor nye fagområde. Eit døme på ein slik serie er *Norske folkeskrifter*, som vart gjeven ut av Det Norske Samlaget, Noregs Ungdomslag og Studentmållaget i Oslo frå 1902 og framover.

Omsetjingar er den siste variabelen. Berre litt over ein tidel av tekstmaterialet er omsetjingar. Størsteparten av omsetjingane har originalutgåver på bokmål. Og dei fleste av desse er lærebøker. Eg har ikkje hatt kapasitet til å gjera parallelle undersøkingar av bokmålssakprosaen, og det finst heller ikkje noko særleg materiale å halda seg til. Eit av dei få arbeida som er gjort, vart gjort i 1957 av dåverande universitetsbibliotekar Kaare Haukaas. I arbeidet og teksten med tittelen *Litteraturspråket i tidsromet 1946 til 1955. Ei statistisk etterrøking* tek Haukaas føre seg all litteratur som kom ut mellom 1946 og 1955. Han ordnar tekstane i faggrupper som liknar på emnegruppene i Dewey, og han deler tekstane inn i fire språkkategoriar, *nynorsk, bokmål, båe mål* og *utanlandsk*, med særleg fokus på korleis fordelinga er mellom nynorsk og bokmål. I det same arbeidet ser han på fordelinga av omsetjingar innanfor dei to målformene. Han viser at ein

tydeleg større del av sakprosaen som er skriven på bokmål, enn den som er skriven på nynorsk, er omsetjingar i perioden han undersøker.

Eg skal gå over til å sjå på kva dette kvantitative materialet kan fortelja om domenet for den nynorske skriftkulturen. Eg har altså kome fram til åtte hovudfunn. Fleire av dei har eg allereie kommentert. Det gjeld den geografiske fordelinga av utgjevarstader (punkt 6), og det gjeld den store delen nynorsk sakprosa som vert gjeven ut på eige forlag (punkt 4). Og det gjeld dei manglande omsetjingane innanfor nynorsk sakprosa (punkt 7). Alle desse tre punkta rører for så vidt ved domenespørsmålet, men eg skal her sjå på domene meir i forhold til fagområde og bruk og dermed konsentrera meg om dei tre fyrste av dei åtte hovudfunna.

Dei to funna eg ikkje har kommentert, går på at det ser ut til å ha skjedd ei kommersialisering innanfor nynorsk sakprosa fyrst dei siste åra (punkt 5), og at det ser ut til at nynorsk har vorte mindre kontroversielt med tida, at det har skjedd ei slags normalisering (punkt 8). Desse punkta lèt eg liggja her. Eg skal gå til dei tre fyrste punkta.

Punkt 1 skal eg ikkje gå så mykje meir inn på – dei tre tabellane taler for seg sjølve – men det seier altså noko om ei manglande domeneutvikling innanfor nynorsk sakprosa. Det er i stor grad slik at dei sakprosadomena som nynorsken erobra på eit tidleg tidspunkt, dei har han enno. Få nye domene ser ut til å ha kome til i laupet av 1900-talet. Sjølv om det har vorte gjeve ut fleire og fleire nynorske sakprosaabøker utover på 1900-talet, er fordelinga og forholdet vertikalt innanfor dei ulike variablane prega av ein meir eller mindre tydeleg stabilitet heile tida. *Humanistisk vitskap* er det viktigaste vitskaplege diskursfellesskapet alle åra, osv.

For, punkt 2: *Domenet for den nynorske sakprosaen er i heile perioden humaniora, skulen og lokalsamfunnet. Innanfor realfag, teknologi og fritid/hobby er nynorsk så å seia fråverande i det 20. hundreåret og i nynorskhistoria i det heile.* Det skal eg utdjupa ved å sjå nærare på tabellane ovafor. Fyrst skal eg sjå på diskursfellesskap (tabell 1). Eg kan ikkje her forklara kva som er meint med alle desse 16 diskursfellesskapa, men eg skal kommentera nokre få av dei.

Diskursfellesskapet eg har kalla for *statens tekstar*, gjev ut eller nyttar blant anna sjangeren læremiddel. Eg har plassert desse tekstane her sidan dei står i ein slags mellomposisjon mellom forlaga og dei statlege læreplanane. Læremiddel eller lærebøker er den klart største sjangeren innanfor diskursfellesskapet *statens tekstar*. Og av tabellen går det fram at *statens tekstar* er det største diskursfellesskapet alle åra. Skulen er altså eit av dei viktigaste og største domena for den nynorske skriftkulturen, ifølgje materialet mitt. Det vert òg understreka ved at læremiddel er den største *sjangeren* innanfor nynorsk sakprosa (jf. tabell 2).

Samla sett er *lokalhistorie* det nest største diskursfellesskapet. Det er det nest største diskursfellesskapet frå 1950 og framover. I 1925 var berre *ungdomslag*

og mållag og statens tekstar større enn lokalhistorie, medan det var fleire som var større i 1900. Ein særleg auke i talet på tekstar innanfor dette diskursfellesskapet kom i 1999. Diskursfellesskapet *lokalhistorie* er altså knytt til *lokalsamfunnet*, og både einskilte lokalhistorikarar og ulike lokale historielag/sogelag utgjer diskursfellesskapet. Sjangrane bygdebok/folkelivsskildring/folkeminne, historie/kulturhistorie/historiske skrifter og ættebok er dei viktigaste sjangrane innanfor dette diskursfellesskapet (jf. tabell 2).

Av dei vitskaplege diskursfellesskapa er *humanistisk vitenskap* heilt klart det største og viktigaste alle åra. Av dei andre vitskaplege diskursfellesskapa viser *samfunnsvitenskap* ei slags positiv utvikling mot slutten av hundreåret, med ein solid auke i 1975 og 1999 i forhold til dei tidlegare åra. Artikkelsamlingar, rapportar og populære fagbøker/innføringsbøker er dei sjangrane som dreg dette talet opp mot slutten av hundreåret. Dette kan kanskje visa ei slags lita utviding av domenet for den nynorske skriftkulturen.

Ser ein på dei andre diskursfellesskapa, ser ein til dømes at *naturvitenskap* berre har gjeve ut 15 av tekstane i materialet. Og 10 av tekstane er ordna under diskursfellesskapet *privat næringsliv*.

Desse tendensane vert understreka når ein ser på kva slags Dewey-emnegrupper som er dei mest og minst dominerande (tabell 3). Øvst i tabellen står "Samfunnsvitenskap". Det verkar kanskje litt underleg, men det skuldast at mange av lærebøkene er plasserte i denne emnegruppa, i tillegg til alt anna som har å gjera med skular, folkehøgskular, ungdomslag og ein del andre lag og rørsler. Lover er òg plasserte i denne emnegruppa.

Emnegruppa "Geografi og historie" er den nest største emnegruppa. Det skuldast hovudsakleg *lokalhistorisk* litteratur av ulike slag.

Og den tredje største emnegruppa er "Språk og språkvitenskap". Lærebøker i norsk for grunnskulen og den vidaregåande skulen og ordbøker er dei største sjangrane her. Særleg kom det til ein del dialektordbøker i 1999, jf. auken for diskursfellesskapet *lokalhistorie* det året. Interessant er det at mange av tekstane her er knytte til målsak og tilgrensande emne. Mellom 30 og 50 prosent av tekstane i denne emnegruppa handla om *målsak* og *nynorsk* og liknande emne i åra 1900, 1925, 1950 og 1975. I 1999 var dette talet nede i rundt 20 prosent, noko som kanskje speglar litt rolegare forhold i målsaka eller målstriden mot slutten av hundreåret. I det nemnte arbeidet til Kaare Haukaas kjem han fram til noko av det same for perioden mellom 1946 og 1955. Han har ei faggruppe han kallar for "Språkvitenskap", og han skriv at dei fleste nynorskbøkene i denne faggruppa er knytt til norsk språkgranskning og målreising. Og han skriv vidare: "Stadnamn-granskning og målførestudier vart drivne av nynorskfolk" (1957:8). Det er altså ikkje berre det at humaniora er så dominerande, det er òg slik at det særleg er norske forhold det vert skrive om på nynorsk innanfor humaniora.

Over 60 prosent av tekstmaterialet eg har undersøkt, høyrer til dei tre emnegruppene ”Samfunnsvitenskap”, ”Geografi og historie” og ”Språk og språkvitenskap”. Og dei tre er dei største emnegruppene alle åra.

Ottar Grepstad har i *Nynorsk faktabok 1998* òg med ein tabell der sakprosa-bøker er ordna etter dei ti hovudemnegruppene i Dewey (Grepstad 1998:155). Tabellen hans tek føre seg perioden frå 1970 til 1994, og han deler tekstane inn i tre språkkategoriar: nynorsk, bokmål og engelsk. Tabellen til Grepstad viser den same tendensen som tabellen min gjer, men Grepstad har i tillegg altså med bokmålstekstar. Grepstad viser at ”Samfunnsvitenskap” er den største emnegruppa innanfor bokmålssakprosaen òg. Men her er ”Nytta vitenskap og tekniske fag” den andre største emnegruppa, mens ”Geografi og historie” er den tredje største gruppa. Størst forskjell mellom nynorsk og bokmål er det i emnegruppa ”Nytta vitenskap og tekniske fag”. Av alle tekstane i tabellen til Grepstad er ca. 0,8 prosent av tekstane nynorsk sakprosa tilhøyrande denne emnegruppa, mens 19 prosent av bokmålstekstane er å finna i denne emnegruppa. Når til dømes ”Naturvitenskap” har så mange tekstar som 47 i tabellen min over emnegrupper i Dewey, er det på grunn av at ein del lærebøker, til dømes i matematikk, er plasserte her. Ser ein vekk frå lærebøkene, finst det svært få nynorske sakprosa-bøker som handlar om naturvitenskaplege emne.

Den nemnte tabellen til Grepstad viser at nynorskprosenten er størst i emnegruppene ”Språk og språkvitenskap”, der nynorskprosenten er på 17,7 prosent, ”Litteratur” (bøker om litteratur, ikkje skjønnlitteratur), der 13 prosent av tekstane er på nynorsk, og ”Historie og geografi”, med 12,1 prosent av tekstane på nynorsk. Alle desse tre emnegruppene er knytte til humaniora og humanistiske emne og understrekar soleis humaniora som eit av dei viktigaste domena for den nynorske skriftkulturen.

Trond Andreassen trekkjer i *Bok-Norge* (2000) fram hobbybøkene som ein særleg stor og aukande bokkategori. Han skriv at det til dømes i 1999 kom ut heile 43 bøker om mat og drikke. Andre typiske hobbybøker handlar til dømes om hagestell, interiør og reiser. Ingen slike bøker er å finna i tekstmaterialet mitt frå 1999. Kaare Haukaas kom heller ikkje over ei einaste hobbybok på nynorsk blant tekstane frå perioden mellom 1946 og 1955 (1957:9). Ser ein på bransjestatistikken til Den norske Forleggerforening, noko Ottar Grepstad gjer i *Nynorsk faktabok 1998*, vert dette ytterlegare understreka (Grepstad 1998:167 f.):

Målform i bøker frå organiserte forlag 1987-1995																				
Nye titlar for allmenmarknaden frå medlemsforlag i Den norske Forleggerforening																				
	1987		1988		1989		1990		1991		1992		1993		1994		1995		1996	
	NN	BM	NN	BM	NN	BM	NN	BM	NN	BM	NN	BM	NN	BM	NN	BM	NN	BM	NN	BM
SKJØNNLITTERATUR																				
Norsk prosa	27	202	24	173	24	175	19	203	33	225	18	233	28	266	19	281	28	238	31	314
Omsett prosa	3	286	5	291	0	293	1	300	4	289	4	300	2	313	2	450	2	344	1	400
Dikt og skodespel	19	87	22	102	25	99	15	70	16	70	25	59	28	71	26	74	30	62	25	102
Sum	49	575	51	566	49	567	35	573	53	584	47	592	58	650	47	805	60	644	57	816
BARN OG UNGDOM																				
Norske bøker	19	119	22	121	22	131	22	114	20	135	21	197	21	216	21	195	27	203	20	175
Omsette bøker	13	178	12	179	7	170	10	151	13	188	12	310	12	292	7	301	6	278	6	269
Teikneseniar i bokform	0	25	0	22	0	7	0	6	0	0	0	4	0	4	0	1	0	1	1	0
Sum	32	322	34	322	29	308	32	271	33	323	33	511	33	512	28	497	33	482	27	444
SAKPROSA																				
Memoarar, biografier, essay	1	90	9	89	7	70	8	76	7	90	4	82	10	81	6	69	2	84	10	95
Historie, kulturhistorie	0	66	14	46	8	75	12	119	9	64	6	42	7	67	5	83	2	89	17	97
Filologi, språk	0	9	0	5	0	6	1	3	0	4	0	9	1	9	0	1	3	2	2	21
Filosofi, psykologi, pedagogikk	0	42	0	25	2	37	0	29	1	44	2	38	0	43	2	37	0	39	0	45
Samfunnsvitenskap, politikk, sosiologi	5	61	3	29	4	80	3	33	2	55	0	59	4	60	3	32	2	84	2	53
Debatt	0	4	0	14	0	21	0	25	0	48	4	18	0	18	2	28	0	19	0	14
Kunst, arkitektur, teater, film, musikk	1	16	1	17	2	15	0	13	1	24	0	31	0	35	4	18	5	34	0	40
Naturvitenskap	0	5	0	13	1	7	0	13	0	19	0	9	0	9	1	5	0	25	0	15
Religion	1	21	2	28	1	22	0	41	2	69	0	56	1	65	0	68	5	59	1	48
Medisin, hygiene, helselære	0	19	0	30	0	18	0	19	0	33	0	27	0	23	0	20	0	19	0	20
Geografi, reiseskildringar, guidar	1	19	0	18	0	16	0	38	2	67	0	46	0	45	2	31	0	54	1	41
Kokebøker, mat og drikke	2	36	3	22	2	31	0	18	3	32	0	20	3	20	0	18	1	37	0	55
Dyr og husdyr	0	12	0	11	0	12	0	10	0	14	0	10	0	10	0	10	0	12	2	18
Sport, friidrett, leiker, jakt og fiske	0	11	0	36	0	17	0	18	0	30	0	40	0	32	0	43	0	29	0	28
Hobby- og nyttebøker	0	34	0	43	0	44	4	43	6	72	1	77	0	75	0	58	7	90	0	72
Spel, spørjebøker, humor	7	28	9	46	6	27	5	31	1	39	5	47	2	20	7	19	0	37	5	21
Data	0	10	0	11	0	2	0	3	0	1	0	1	0	0	0	4	0	1	0	0
Teknikk, bil, båt, fly	0	2	0	2	0	6	0	2	0	4	0	4	0	5	0	0	0	6	0	1
Oppslagsverk, leksikon, biletverk	1	58	0	49	1	28	3	47	1	55	0	55	6	45	1	23	0	37	0	34
Sum	19	543	41	534	34	534	36	581	35	764	22	671	34	662	33	567	27	757	40	718
Til saman	100	1440	126	1422	112	1409	103	1425	121	1671	102	1774	125	1824	108	1869	120	1883	124	1978

Kjelde
 Rapportar frå forlaga i bransjestatistikk for Den norske Forleggerforening 1991 og 1996

Sist oppdatert februar 1998

Det vert mange nullar under dei to store n-ane for nynorsk her.

Med det har eg nokså kort og overflatisk vist kva som ser ut til å vera hovuddomenet eller -domena for den nynorske sakprosaskriftkulturen eller eventuelt for den nynorske skriftkulturen i det heile. Eg har verken her eller i hovudoppgåva samanlikna med bokmålsskriftkulturen i særleg grad. Det finst knapt noko tilgjengeleg samanliknbart materiale på dette området, det er den enkle grunnen til kvifor. Og innanfor rammene av eit hovudoppgåveprosjekt var det heller ikkje mogleg for meg å gjennomføra ei parallell undersøking av den bokmålske sakprosaen. Med tanke på at nynorskboekene ifølgje *Nynorsk faktabok 1998* har utgjort mindre enn ein tidel av alle bokutgjevingane i landet dei siste tiåra (Grepstad 1998:147), seier det seg sjølv at det hadde vore uoverkomeleg å gjera noko slikt innanfor eit hovudoppgåveprosjekt.

Eg skal kort kommentera det tredje av dei åtte hovudfunna òg: *Nynorsk sakprosa er avhengig av statlege støtteordningar og idealistiske organisasjonar for å halda bokproduksjonen oppe*. Støtteordningar kjem til dømes lærebøker og samlagsbøker til gode. Nynorske lærebøker finst særleg som følgje av vedtaka om parallellutgåver av nynorske lærebøker frå 1969 og 1974. Eg nemner atter

ein gong at medan det er Aschehoug, Cappelen og Gyldendal som gjev ut dei fleste nynorske lærebøkene, er det samtidig slik at det stort sett berre er lærebøker desse forlaga gjev ut av bøker på nynorsk i det heile.

Det Norske Samlaget har fått støtte frå staten stort sett heile tida sidan 1881, då det fekk støtte til å setja om Bibelen til nynorsk. I tillegg har det vore slik, skriv blant andre Trond Andreassen i *Bok-Norge*, at det sokalla Nynorskskiltet, som vart etablert i samband med Kulturfondet i 1965, i praksis har gått til Samlaget det òg, sjølv om det i utgangspunktet ikkje har vore øyremerkt til Samlaget (Andreassen 2000:203). Andre forlag har i liten grad vore interesserte i støtta. Samlaget har dermed kunna halda oppe ei viss breidd i utgjevingsprofilen, medan dei største forlaga stort sett har gjeve ut *lærebøker* på nynorsk.

Når det gjeld det eg kallar for idealistiske organisasjonar, skal eg berre nemna at tekstane frå dei seks diskursfellesskapa *lokalhistorie*, *ungdomslag* og *mållag*, *lekmannsrørsla*, *landbruk/skogbruk/bondereising*, *fritidsaktivitetar* og *fråhaldsrørsla* til saman utgjer ein tredel av det samla tekstmaterialet. Tekstane frå desse diskursfellesskapa utgjer saman med læremidla som høyrer til diskursfellesskapet *statens tekstar*, nærare 54 prosent av den samla tekstmengda i materialet. Over halvparten av tekstane er altså gjevne ut direkte eller indirekte på grunn av statlege støtteordningar og idealistiske organisasjonar og rørsler.

Kan så denne domenesituasjonen forklarast på noko vis? Kan dei åtte hovudfunna forklarast? Ja, det vil eg tru, og eg gjer eit forsøk på å forklara dei i avhandlinga. Eg skal avslutta med nokre kommentarar om dette. I forsøket på ei forklaring føreslår eg at den manglande utvidinga til nye domene ikkje berre har hatt med ei stenging og manglande godtaking frå utsida, den hegemoniske kulturen, å gjera, men at det heller ikkje har funnest noka særleg medviten satsing på domeneutvikling innanfor den nynorske skriftkulturen. Tidleg vart den nynorske skriftkulturen forankra meir i ideologi enn i bruk. Og ressursane vart etter kvart heller sette inn på å styrkja nynorsken innanfor dei domena der han hadde fått fotfeste frå fyrst av, til dømes skulen, staten, lokalsamfunnet og humaniora, enn på å ta i bruk nynorsken innanfor nye fagområde og domene. Og gjennom å stadfesta dette avgrensa domenet gong på gong, vert kan hende fordommane på utsida tilsvarande skjerpa og til dømes knytte til tankar om at nynorsken berre passar i visse samanhengar. Desse to kreftene, ei frå innsida og ei frå utsida av den nynorske skriftkulturen, kan så ha verka gjensidig forsterkande på einannan. Med eit avgrensa domene for den nynorske skriftkulturen som resultat.

Litteratur

- Andreassen, Trond. 2000. *Bok-Norge. En litteratursosiologisk oversikt*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget
- Aure, Anton. 1916. *Nynorsk boklista. Skrifter i bokform paa norsk – bygdemaal og landsmaal – 1646-1915*. Kristiania: Nikolai Olsen
- Aure, Anton. 1921. *Nynorsk boklista. Andre bandet 1916-1920 (med tillegg til fyrste bandet)*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Aure, Anton og Olav Dalgard. 1926. *Nynorsk bokliste. Tredje bandet 1921-1925*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Gallis, Arne. 1942. *Nynorsk bokliste. Fjerde bandet 1926-1935 (med tillegg)*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Grepstad, Ottar. 1998. *Nynorsk faktabok 1998*. Oslo: Nynorsk Forum
- Haukaas, Kaare. 1957. *Litteraturspråket i tidsrommet 1946 til 1955. Ei statistisk etterrøking*. Oslo: Kringkastingsringen
- Lynghammar, Vidar. 2002. *Nynorsk sakprosa 1900-1999. Nynorsk skriftkultur sett gjennom den nynorske sakprosaen*. Hovudoppgåve. Oslo: UiO
- Nasjonalbibliografiske data 2000:2* (cd-rom). Oslo: Nasjonalbiblioteket
- Swales, John. 2001. *Genre Analysis. English in academic and research settings*. 8. oppl. Cambridge: University Press

Jorda rundt i kavbåt og andre klassikarar

Per Egil Hegge

Å flytta innanrikske språkgrenser er ein tung operasjon, men å dulta borti språkmurar og gi dei ein aldri så liten bulk, høyrer festlivet til. Oppkveika som eg vart av ei oppleving for snart tre veker sidan, vil eg, trass i overskrifta - og eg skal koma attende til overskrifta - framføre dette på nynorsk. Det medfører fåre for at det for somme kan høyrast som knot, dels av di de ikkje er vane med at det kjem nynorskord ut av akkurat denne munnen, dels av di den midtnorske intonasjonen ikkje har telemarks- eller gudbrandsdalseigenskapar. Eller skulle eg seie gudbrandsDALseigenskapar?

Dei eldre mellom dykk hugsar kanskje - på tale om intonasjon - ein utanriksminister som heitte John Lyng. Han snakka fintrøndersk på opp til fleire språk, dette er Flettfrid Andresens sobre morsmål og diksjon, og det fonetiske høgdepunktet i hans fem år som utanriksminister var nok da han ynskte sin amerikanske yrkesbror velkomen til landet på Bodø flystasjon med dei historiske orda: "Welcome to Norway, din rusk."

Dean Rusk var ein røsleg kar, så dette var spinnande galen uttale på absolutt rett plass andsynes heilt rett mann. Feil, trykkfeil inkludert, kan bli svært så meiningberande og innhalds- og assosiasjonsrike: Min personlege rekord er frå eit stykke eg skreiv om den russiske lyrikaren Osip Mandelstam, som døydde i ein av Stalins fangeleirar, og, skreiv eg, vart gravlagd "i en umerket massegrav". I avisa sto det at han "ble gravlagt i en utmerket massegrav". Det kan ein sjølv sagt også kalle det.

Men altså, den store opplevinga: Det er få institusjonar i Noreg der nynorskprosenten er lågare enn i Norske Selskab, som held til i Akersgata, og som er ei djerv, om kanskje lett geriatrisk, vidareføring av det som Johan Herman Wessel tok til med i København for over 200 år sidan. Det er (eller kanskje var) ein finare herreklubb som no altså er sokken så lågt at dei har teke opp meg som medlem. Tidene er ikkje som før. Mellom dei dagane dei feirar, er mortensdagen, altså 11. november. Då har dei gåsemiddag, og det skal haldast ein gåsetale av ein gåsetalar. Dette vert rekna som ei stor ære, og det skal ikkje vera ein vanleg festtale. Talaren, som har hemmelegstempla identitet inntil han er vorten introdusert, står svært fritt, men bør nok legge inn nokre få tilknytingspunkt til gås, og til han som gav navn til mortensdagen. Det var, som de sikkert veit, heilag Martin, som levde frå 317 eller tri hundrad sauokjan, som gamle folk seier i Sogn, til 397. Han var sant nok fødd i 316, men det lyder betre med sauokjan når det først skal vera fest. Han kom til verda i Pannonia (nokon som veit kvar det er?) og døydde på sotteseng som biskop i Tours i Frankarland. Han var den første som vart heilagkåra utan å ha kvalifisert seg til det gjennom å døy som martyr.

Vel.

Eg tenkte her gjeld det å blinke ut to delmål: 1) Utføra oppdraget på ein minneverdig måte, ja, faktisk slik at det blir hugsa og ikkje dett ned i eit svart hol av gløymse, trass i all geriatrien, og 2) Syrgje for at eg ikkje ein gong til skulle koma til å bli plaga med dette. Så difor heldt eg gåsetalen på nynorsk - med innleiande åtvaring om at dersom dette vart så sterkt at det kunne skipla ei normal og helseforsvarleg matmelting, ja, så fekk dei som såg seg i fåre, ta ein avstikkar til biljardrommet eit kvarters tid.

Då overraskinga hadde lagt seg - utan protestar og utan at så mykje som ein einaste treiv etter dørklinka i språkleg panikkangst - gjekk dette forbausande bra. Det var til og med ein banksjef som sa at han, trass i oppvekst i Oslo 3, hadde vore bankmann i Kinsarvik nokre år, og ved tilsetjinga noko ottesamt hadde gjort merksam på at han ikkje kunne tala nynorsk. Til svar fekk han at ”du treng ikkje tala nynorsk, men du skal skriva nynorsk”. Så det hadde han lært seg.

No skal ein gåsetale i Norske Selskab rimelegvis ha eit innslag av gastronomisk grunntekst, og gastronomien er i ferd med å bli eit nynorskdome, frå tagale smalahøve til Ingrid Espelid med ein liten persillekvast etter at me har juksa aldri så lite, til Arne Brimi med einebær, rjuper, kreklingvin og sjalottlauk - og til Lars Barmen ute ved dei drivande garn og kjøt som er gått ut på dato. Det letta sikkert både blodtrykket og presset på dei indre organ. Men truleg blir det ei stund til neste nynorske gåsetale i Norske Selskab, som altså skriv navnet med b til slutt og utan bestemt artikkel. Og jamvel dei mest heilhuga og ekspansjonskåte målmenn bør slå frå seg tanken på at dette er ein bastion som ventar på å bli hersett og kverrsett av nynorskingane. Sjølv i samband med historiske gåsemiddagar skal ein ikkje gape over for mykje.

Etter dette djupdykket i norsk samtidshistorie hadde eg tenkt å gå i barndomen og plaga dykk med den, jamvel om han etter kvart ligg ganske langt tilbake. Eg voks opp i Innherad, i ei bygd der Olav Duun var lærar eitt år (og klaga over at det var så fagert der at han ikkje kunne bli, for han fekk ikkje skrive noko. Han drog då til Singsås, eit svært fornuftig og estetisk sett godt grunngeve val ut frå eit slikt kriterium). Det er og ei bygd som var endestasjonen for Aasmund Olavsson Vinje på den reisa som han skildrar i *Ferdaminni*. Faktisk var det dit han verkeleg skulle, dette med kroninga i Trondheim var berre eit påskot. På Inderøy skreiv han ”Her ser eg fagre fjord og bygdir”, og det hadde og gjorde han han rett i, og han skreiv om silda og flyndra og. Peter Egge la nokre av romanane sine dit, og da eg gjekk i første klasse, var den mest interessante skole-eleven ein vanskeleg framslenging som var flink i fotball og sløyd og heitte Nils Aas.

Det var ei nynorskbygd, med ein folkehøgskule der Nils Sivertsen, far til seinare statsråd Helge Sivertsen, var styrar, og der diktarapparatet Vesaas (som det heiter i ei sjølvbiografisk bok av den kvinnelege delen), Martin A. Hansen, Ib Schönberg og andre ofte var gjester på kulturkveldar. Og da var det fullt. For

dei som kjenner sin Snorre, var det på dei traktene Olav Tryggvason tok seg ein tur inn fjorden i 997, etter at han hadde grunnlagt Trondheim, for å sjå etter om kristendomen sat der inne i bygdene. Han var ikkje heilt sikker. Og rett nok - dei heldt blot på Mære på den andre sida av Borgenfjorden da han kom dumpande på dei. Da hovdingen Svartskjegge baud kongen å fylgje gamal skikk og blote med bøndene som før, kom det til litt knuffing, og på ein eller annan måte vart Svartskjegge drepen. Da baud kongen dei kristendomen, og bøndene let seg døype, skriv Snorre.

Dette er altså det som i norsk politikk heiter eit føyeleg folkeslag. Neste gong det vart vanskeleg, var godt og vel 900 år seinare, da Telemarkspresten Halfdan Wexelsen Freihov fekk kall på Inderøy og lyste velsigninga med orda "Herren vere med dikkon." Det skapte forarging, og ein av bøndene hadde teke så godt vare på arven frå Svartskjegge at han sa på kyrkjebakken: "Kain skjønn, hain Jesus sa da vel itj Herren vere med dikkon, hain sa Herren være med Eder."

Alt må vera på originalspråket, som Aksel Sandemose sa ein julekveld han ikkje fann den danske utgåva av Bibelen, etter det Erling Nielsen har fortalt.

Skolebiblioteket var solid, kommunen hadde pengar. Det vil seie, det hadde kommunen ikkje, men biblioteket hadde bøker.

Mine første politiske barndomsminne er ein far som pla koma illsint heim frå møta i kommunestyret der Bondepartiet atter ein gong hadde stemt ned det obligatoriske framlegget hans om å løyve 150 kroner til eitt eller anna kulturføremål. Etter fleire nei tok han elevane sine - ja da, han var lærar og kyrkjesongar - med på tyttebærtur, baud dei å selgje tyttebæra til foreldra, og for pengane kjøpte dei blokkfløyter, og så starta han musikkundervisning. Ein av elevane hans heitte Ketil Haugsand, som no er cembalist og musikkprofessor i Köln, ein annan heiter Per Olav Kvistad Uddu og er profesjonell musikal og administrator og leier komiteen for Olavsdagane i Trondheim.

I skolebiblioteksamlinga fann eg det eg trudde var det meste av nynorskdiktaren Jules Vernes produksjon, eg var sikker på at Jules Verne skreiv på nynorsk, kvar han no enn hørde heime i kongeriket, truleg på Vestlandet ein stad. *Ei reise rundt månen* var litt for teknisk. Men *Jorda rundt i kavbåt*, som andre kan-skje kjenner under tittelen *En verdensomseiling under havet* - det var saker. Det same var *Tsarkureren*, enda eg aldri heilt forsto kva ein kurer eigenleg var, eller kvifor ein trengde slike når Augusta på postkontoret måtte ha gjort same nytta, ho var da så påliteleg.

Vi hadde ei dansk hushjelp, og ho hadde merka seg denne interessa for Jules Verne, så i julegave eit år fekk eg *Kaptein Nemo* på dansk frå henne. Men det vart ikkje det same, det hjalp ikkje at mor av og til las høgt for far frå Martin A. Hansens bøker. Jamvel om dansk vart det første framandspråket mitt.

Og det er stadig ikkje det same. For meg er det heilt umogleg å lesa Bibelen på bokmål eller riksmål, det blir melkepapp, det blir mest som når Jan Erik Vold

omset seg sjølv til nynorsk og gjer IKKE til IKKJE og reknar det for ei bragd. Det stundar til jul, og juleevangeliets ord om at ”de ble meget forferdet” høyrst som ei NTB-melding om ein krisesituasjon av moderat omfang langt borte. Men når du høyrer at ”dei vart fælende redde”, da forstår du at her er det alvor, at ”dæm vart skikkele skræmt å ja”. Det kan bli verre enda, og alle som driv med språk og omsetjing, veit mykje om slike komplikasjonar: Hos ein dansk ven kom eg ein gong over ei dansk utgåve av *Juvikfolke*, og eg navigerte meg fram til ”I stormen” mot slutten av boka, der Lauris og den mannlege hovudpersonen, Odin, skal over fjorden for å hente dokter. Duun slår den tragiske grunntonen an med den monumentale og ryggmargsskrapande setninga ”Så bar det i veg”.

På dansk sto det: ”Saa tog de afsted.” Det blir ikkje det same. Det blir noko heilt anna. Og eg gjorde som den unge mannen i Matteusevangeliet, kap. 19 - og her siterer eg på riksmål - og gikk bedrøvet bort, lengst mogleg vekk frå bokhylla.

Som oslomann gjennom meir enn 40 år, med tidvise opphald i utlandet i over tolv av dei, har eg også gått bort frå nynorsken i det yrkesmessige. Det kjem av opportunisme. *Aftenposten* kjem aldri til å jamstille nynorsk og bokmål, jamvel om refrenget frå den interne spottevisa frå ein redaksjonsfest på 60-talet konge er historie: ”Vi er redaksjonen i den kongeblå avisen, nu, frem og kursus og efterpå”. Dette er eit lite kjent meisterverk forfatta av Øyvind Thorsen, Knut A. Nilsen og Knut Bjørnskau, dei tre som hadde ansvaret, dersom det skulle ha vore det rette ordet, for heilsida ”På siden” i laurdagsavisene fram til ca. 1990.

Men det har vore litt interessant å sjå neste generasjon. Så eg skal plaga dykk med det og, jamvel om eg no blir personleg og til dels privat, og dette berre er anekdotisk sosiologisk materiale og dermed ikkje held mål som vitskap.

Vi har tre barn, alle er fødde på 60-talet, og alle har gått på skule i Oslo eller i Washington. Ingen av dei vart utsette for nynorsk, den eldste ikkje før ho vende heim som 15-åring for å gå på Oslo Katedralskole. Der kom nynorsken inn i hennar liv for første gong. Og det vart ein bøyg - inntil ho tenkte: Her har eg lært meg engelsk, fransk og dansk og er godt i gang med italiensk, og så skulle det vera uråd med nynorsk? Ho kom av seg sjølv på å studere det med same metode som ho hadde brukt for å læra utalandske framandspråk. Det er sjølv sagt betre å gjera som Berge Furre, og gå til Norsk målførearkiv og be dei peike ut den staden i landet der dei talar den beste nynorsken, og så ta sommarjobb der som onnekar, år etter år. Men det ligg 50 år tilbake. For 20 år sidan var det knappast eit alternativ for ei 15 år gammal jente med foreldre som enno budde i utlandet.

Nr. 2 kom heim frå USA med oss året etter og gjekk på det første kullet som hadde IB-eksamen i sikte, eksperimentklassa på Berg her i Oslo. Der hadde dei ikkje nynorsk, ikkje i det heile. Gamlefar såg med mishag på dette, men det er ikkje så mykje ein kan tvinge 15 år gamle gutar til. Det hender ein skal la naturen gå sin gang, innafor rimelege grenser. Så han vart etter kvart gift med ei Vossa-jente og bur på Voss, der eit snart fem år gammalt barnebarn ringjer til

farfar med overdådig skarre-r og spør: ”Korleis e det med dekjan”? Og da har det seg ikkje annleis enn at setlane sit laust framføre fødselsdagar og slikt.

Den tredje driv med Informasjonsteknologi og kjem ikkje til å åpne Windows eller vindauge til nynorsken, som han meiner er det største oppkonstruerte tøv som finst. Men det meiner han stort sett om norsk skole i det heile, så han språkdiskriminerer ikkje. Og han har profilerte og svært klare og bastante oppfatningar om det meste, kvar han no måtte ha det frå.

Med utsyn både til og frå alderdommens gyngestol er det ikkje så mykje meir å seie. Om eg blir pensjonist, skal eg bruka ein del av denne alderdommen til å lese jubileumsutgåva av Olav Duun - og irritere meg blå over at ein klåfingra forlagsredaktør har retta på den dialektprega nynorsken hans. For under desse rettingane leikar det stadig fisk - og kavbåtar - nedi kavet.

Og då ber det i veg.

Takk for at de høyrde på, og for at de stort sett klarte å halde dykk vakne.

Eit PS: Overskrifta på dette bidraget var - om nokon hugsar så langt tilbake eller har sett på timeplanen – ”Jorda rundt i kavbåt og andre klassikere”.

Det vil knapt vera overraskande om eg fortel at den vanlege, raude etterskrifta på stiloppgåvene på gymnaset for over 40 år sidan jamnt kokte ned til: ”Ja, men tenk om du kunne halde deg innafor oppgåva”.

Eg har gjennom åra tenkt mykje på det. Men eg har ikkje gjort så mykje med det.

Og når eg ser meg attende, har det visst ikkje gått så aller verst likevel.